

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)
ISSN-L 2790-0738

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

Cild 71 Say 3/ 2025

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

VOLUME 71 ISSUE 3 / 2025

İndekslər və məlumat bazaları Indexes & Databases

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli əmri ilə Nizamnaməsi təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436 | Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” – Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və onun tədqiqi məsələlərini araşdıran, müasir tədris yanaşmaları və bu sahələrdəki yenilikləri işıqlandıran, dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid elmi məqalələr dərc edən, ədəbi normalar çərçivəsində Azərbaycan dilinin işləkliyini qoruyan və təbliğ edən, həmçinin müqayisəli və beynəlxalq təhlillərə əsaslanan tədqiqatları təqdim edən resenziyalı açıq girişli elmi-metodik nəşrdir. Jurnal il ərzində dörd dəfə Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) lisenziyasının şərtləri əsasında çap edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasına daxildir.

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

The Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan was approved by the order dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB No. 022436 | Registration No. B236

"Teaching of Azerbaijani Language and Literature" – is a peer-reviewed open-access scientific and methodological publication that examines the methodology of teaching Azerbaijani language and literature and its research issues, highlights modern teaching approaches and innovations in these areas, publishes scientific articles related to all areas of linguistics and literary studies, protects and promotes the functionality of the Azerbaijani language within the framework of literary norms, and also presents research based on comparative and international analyses. The journal is published four times a year under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) license. It is included in the list of periodical scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR ƏVƏZİ

Sarvan İbrahimov

REDAKSİYA ŞURASI

Prof. Dr. İsa Həbibbəyli, *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan*

Prof. Dr. Nadir Məmmədli, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahirə Hüseynova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Qəzənfər Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yaqub Babayev, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Təyyar Salamoglu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Pıralı Əliyev, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanlı, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Özcan Bayrak, *Fırat Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Surayyo Eşonqulova, *Çirçiq Dövlət Pedaqogika Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Güllü Karanfil, *Komrat Dövlət Universiteti, Moldova*

Prof. Dr. Çonq Jin Oh, *Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti, Cənubi Koreya*

Prof. Dr. Maqripa Yeskeyeva, *Beynəlxalq Türk Akademiyası, Qazaxıstan*

S.e.ü.f.d. Elnur Nəsimov, *Təhsilin İnkişafı Fondu, Azərbaycan*

İ.ü.f.d., dos. Fərahim Sadıqov, *Bakı Elm-Təhsil Mərkəzi, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Ənvər Abbasov, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d., dos. Aqşin Əliyev, *Pekin Xarici Dillər Universiteti, Çin*

REDAKSİYA HEYƏTİ

Gülnar Əliyeva, *“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı, Azərbaycan*

Prof. Dr. İsmayıl Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Sədaqət Həsənova, *Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Minaxanım Nuriyeva (Təkləli), *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mətanət Abdullayeva, *Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Fikrət Cahangirov, *Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan*

F.e.d., dos. Ədalət Abbasov, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Bilal Həsənli, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Soltan Hüseynoğlu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Könül Məmmədova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d. Sevinc Qəmbərova, *Xəzər Universiteti, Azərbaycan*

REDAKSİYA

Könül Yadigarova, **Xatirə Məmmədova**, **Xanımgül Əsgərova**,

Ramilə İsmayılova, **Nazlı Səmədzadə**, **Cəvahir Quluzadə**

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

E-poçt: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUBSTITUTE EDITOR-IN-CHIEF

Sarvan Ibrahimov

EDITORIAL COUNCIL

Prof. Dr. Isa Habibbayli, *Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan*

Prof. Dr. Nadir Mammadli, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahira Huseynova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Gazanfar Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yagub Babayev, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Tayyar Salamoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Piralı Aliyev, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege State University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Ozcan Bayrak, *Firat University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Surayyo Eshongulova, *Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Gullu Karanfil, *Komrat State University, Moldova*

Prof. Dr. Chong Jin Oh, *Hankuk University of Foreign Studies, South Korea*

Prof. Dr. Magripa Yeskeyeva, *International Turkish Academy, Kazakhstan*

Dr. Elnur Nasibov, *The Education Development Fund, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Farahim Sadigov, *Baku Science-Education Center, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Anvar Abbasov, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Agshin Aliyev, *Beijing Foreign Studies University, China*

EDITORIAL BOARD

Gulnar Aliyeva, *Teaching of Azerbaijani Language and Literature, Azerbaijan*

Prof. Dr. Ismayil Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Sadagat Hasanova, *Nakhchivan State University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Minakhanim Nuriyeva (Taklali), *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Matanat Abdullayeva, *Baku State University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Fikret Jahangirov, *Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Adalat Abbasov, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Bilal Hasanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Soltan Huseynoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Konul Mammadova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Dr. Sevinj Gambarova, *Khazar University, Azerbaijan*

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Khatira Mammadova, Khanimgul Asgarova,

Ramila Ismayilova, Nazli Samadzade, Javahir Guluzade

ADDRESS

AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37

E-mail: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR

Cild 71 Say 3 / 2025

12–19

Sədaqət Həsənova

Dilin sadələşməsində poeziyanın rolu

20–27

Elşad Abışov

Müasir türk dillərində zərf

28–36

Könül Məmmədova

İbtidai siniflərdə feil – hərəkət bildirən sözlər kimi

37–44

Şöhrət Məmmədova

Uşaq dramlarının etnokulturoloji semantikasi

45–55

Rəhilə Hümmətova

İmadəddin Nəsiminin poetik dilində mürəkkəb cümlənin struktur modelləri

56–65

Fəridə Səfərəliyeva

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılmasında oxu materiallarından istifadə

66–73

Fəxriyyə Cəfərova

Aşıq poeziyasının dialoq mədəniyyəti

74–86

Maya Qasımova

İbtidai sinif şagirdlərinin yazılarındakı səhvlərin islahı rabitəli nitqin inkişafı üzrə işin əsası kimi

87–96

Ulduz Qəhrəmanova

Bədii yaradıcılıqda sələf-xələf əlaqələri

97–105

Günəl Hümətova (Pəniyeva)

“Dastani-Əhməd Hərami” poeması yeni təhlil müstəvisində

106–115

Sevinc Qəmbərova

Patrik Züskind: “Parfümer” və Jan-Batist Qrenuy

116–123

Aynur Bədəlova

Mahirə Nağızının “Mənim çəkmələrim” hekayəsində vətən həsrətinin təcəssümü

124–134

Halimi Hüseyn

Pedaqogikada yaradıcı gərginlik: qlobal tənqidi metodologiyaların Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisinə inteqrasiyası

CONTENTS

Volume 71 Issue 3 / 2025

12–19

Sadagat Hasanova

The Role of Poetry in the Simplification of Language

20–27

Elshad Abishov

Adverb in Modern Turkic Languages

28–36

Konul Mammadova

Verbs – Words that Express Actions in Primary Grades

37–44

Shohrat Mammadova

Ethnocultural Semantics of Children's Dramas

45–55

Rahila Hummatova

Structural Models of the Poetic Complex Sentence of Imadaddin Nasimi

56–65

Farida Safaraliyeva

The Use of Reading Materials in Increasing the Vocabulary of Students

66–73

Fakhriyya Jafarova

The Culture of Dialogue in Ashug Poetry

74–86

Maya Gasimova

Correction of Errors in the Writings of Elementary School Students
as a Basis of Work on the Development of Communicative Speech

87–96

Ulduz Gahramanova

Predecessor-Successor Relationships in Artistic Creativity

97–105

Gunel Hummatova (Paniyeva)

The Poem "Dastani-Ahmed Harami" at a New Level of Analysis

106–115

Sevinj Gambarova

Patrick Suskind: "Perfume" and Jean-Baptiste Grenouille

116–123

Aynur Badalova

The Embodiment of Homeland Longing in Mahira Naghigizi's
Story "My Boots"

124–134

Halimi Housseyn

Generative Friction in Pedagogy: Integrating Global Critical Methodologies
into the Teaching of Azerbaijani Language and Literature

Dilin sadələşməsində poeziyanın rolu

Sədaqət Həsənova¹

XÜLASƏ

Məqalədə dilin inkişafı və sadələşməsində poeziyanın rolundan bəhs olunur. Ünsiyyət vasitəsi olan dilin mədəniyyətin daşıyıcısı kimi zamanla dəyişərək təkmilləşməsi prosesindəki mərhələlərdən biri olaraq onun sadələşməsi məsələsi ön plana çıxarılır. Məqalədə dilin sadələşməsi anlaşılanın asanlaşması, sözlərin daha aydın və qısa şəkildə istifadə edilməsi baxımından poeziyanın qiymətli bir qaynaq olduğu əsaslandırılır. Poeziya ifadə qabiliyyətini və emosional təsiri artıran bir vasitə olmaqla yanaşı, dilin inkişaf və sadələşməsindəki əhəmiyyətini faktlara əsaslanan materiallarla təsdiq edir. Poeziyanın qısa, mənalı sözlərlə dərin fikir və hissləri çatdırması dilin sadələşməsinin təbii bir nəticəsi kimi dəyərləndirilir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, söz, ifadə, poeziya, sadələşmə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 15.05.2025

Qəbul edilib: 05.08.2025

¹ Filologiya elmləri doktoru, professor, Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

The Role of Poetry in the Simplification of Language

Sadagat Hasanova¹

ABSTRACT

The article discusses the role of poetry in the development and simplification of language. The issue of language simplification as one of the stages in the process of its change and improvement over time as a means of communication and a carrier of culture is brought to the fore. It is argued that poetry is a valuable resource in facilitating understanding as language becomes simpler and the use of words becomes clearer and more concise. In addition to being a means of increasing the expressiveness and emotional impact of poetry, its importance in the development and simplification of language is confirmed by factual materials. The fact that poetry conveys deep thoughts and feelings in short and meaningful words is evaluated as a natural result of the simplification of language.

KEYWORDS

language, word, expression, poetry, simplification

ARTICLE HISTORY

Received: 15.05.2025

Accepted: 05.08.2025

¹ Doctor of Philological Sciences, Professor, Nakhchivan State University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

Giriş

Dil, əsas ünsiyyət vasitəsi kimi zaman-zaman inkişaf edərək müxtəlif keyfiyyət və yeniliklərin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu yeniliklərdən biri də dilin sadələşmə meyli. Dilin sadələşməsi nitq zamanı daha uyğun, funksional, asan və anlaşılan söz və ifadələrin işlədilməsi məqsədi daşıyır. Bu, eyni zamanda dilin struktural komponentlərindəki mürəkkəbliklərin azaldılması prosesidir. Bu sadələşmə yalnız qrammatik, leksik və sintaktik sahələrdə deyil, həm də fonetik və morfoloji strukturlarda müşahidə oluna bilər. Bu proses nəticəsində dildəki söz və ifadələr istifadəçilər üçün daha əlverişli və praktik hala gəlir. Yığcamlıq isə dilin sadələşməsinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, ədəbi simaların rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dilin sadələşdirilməsinin mahiyyətini daha dərindən anlamaq üçün poetik dilin tədqiqata cəlb olunması zəruridir.

Metodlar

Araşdırmada dilin sadələşməsi prosesində poetik örnəklərin təhlili üçün leksikoloji analiz və təsvir üsulu, eləcə də dilin konkret nümunələri üzərində təhlil aparmaq məqsədilə korpus analiz metodu tətbiq edilmişdir. Bu metod, milli sözlərin mətn dilini necə sadələşdirdiyini, hansı kontekstlərdə və mühitdə istifadə olunduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırma materialı kimi Azərbaycan poetik dilindən və müxtəlif lüğətlərdən seçilmiş nümunələrdən istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Poetik dilin sadələşdirilməsi əsas fikrin birbaşa ifadəsinə şərait yaradır, mətni lazımsız təfərrüatlardan uzaqlaşdırır və qeyri-müəyyənliyi azaldır. Dilin yığcamlığı fikrin nəzərdə tutulduğu kimi qavranılmasına kömək edir. Sadələşdirmə ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırsa da, burada müəyyən bir məntiqi və üslubi həddin qorunması vacibdir. Dilin həddindən artıq sadələşdirilməsi orijinal fikirlərin dərinliyini və dəqiqliyini itirməməli, əksinə, onu daha anlaşılan etməlidir.

Poetik dilin sadələşməsi nitq və yazı mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu proses fikirlərin təsir gücünü azaltmamalı, əksinə, onların daha geniş oxucu kütləsi tərəfindən asanlıqla dərk olunmasını təmin etməlidir. Dilin sadələşməsi prosesində Azərbaycan poetik dilinin rolu və əhəmiyyəti böyük önəm daşıyır.

Müzakirə

Söz sənətkarları poetik dildə oxucularla daha sürətli və effektiv ünsiyyət qururlar. Sadə və qısa cümlələrdən, mürəkkəb strukturlardan daha az istifadə etmək bu ehtiyacı ödəyir. Bu baxımdan, simvollar mühüm rol oynasa da, söz və ifadələrin yığcamlığı ilə fikirlər oxucuya

daha səmərəli çatdırılır. Azərbaycan dilində poetik dilin yığcamlığına keçmiş dövrlərə aid ədəbi nümunələrdə də rast gəlinirdi. Tarixi abidələrimizdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində onun səciyyəvi örnəkləri ilə qarşılaşırıq. Xüsusilə də dastanın dilində -dır⁴ xəbərlilik şəkilçisinin işlənməməsi yığcamlıq əlamətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə “yoxdur” anlamında “yox” sözünün işlənməsi belə cəhətlərdəndir:

Qarşıdakı uca dağım yıxılıbdır,
Ozan, sənın xəbərin yox!
Bir kölgəli uca ağacım kəsilibdir,
Ozan, sənın xəbərin yox!
Bu dünyada bir qardaşım tutulubdur,
Ozan, sənın xəbərin yox!

(“Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004, s. 216)

Dilin sadələşməsini göstərən yığcamlıq prosesi XVIII əsr ədəbi dilində də müşahidə olunur:

Könül verdik hər bivəfa yadlara,
Hayıf oldu ömür getdi badlara,
Fələk saldı dürlü-dürlü odlara,
Şan-şan olmuş, *paralanmış* könlümü

(Vidadi, 2004, s. 20).

“Paralanmaq” sözü “para-para olmaq”, “iki yerə bölünmək” mənələrindədir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 574). Çağdaş dilimizdə də həmin mənalar qorunub saxlanılır və söz, əsasən, “para-para olmaq”, “hissələrə bölünmək”, ən çox da “parça-parça olmaq” şəklində işlənir. Lakin poetik dildə sözə qənaət prinsipinin tətbiq olunduğunu müşahidə edirik. Mirzə Ələkbər Sabirin dilində də sözün sadələşməsinin nümunəsi mövcuddur:

Sözün məni yaralar,
Ürəyimi *paralar*,
Saqqalım ağardısa,
Həna qoysam qaralar!

(Sabir, 2004, s. 187)

Poetik dildə sadələşmə şairlərin dildən istifadə tərzı ilə də əlaqəlidir. Sadələşmə dedikdə, sözlərin və ya cümlələrin quruluşu deyil, dil vahidlərinin yığcamlığı nəzərdə

tutulur. Məsələn, “uzun zamandan” ifadəsinin əvəzinə “çoxdan” sözünün işlənməsi sadələşmə nümunələrindəndir.

Hər kəsin söz ehtiyatı və sözləri qavrama səviyyəsi müxtəlifdir. Yaş, mədəni mühit, təhsil səviyyəsi kimi amillər insanların müəyyən fikirləri anlama qabiliyyətinə təsir göstərə bilər. Dilin sadələşdirilməsi söz və ifadələrin hamı tərəfindən başa düşülməsini təmin edir. Poetik dildə mürəkkəb cümlələr, anlaşılmayan sözlər və dialektlər əsas fikrin qavranılmasını çətinləşdirir. Dilin sadələşdirilməsi uğurlu ünsiyyət yaradaraq fikirlərin daha aydın və dəqiq çatdırılmasına imkan verir.

Dilimizdə fars mənşəli “çarə” sözü işlək vahidlərdəndir. O, əsrlər boyu “çarə etmək”, “çarə tapmaq”, “çarə aramaq” və s. kimi tərkiblərdə işlənmiş və bu gün də aktuallığını qorumaqdadır. Maraqlıdır ki, M. V. Vidadi onu milli feil düzəldən -lan² şəkilçisi ilə işlədərək, fonetik dəyişmə və sadələşmə nəticəsində (söz kökünün son saitinin ahəng qanununa uyğun şəkildə dəyişdirilməsi yolu ilə) – “çarə” sözündən “çara” formasında maraqlı bir dil vahidi yaranmışdır:

Vidadi xəstəyəm çeşmi mərdümü,
Tərk elədim vətənim, yurdumu,
Çox təbibə şərh elədim dərdimi,
Heç görmədim çaralanmış könlümü

(Vidadi, 2004, s. 20).

Göründüyü kimi, şeirin dilində “çaralanmış” forması leksik mürəkkəbliyin aradan qaldırılmasına və ifadənin sadələşdirilməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “bərələnmək” sözü iki mənada təqdim olunur. Birincisi – “bərə çəkilmək”, “arx açılmaq”, “suyu ləklərə calanmaq”; ikincisi isə – “yaranmaq”, “yara açılmaq” mənalarını ifadə edir. İkinci mənayı təsdiqləmək məqsədilə M. V. Vidadi yaradıcılığından bir nümunə alınmışdır. Şairin dilində “bərələnmək” sözü aşağıdakı nümunədə verilmişdir:

Qanlı yaşıım gündən-günə bollandı,
Axdı-axdı sinəm üstə gölləndi,
Yenə qəm səməndin mindi yollandı,
Heç bilmədim bərələnməmiş könlümü

(Vidadi, 2004, s. 20).

Fikrimizcə, “yaranmaq” mənasına uyğunlaşdırılan bu nümunə yerinə düşmür. Ona görə ki M. V. Vidadinin sözügedən qoşmasında “yaranmaq” feili artıq işləniş və şairin həmin mənada təkrar olaraq “bərələnmək” sözündən istifadə etməsi düzgün görünmür:

Ey həmdənim, səni qanə qər qeylər,
Gəl tərətəmə *yaralanmış* könlümü.
Ayrı düşmüş vətəmindən, elindən,
Həmdərdindən aralanmış könlümü

(Vidadi, 2004, s. 20).

“Bərələnmək” sözünün kökü “bəre”dir. Lüğətlərimizdə bu sözün bir çox mənaları göstərilib: *ov gizlənilən yer, yol, çıxacaq yer, aralıq, körpü, cığır, ara, bənd* və s. Göründüyü kimi, bu sözlərin hamısında məkan anlayışı mövcuddur. “Yenə qəm səməndin mindi yollandı” misrası “bələlənmək” sözünün “yaralanmaq” mənada başa düşülməsinə imkan vermir. Məlumdur ki, “səmənd” at deməkdir və “qəm səməndinə minən” könül özünə dura-caq yer tapmır, yəni *bərələnmir*, hara gedəcəyini, harada dayanacağını bilmir. Fikrimizcə, lüğətdə sözün “yaralanmaq” mənasında qəbul edilməsi M. V. Vidadinin şeirinə əsaslanaraq müəyyənləşdirilib. Əslində, mənə sözə görə təyin edilməməli, əksinə, söz mənasına görə aydınlaşdırılmalıdır. Təhlil tələb etdiyi üçün milli “bələlənmək” sözü leksik-semantik baxımdan maraqlıdır və sadələşməyə görə də diqqəti cəlb edir.

Poetik dildə morfoloji strukturların sadələşməsi mühüm məsələlərdəndir. Məsələn, şəkilçilərin qısaldılması, mürəkkəb söz formalarının sadələşdirilməsi dilin istifadəsini asanlaşdırır. Aşıq Ələsgərin dilində yığcamlığın maraqlı nümunələri ilə qarşılaşırıq. Aşağıdakı nümunədə hətta zərf düzəldən *-da²* şəkilçisinin ixtisarı ilə sadələşmə hadisəsinə rast gəlirik:

Qışda dağlar ağ geyinir, *yaz* qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza *yaz* qara

(Aşıq Ələsgər, 2004, s. 102).

Sadələşmə, bir tərəfdən, poetik dilin praktikliyini və funksionallığını artırır, digər tərəfdən isə daha sürətli və asan ünsiyyəti formalaşdırır. Sadələşmiş dil formaları poetik əsərlərin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına imkan verir. Lakin sadələşmə bəzən mənanın itirilməsinə və ifadə zənginliyinin azalmasına səbəb olaraq dilin zərifliyi və estetikasına xələl gətirə bilər. Bu baxımdan, poetik dilin sadələşdirilməsi məsuliyyət və bacarıq tələb edir.

Dildə hər hansı bir vahidin onun daha yığcam sinonimi ilə əvəzlənməsi də yığcamlıq əlamətlərindəndir. Dilimizdə “təki” bənzətmə qoşması klassik poeziyada fəallığı ilə seçilir:

Günəş *təki* hər çıxanda səhərdən
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən.
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əksik olmayasan sənadan, Pəri!

(Vaqif, 2004, s. 41)

Hazırda “təki” qoşması fəaliyyətini zəiflədərək öz yerini eyni mənanı ifadə edən “tək” qoşmasına verməkdədir. Bu da yığcamlığı təmin edən cəhətlərdəndir.

Dilin sadələşməsi yalnız dilin strukturuna deyil, həm də poetik mədəniyyətə təsir edir. Poetik dilin zənginliyi və mürəkkəbliyi daha kiçik bir oxucu kütləsini cəlb edə bilər, lakin sadə dil daha geniş sahəni əhatə edə bilər.

Azərbaycan poetik dilində söz və ifadə yaradıcılığında yığcamlıq prinsipinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan Mirvarid Dilbazinin şeirindən aşağıdakı misralar xarakterikdir:

Aşıq Alı, məzarını itirdik,
Zalım qonşu qəbirləri düzlədi.
Nə bir ovuc ordan torpaq götürdük,
Nə dərdimiz *qələmlədi, sözlədi*
(Dilbazi, 2004, s. 92).

Şeirdə “qələmə alındı”, “sözə gəldi” əvəzinə “qələmləmək”, “sözləmək” feillərinin işlənməsi çoxluqdan azlığa – yığcamlığa doğru atılan addımlardan biridir.

Poetik əsərlərin bir sıra örnəklərində *-dır⁴* xəbərlilik şəkilçisi deyiliş zamanı son samitini itirərək yığcam formada təzahür edir:

Məni də özünə qoşub aparır,
Görən bu payızın yaşı neçədi?..
(Musa Yaqub, 2014).

Bundan əlavə, sintaktik vahidlərdə də yığcamlıq faktları çoxdur:

Özgə gülü dərmirəm,
Yaylıq üstə sərmirəm
(Zəlimxan Yaqub, 2006, s. 15).

Burada birinci misrada iki yerdə yığcamlıq mövcuddur. “Özgə gülü” birləşməsində birinci söz yiyəlik mənası daşısa da, onun morfoloji əlamətinin olmaması və ifadənin bitişdirici samit (*n*) və *-ı⁴* şəkilçisi olmadan həmin məzmunu ifadə etməsi yığcamlığı təmin edir. Həmçinin “yaylığın üstünə” əvəzinə “yaylıq üstə” formasının işlənməsi də ifadənin sadələşdirilməsinin bariz nümunəsidir.

Poetik dildə sadələşmə leksik-qrammatik vahidlərin dinamik inkişafının göstəricilərindən biridir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sadələşmə prosesi dilin təbii inkişaf mərhələsidir və zamanla daha uyğun formaların meydana çıxması ilə nəticələnir.

Çağdaş dilimizdə “cavab vermək” əvəzinə “cavablamaq” sözünün işlənməsi də maraqlı sadələşmə prosesidir:

Doğru cavabladın bu sualımı,
Arzusu pöhrəli körpə balasan
(Həsənova, 2006, s. 16).

Dil bütün zənginliyi və mürəkkəbliyi ilə insanların ünsiyyətində körpü rolunu oynayır, fikirlərin, duyğuların, arzu və istəklərin, məlumat və bilgilərin ifadə olunmasına şərait yaradır. Lakin dilin mürəkkəb təbiəti bəzən fərqli idrak qabiliyyəti və dil duyumuna malik olan şəxslər üçün effektiv ünsiyyətə maneə yarada bilər. Bu hallarda dilin sadələşdirilməsi daha aydın və əhatəli ünsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır.

Nəticə

Dilin sadələşdirilməsi yazılı və ya şifahi nitqin daha asan qavranılması məqsədilə söz və ifadələrin uyğun alternativlərlə əvəz olunması prosesidir. Bu, daha geniş auditoriyanın mətnləri və fikirləri asanlıqla dərk etməsini təmin etmək üçün qrammatik quruluşların, leksik vahidlərin, cümlə strukturlarının və anlayışların mürəkkəbliyinin sadələşdirilməsi ilə həyata keçirilir. Dilin sadələşdirilməsi aydın ünsiyyətin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu istiqamətdə poetik dilin geniş imkanları mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər. (2004). *Əsərləri*. “Şərq-Qərb”.
2. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). I c. “Şərq-Qərb”.
3. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). III c. “Şərq-Qərb”.
4. Dilbazi, M. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider”.
5. Həsənova, Ə. (2006). *Sevgi nəğməkarı*. “Məktəb”.
6. *Kitabi Dədə Qorqud*. (2004). “Öndər nəşriyyat”.
7. Musa Yaqub. *Payız günü*.
https://www.facebook.com/photo.php?fbid=948805958479341&id=259684860724791&set=a.354996124526997&locale=nn_NO
8. Mirzə Ələkbər Sabir. (2004). *Hophopnamə*. I c. “Şərq-Qərb”.
9. Vəqif, M. P. (2004). *Əsərləri*. “Şərq-Qərb”.
10. Vədadi, M. V. (2004). *Əsərləri*. “Öndər nəşriyyat”.
11. Zəlimxan Yaqub. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. II c. “Şərq-Qərb”.

Müasir türk dillərində zərf

*Elşad Abışov*¹

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili və bütövlükdə türk dillərinin qrammatik sistemində əsas nitq hissələrindən biri kimi sabitləşmiş zərf haqqında sistemli məlumat verilir. Tədqiqatdan məlum olur ki, zərf qrupu türkoloji dilçilikdə kifayət qədər araşdırma obyektinə çevrilsə də, başqa nitq hissələrinə mənsub leksik vahidlərdən obrazlı şəkildə desək, tam təmizlənməmişdir. Bunun başlıca səbəbi, ilk növbədə, zərfin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı nitq hissələrinin təsnifində istifadə edilən prinsiplərin düzgün seçilməməsidir. Belə ki, digər əsas nitq hissələrinin bölgüsündə leksik-semantik və morfoloji prinsiplər əsas götürüldüyü halda, zərfin təsnifatında meyar olaraq köməkçi funksiya daşıyan sintaktik prinsipdən istifadə edilmişdir. Qeyri-adekvat yanaşma zərflə yanaşı, onun lüğəvi məna növlərinin də şərhində fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, bəzi tədqiqat əsərlərində zərfin beş, bəzilərində isə dörd məna növü qeyd edilir. Hətta türk dillərində zərfin məna növlərinin sayının bəzən yeddiyə çatdığı bildirilir. Araşdırma prosesində bu sahədə müşahidə olunan ziddiyyətlərin və fikir dolaşıklığının aradan qaldırılmasına nail olmaq üçün türk dillərinin qrammatik quruluşunun təbiətinə uyğun olaraq zərfin təsnifatında digər əsas nitq hissələrində olduğu kimi, leksik-semantik və morfoloji prinsiplərin tətbiqinin zəruri olduğu diqqətə çatdırılır. Məqalədə həmçinin göstərilən prinsipin tətbiqi əsasında zərfin lüğəvi məna növlərinin məzmununa da aydınlıq gətirilir. Tədqiqat prosesində qeyd olunan faktlar əsasında zərf qrupuna daxil olan sözlər əvvəlki təsnifatlardan fərqli olaraq tərz, zaman, yer və dərəcə növləri üzrə qruplaşdırılır.

AÇAR SÖZLƏR

zaman, zərf, adverbiallaşma, substantivləşmə, atributivləşmə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 01.06.2025

Qəbul edilib: 11.08.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872> | elsad_abisov@mail.ru

Adverb in Modern Turkic Languages

Elshad Abishov¹

ABSTRACT

The article provides systematic information about the adverb, which has become one of the main parts of speech in the grammatical system of the Azerbaijani language and the Turkic languages as a whole. The study shows that although the adverb group has become a sufficient object of research in Turkological linguistics, it has not been completely cleared of lexical units belonging to other parts of speech, figuratively speaking. The main reason for this is, first of all, the incorrect selection of the principles used in the classification of parts of speech when determining the boundaries of the adverb. Thus, while lexical-semantic and morphological principles were taken as the basis for the division of other main parts of speech, the syntactic principle, which has an auxiliary function, was used as a criterion in the classification of the adverb. An inadequate approach has led to a diversity of opinions in the interpretation of the types of lexical meaning of the adverb as well as its lexical meaning. As a result, some research works mention five types of adverbs, and some - four. It is even stated that the number of types of adverbs in Turkic languages sometimes reaches seven. In order to eliminate the contradictions and confusion observed in this area during the research process, it is brought to the attention that in accordance with the nature of the grammatical structure of the Turkic languages, it is necessary to apply lexical-semantic and morphological principles in the classification of adverbs, as in other main parts of speech. The article also clarifies the content of the lexical meaning types of adverbs based on the application of the indicated principle. Based on the facts noted during the research process, the words included in the adverb group are grouped according to style, time, place and degree types, unlike previous classifications.

KEYWORDS

time, adverb, adverbialization, substantivization, attribution

ARTICLE HISTORY

Received: 01.06.2025

Accepted: 11.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872> | elsad_abisov@mail.ru

Giriş

Zərf leksik-qrammatik səciyyəsinə görə dilçilikdə ən çox mübahisə predmetinə çevrilən söz qrupudur. Bunun başlıca səbəbi zərfin çoxşaxəli olması (hərəkəti tərz, zaman, məkan, kəmiyyət baxımından izah etməsi) və semantik cəhətdən ona yaxın olan digər nitq hissələrinin zərf hesab edilməsidir.

İstər Azərbaycan dili, istərsə də digər türk dillərində qrammatik məzmunu və əhatə dairəsinə görə hələ də mübahisə predmeti olan zərfin fərqli prinsiplər əsasında yenidən araşdırma obyektinə çevrilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Araşdırma prosesinin əsas məqsədi zərflə oxşarlıq təşkil edən söz qrupları ilə zərfi fərqləndirən qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməkdir.

Zərfin başqa söz qrupları ilə eyniləşdirilməsi və ya qarışdırılması bu kateqoriyadan olan söz qrupunun dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələlərində tədricən formalaşması ilə bağlıdır. “İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti, hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən çox sonra hərəkətin əlamətini dərk etməyə başlamışlar. Bu halda dildə əvvəldən yaranaraq başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlər hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədilə də istifadə edilmişdir. Bu prosesdə həmin sözlər bəzən qrammatik cəhətdən yeni forma almış, bəziləri heç bir forma dəyişikliyinə uğramadan yeni rolda çıxış etmişdir. Nəticədə, həmin sözlərin bir qismi zərfləşmiş, bir qismi isə əslindən ayrılmadan həm də nitqdə zərfin rolunu oynamışdır” (Seyidov, 2000, s. 364).

Metodlar

Araşdırma prosesində təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilir. Son araşdırmalarda zərf onunla oxşarlıq təşkil edən sözlərdən müəyyən qədər təmizlənsə də, hələ saflaşma prosesi tam başa çatmamışdır. Bunu əsas götürən bəzi tədqiqatçılar dilçilikdə, ümumiyyətlə, zərf adlı bir nitq hissəsinin olmadığını iddia edirlər (Zeynalov, 2008, s. 165). Bu tip əsassız mülahizələr zərfin qrammatik sistemdəki yeri və rolunun məntiqi cəhətdən düzgün dəyərləndirilməməsindən irəli gəlir. Belə ki, hər bir nitq hissəsinin dildə varlığını şərtləndirən qrammatik xüsusiyyətlərdən əlavə, mühüm fəlsəfi amillər də mövcuddur. Məsələn, əşyalar aləmi öz əksini isimlərdə, əlamət və keyfiyyət bildirənlər sifətlərdə, iş, hal, hərəkət bildirənlər feillərdə, əlaqələr bağlayıcılarda, münasibət və şərait bildirənlər isə zərflərdə tapır. Odur ki zərfin inkar edilməsi dolayısı ilə münasibət və şərait bildirən söz qrupunun qrammatik sistemdən kənarda qalması anlamına gəlir.

Nəticələr

Tədqiqat zamanı zərfin digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi prosesində ənənəvi dilçilikdə yalnız sintaktik prinsip əsas götürülürdüsə, burada başlıca meyar olaraq leksik-

semantik və morfoloji prinsipə istinad olunmaqla zərfin spesifikasiyasına aydınlıq gətirilir, zərfin lüğəvi məna növləri haqqında sistemli məlumat verilir.

Müzakirə

Zərfi mübahisəli söz qrupu olaraq şərtləndirən əsas amillərdən biri də digər nitq hissələri ilə müqayisədə onun müəyyənləşdirilməsinə fərqli meyarın tətbiq edilməsidir. İsim, sifət, say, əvəzlilik və feillər nitq hissələri üzrə leksik, morfoloji və yeri gəldikcə, sintaktik prinsipin köməyi ilə qruplaşdırılıqları halda, zərfin təsnifatında yalnız köməkçi funksiya daşıyan sintaktik prinsipdən istifadə olunur. Ona görə də illərdir ki, *yaxşı*, *pis*, *gözəl* sifətləri və *az*, *çox*, *xeyli* sayları əşya məzmunu bildirən sözə – ismə (və ya isimləşmiş digər nitq hissələrinə) aid olduqda sifət, say hərəkət məzmunlu sözə – feilə aid olduqda zərf adlandırılır.

Zərflərin müəyyənləşdirilməsində sintaktik prinsipi özündə ehtiva edən həmin ənənə dilimizə rus dilçiliyinin təsiri ilə daxil olmuşdur. Yəni rus dilində də hərəkətə aid olan sözlərin əksəriyyəti zərf adlandırılır. Lakin türk dillərindən (eləcə də Azərbaycan dilindən) fərqli olaraq, rus dilində başqa nitq hissələri, o cümlədən zərflərin əksəriyyəti hərəkətlə əlaqələnkən bir çox hallarda öz formasını dəyişərək zərfə çevrilir. Məsələn: “хороший студент”, “хорошо учиться”. Burada “хороший” sifəti hərəkətlə bağlandığında öz formasını dəyişərək “хорошо” şəklində zərfin morfoloji xüsusiyyətini kəsb etmiş və zərfə daxil olmuşdur (Cəfərov, 2016, s. 14).

N. K. Dimitriyev rus dilində “хороший” sözünün həm də “хорошо” şəklində işlənməsini zərfin morfoloji anlayış olması ilə əlaqələndirir (Dimitriyev, 1945). Bu qayda ilə Azərbaycan dilinin materiallarına yanaşmaq olmaz. “Yaxşı” sözü hər bir halda, o cümlədən hərəkətə aid olduqda belə, öz formasını dəyişmir. Məhz buna görə də hər bir dildə sözün bir nitq hissəsindən başqasına çevrilməsi prosesində o dilin morfoloji quruluşu nəzərdən qaçırılmamalıdır (Cəfərov, 2016, s. 14). Əks təqdirdə, doğru elmi nəticənin əldə edilməsi mümkün deyil.

Deməli, başqa nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində də hər hansı əcnəbi dilin deyil, Azərbaycan dilinin milli orijinallığını əks etdirən qrammatik quruluşun xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir. Həmin xüsusiyyətlər Azərbaycan və bütövlükdə türk dillərində sözlərin nitq hissələri üzrə qruplaşdırılmasında semantik və morfoloji prinsipləri diqtə edir. N. K. Dimitriyev buna uyğun olaraq başqırd dilində, F. Zeynalov isə bütün türk dillərində nitq hissələrinin, o cümlədən zərfin müəyyənləşdirilməsində sözlərin semantikasının həlledici olduğunu diqqətə çatdırırlar (Zeynalov, 2008, s. 166).

Professor Q. Ş. Kazımov zərfin fərqləndirilməsində qeyd etdiyimiz alimlərlə (N. K. Dimitriyev, F. Zeynalov), demək olar ki, eyni mövqedən çıxış edərək yazır ki, sifətlə həqiqi zərfi fərqləndirməyin bir mühüm meyarı mövcuddur: həqiqi sifətlər tələffüz zamanı özündən sonra isim (məsələn: gözəl adam, ağıllı uşaq, böyük yazıçı, uca çinar), həqiqi zərflər isə feil

(məsələn, cəld tərpənmək, yavaş yerimək, asta addımlamaq, sakit danışmaq, dinc oturmaq, sürətlə qaçmaq) tələb edirlər (Kazımov, 2010, s. 117).

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə dilçi-alim Ə. Dəmirçizadə zərfin mahiyyətə aydınlaşdırılmasında semantik prinsipi tətbiq etməklə zərflə eyniləşdirilən sifətlərin qrammatik semantikasına aydınlıq gətirir. “Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur” cümləsindəki “yaxşı” sözünün müxtəlif vəzifələrdə işləndiyini nəzərə alaraq, isimdən ibarət olan mübtədani müəyyənləşdirən “yaxşı” sözünü sifət, feildən ibarət olan xəbəri müəyyənləşdirən “yaxşı” sözünü isə zərf sayırlar. Lakin bu, tamamilə yanlışdır. Cümlə üzvü ilə nitq hissəsinin qarışdırılmasından başqa bir şey deyildir (Dəmirçizadə, 1962, s. 218).

Məlum olduğu kimi, sifətlərlə yanaşı, isimlər də cümlədə müxtəlif vəzifələrdə işləyə bilər. Məsələn: “Döymə taxta qapımı, döyərəm dəmir qapını” və ya “Oğlan gülümsəyərək qızıl dişlərini göstərdi” cümlələrindəki taxta, dəmir və qızıl vahidləri əşya məzmunlu sözlərin – isimlərin (qapı, diş) əlamətini bildirsələr də, isim olaraq qalırlar. Sadəcə verilmiş cümlələrdə təyinedici funksiyada işləndikləri üçün atributivlik qazanmışlar. Burada onların atributiv isim olmaları (hətta sifətin suallarına cavab versələr belə) heç kəsə şübhə doğurmur, çünki atributivləşmə və substantivləşmə məsələləri dilçilikdə kifayət qədər aydınlaşdırıldığı üçün asan qavranılır.

Nitq hissələri mətn şəraitində işlənmə yerindən asılı olaraq atributiv və substantiv məzmun kəsb etməklə yanaşı, həm də adverbiallaşa bilirlər. Yəni öz əlamət və xüsusiyyətlərini saxlamaqla yerindən asılı olaraq müvəqqəti zərfləşə bilirlər. Substantivləşmə və atributivləşmə prosesində istənilən nitq hissəsi öz mahiyyətindən uzaqlaşmadığı kimi, adverbiallaşarkən də obrazlı şəkildə desək, öz kimliyini dəyişmir; düşdüyü mühitdən asılı olaraq müvəqqəti zərf funksiyasını icra edir. Bu isə nəticədə, hər hansı nitq hissəsinin zərflə çevrilməsi anlamına gəlir.

Göstərilən faktlar birmənalı olaraq təsdiq edir ki, bəzi dərslik və dərs vəsaitlərində “*Az danış, bu gün çox işləmişəm*”, “*Məhsuldarlıq birə-beş artıb*”, “*İclasda gözəl danışdın*”, “*Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur*” cümlələrində zərflə daxil edilən *gözəl, yaxşı, az, çox, birə-beş* sözləri, əslində, zərf yox, adverbial sifət və saylardır. Onların aid oldukları isimlər (birə-beşdə numerativ söz) şifahi nitq prosesində fikrin daha lakonik ifadə edilməsi məqsədilə zamanla ixtisar edilmiş (yəni gözəl danışdın yox – gözəl söz danışdın, yaxşı oxuyur yox – yaxşı dərs oxuyur və s.) və dildə bu şəkildə sabitləşmişdir.

Ümumiyyətlə, unudulmamalıdır ki, sözlərin mətn şəraitində düşdüyü mühitdən asılı olaraq müxtəlif funksiyaların (substantivləşmə, adverbiallaşma, atributivləşmə və s.) yerinə yetirməsi onların mahiyyətinin dəyişməsi, başqa nitq hissəsinə çevrilməsi demək deyildir. C. Cəfərovun təbirincə desək, bir söz (əgər omonim deyilsə) bərabərdir bir nitq hissəsi (Cəfərov, 2016, s. 16). Zərflə bağlı mübahisəli fikirlər yalnız mənşəyinə görə başqa nitq hissələrinə mənsub sözlərin süni surətdə zərflə daxil edilməsi ilə məhdudlaşmır. Oxşar yanaşma zərfin leksik-qrammatik mənə növlərinə münasibətdə də özünü göstərir.

Tədqiqat əsərlərinin bəzilərində zərfin məna növlərinin tərz-hərəkət, zaman, yer, miqdar, səbəb və məqsəd zərflərindən (Cəfərov, Abdullayev, 2004, s. 120; Xəlilov, 2016, s. 289), müəyyən bir qrupunda isə tərz, zaman, yer və miqdar zərflərindən ibarət olduğu diqqətə çatdırılır (Kazımov, 2010, s. 316).

Sonuncu bölgü Azərbaycan dilçiliyində istər elmi, istərsə də məntiqi cəhətdən daha təkmil variant olaraq qəbul edilir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, İ. Kazımov Azərbaycan dili ilə müqayisədə digər türk dillərində zərfin məna növlərinin yeni bölgüsünü təqdim etmişdir: təyin zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, tərz zərfləri, miqdar zərfləri, ölçü və dərəcə zərfləri, sual zərfləri, məqsəd-dərəcə zərfləri (Kazımov, 2019, s. 214).

İ. Kazımovdan fərqli olaraq, F. Zeynalov və R. Rüstəmov türk dillərində Azərbaycan dilində olduğu kimi, zərfin məna növlərinin tərz, zaman, yer, miqdar zərflərini əhatə etdiyini göstərirlər (Zeynalov, 2008, s. 168; Rüstəmov, 2013, s. 155).

Zərfin məna növləri dilçilikdə kifayət qədər araşdırılsa da, burada müəyyən dəqiqləşmələrin aparılmasına ehtiyac vardır.

Tərz anlayışı hərəkətin icra tərzini, məkan və zaman isə hərəkətin icra olunduğu yeri və zamanı bildirməyə xidmət etdikləri üçün tərz, zaman və yer zərflərinin zərfin məna növləri qismində çıxış etmələri bir növ təbii qanunauyğunluqlardır. Lakin eyni fikri miqdar, səbəb və məqsəd zərfləri haqqında söyləmək absurddur. Ona görə ki miqdar anlayışı tarixən iqtisadi tələbat və zərurət əsasında hərəkətin deyil, əşyanın kəmiyyətini, çəkisini, ölçü və miqdarını göstərmək məqsədilə formalaşmışdır.

Görünür, Y. Seyidov bunu əsas götürərək, Azərbaycan dilində miqdar zərfinin olmadığını və ya yox dərəcəsində olduğunu qeyd edir. O, müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş monoqrafiya və dərsliklərdə yanlışlıqla miqdar zərfləri qrupuna daxil edilən *az, çox, xeyli, həddindən artıq, az-çox, bir-iki dəfə, bir qədər, kifayət qədər, azdan-çoxdan, bir dəfə, az-az, üç-üç, lazımınca, qədərincə, təqribi, nisbətən, təxminən, tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə, doyunca, ölüncə, olduqca* sözlərinin, əslində, zərf olmadığını faktlarla əsaslandırır. Həmin sözlərdən *az, çox, xeyli sayda, təxminən, təqribən, nisbətən* modal sözə, *doyunca, ölüncə, olduqca, dedikcə* feili bağlamaya aid edilir (Seyidov, 2000, s. 369–370). Nümunələrdəki *həddən artıq, bir-iki dəfə, bir qədər, kifayət qədər, azdan-çoxdan* ifadələri leksik vahidlərdən ibarət birləşmələr, *az-az, üç-üç*, eyni sözün nitqdə təkrar işlənməsi, *lazımınca, qədərincə, lazımi qədər* sözlərinin mənsubiyyət şəkilçisi və ədat qəbul etmiş formaları, *tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə* ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olan sözlərin “ilə” qoşması ilə işlənməsi şəklində izah olunur (Seyidov, 2010, s. 370).

Bundan əlavə, kəmiyyət anlayışı leksik-semantik səciyyəsinə və qrammatik mənasına görə hərəkətdən uzaq olan miqdar, say, ədəd, sözləri ilə uyğunluq təşkil edir. Gətirilən faktlar özlüyündə miqdar və kəmiyyət anlayışının saya aid xüsusi qrammatik kateqoriya olduğunu təsdiqləyir. Miqdar zərfləri isə dildə ayrıca bir kateqoriya kimi formalaşmamışdır. Miqdar

sayları şifahi və yazılı nitq prosesində hərəkətlə əlaqələndikdə onun miqdarını deyil, dərəcəsini ifadə edir. Sayın feillə əlaqələndiyi istənilən cümlədə bunu aydın müşahidə etmək mümkündür. Məsələn; *O, hamıdan çox çalışır; Düşmən xeyli irəlilədi; Çox bilirsən, az danış* və s. Nümunələrdəki *çalışır, irəlilədi, bilirsən, danış* feillərinə aid verilmiş *çox, xeyli, az* sözlərinin hərəkətin dərəcəsini bildirməsi göz önündədir. Burada miqdardan danışmaq absurddur.

Verilmiş misallar və dil materialları üzərində aparılan təhlillərdən aydın olur ki, miqdarla müqayisədə dərəcə daha geniş anlayış olub, əhatə dairəsinə görə həm əşya, həm də hərəkət məzmunlu söz qruplarına aid ola bilər. Hərəkətlə əlaqəlilik, yəni dərəcənin hərəkətə (və ya əksinə) münasibəti zərfin qrammatik funksiyasından doğan təbii bağlılıqdır. Bu bağlılığın dilçilikdə dəqiq ifadəsini təmin etmək üçün miqdar zərflərinin dərəcə zərfləri adı altında təqdim edilməsi elmi və məntiqi baxımdan daha doğru yanaşma hesab edilə bilər.

Həqiqi dərəcə zərflərinə dildə sayca azlıq təşkil edən *tamam, tamamilə, bütünlüklə, lazımınca, qədərincə, yetərincə, bolluca* sözlərini misal göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Y. Seyidov ənənəvi dilçilikdə miqdar zərfləri sırasında öyrənilən bu sözlərdən *lazımınca, qədərincə* leksik vahidlərini mənsubiyyət şəkilçisi və ədat qəbul etmiş söz-formalar, *tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə* sözlərini isə ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olan sözlərin *ilə* qoşması ilə işlənməsi adlandırır (Seyidov, 2000, s. 370).

Doğrudur, nümunələrdə dərəcə zərflərini formalaşdıran $-ca^2$ (lazımınca, qədərincə) zamanla ədatlardan, $-in^4$ mənsubiyyət şəkilçisindən, *ilə*, $-la^2$ (tamamilə, bütünlüklə) qoşmadan təcrid olunmuşdur. Lakin həmin hissəciklər uzunmüddətli inkişaf prosesində ilkin semantikasından uzaqlaşaraq sinxron planda yeni mənalı sözlərin yaranmasına xidmət edən leksik şəkilçilərə çevrilmişdir. Onların iştirakı ilə düzələn sözlərin izahlı lüğətlərdə müstəqil mənalı leksik vahidlər sırasında verilməsi faktı da bunu təsdiq edir.

Bəzi vəsaitlərdə zərfin məna növləri arasında səbəb və məqsəd zərflərinin adı da çəkilir (Xəlilov, 2016, s. 340; Cəfərov, 2016, s. 176). Məlumatda məqsəd zərfinə münasibət bildirilmir, yalnız səbəb zərfinin məzmununa aydınlıq gətirilir. Zərfin bu növünə nümunə olaraq *sevincdən, qorxudan* və s. vahidləri misal göstərilir.

Sözlərin tərkibinə görə təhlili göstərir ki, *sevinc və qorxu* sifətlərinə qoşulan $-dan^2$ köməkçi morfemi leksik şəkilçi deyil, ismin çıxışlıq hal şəkilçisidir. Çünki qrammatik quruluşun tələbinə əsasən, sözə leksik şəkilçidən əvvəl qrammatik şəkilçilərin artırılması (*-dakı* istisna olmaqla) mümkün olmadığı halda, verilmiş sözlərdə komponentlər arasına kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçilərini asanlıqla daxil etmək mümkündür. Məsələn: 1. Biz qorxumuzdan filmə baxa bilmədik və ya onlar qorxularından filmə baxa bilmədilər. 2. Mənim sevincdən gözlərim yaşardı və ya uşağın sevincdən gözləri yaşardı və s. Deməli, səbəb və məqsəd zərfləri dildə hələ zərfin məna növü olaraq təşəkkül tapmayıblar.

Nəticə

Beləliklə, zərflə bağlı bütün xüsusiyyətləri nəzərdən keçirdikdən sonra onun dildə dörd növünün sabitləşdiyini qeyd etmək olar: tərz zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri və dərəcə zərfləri.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, C. (2016). *Müasir Azərbaycan dili* (leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri). “Orxan” nəşriyyatı.
2. Cəfərov, C., Abdullayev, N. (2004). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*. “Azərbaycan Dövlət Tədris Pedaqoji” nəşriyyatı.
4. Xəlilov, B. (2016). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*. II hissə.
5. Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan dili* (morfologiya). “Elm və təhsil”.
6. Kazımov, İ. (2019). *Türk dillərinin morfologiyası*. III cild. “Elm”.
7. Rüstəmov, R. (2013). *Türk dilinin morfologiyası*. “Elm və təhsil”.
8. Seyidov, Y. (2000). *Azərbaycan dilinin qrammatikası* (morfologiya). “Bakı Universiteti” nəşriyyatı.
9. Zeynalov, F. R. (2008). *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası*. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya). “MBM” nəşriyyatı.
10. Dimitriyev, N. K. (1945). *Grammatika bashkirskogo yazıka*.

İbtidai siniflərdə feil – hərəkət bildirən sözlər kimi

Könül Məmmədova¹

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai siniflərdə feilin hərəkət bildirən sözlər kimi tədrisi araşdırılır. Əsas nitq hissələrinin müstəqil şəkildə formalaşmasının səbəbi onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyət və əlamətlərə malik olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyət və əlamətlər vasitəsilə əsas nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən, həmçinin bir-birindən fərqlənirlər. Feil əsas nitq hissəsi kimi Azərbaycan dilində və nitqində mühüm rol oynayır. O, etimologiyası, səciyyəvi xüsusiyyətləri və zəngin qrammatik kateqoriyaları ilə morfologiyada xüsusi yer tutur. Feillər zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənən əsas nitq hissəsidir. Feilin zamana görə dəyişməsi onun fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan dilində feillər qrammatik kateqoriyalarının müxtəlifliyi və leksik tərkibinin zənginliyi baxımından digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Dilimizin müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, lüğət tərkibimizdəki milli sözlər arasında feillər üstünlük təşkil edir. Feillər vasitəsilə Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətləri qorunub saxlanmışdır. Bu xüsusiyyəti klassik ədəbi dilimizdə də müşahidə etmək mümkündür. Xüsusilə sadə və sadələşmiş feillərdə bu cəhətlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

AÇAR SÖZLƏR

feil, əsas nitq hissəsi, dilin qrammatik quruluşu, morfologiya, müstəqil lüğəvi məna

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 13.05.2025

Qəbul edilib: 09.08.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Verbs – Words that Express Actions in Primary Grades

Konul Mammadova¹

ABSTRACT

The article deals with the teaching of verbs as action words in primary grades. The main reason for the independent appearance of the main parts of speech is that each of them has its own characteristics and signs. It is due to these characteristics and signs that the main parts of speech are separated from the auxiliary parts of speech, as well as from each other. The verb, included in the word class grouped as the main part of speech, plays an important role in our language and speech. The verb occupies a wide place in morphology with its etymology, characteristic features and rich categories. Verbs are the main part of speech classified according to tense, person, and number. The change of the verb according to time is considered a unique feature of this part of speech. Verbs in the Azerbaijani language dominate other parts of speech due to their grammatical categories and the richness of their lexical composition. Despite the fact that our language has been influenced by various languages historically, verbs are predominant among the national words in our vocabulary. The national authenticity of the Azerbaijani language has been preserved through verbs. It is possible to see the preservation of the national characteristics of verbs even in our classical literary language. These features show themselves mostly in simple and simplified verbs.

KEYWORDS

verb, main part of speech, grammatical structure of language, morphology, independent lexical meaning

ARTICLE HISTORY

Received: 13.05.2025

Accepted: 09.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Giriş

Dilin qrammatik quruluşunu öyrənən elm qrammatika adlanır. Morfologiya isə bu elmin bir bölməsi olub, sözün qrammatik mənalarını və formalarını öyrənir. Bu sahədə müxtəlif qrammatik formaların təhlili mühüm yer tutur. Dilimizdəki bütün nitq hissələrinin oxşar və fərqli cəhətləri, daxili quruluşlarının araşdırılması morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Nitq hissələri əsas və köməkçi olmaqla iki yerə ayrılır. Əsas nitq hissələri müstəqil lüğəvi (leksik) mənaya malik olmaqla söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və cümlədə müəyyən sintaktik vəzifədə çıxış edir. Bu xüsusiyyətlərinə görə əsas nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir və dilimizdə mühüm yer tutur.

Metodlar

“İbtidai siniflərdə feil – hərəkət bildirən sözlər kimi” adlı məqalənin yazılması zamanı pedaqoji-metodik ədəbiyyatın təhlili, müşahidə, müsahibə, nəzəri-təhlil, təsvir, deduksiya və induksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında feillərin üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alaraq demək olar ki, ibtidai siniflərdə nitq hissələrinin, xüsusilə hərəkət bildirən sözlərin, yəni feillərin tədrisinə geniş yer ayrılmalıdır. Şagirdlərin bilik səviyyələri müxtəlif olsa da, onlar şifahi nitqə məktəbəqədər dövrdə yiyələnirlər. Yazılı nitqlə bağlı ilkin bacarıq və vərdişlər isə birinci sinifdən etibarən formalaşmağa başlayır. Feillərə məxsus qrammatik kateqoriyalar, o cümlədən feilin zamana və şəxsə görə dəyişməsi ilə bağlı biliklər şagirdlərin şifahi və yazılı nitqində öz əksini tapır. Morfologiyada zənginliyi ilə seçilən bu nitq hissəsinin tədrisi olduqca vacib və əhəmiyyətli hesab edilir. Feilin qrammatik kateqoriyalarının düzgün mənimsənilməsi və nitqdə yerində tətbiqi cümlələrin məntiqi bütövlüyünü və düzgünlüyünü təmin edir.

Müzakirə

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd kurikulumda, proqram və dərsliklərdə qrammatik mövzular və dil qaydaları ilə bağlı məsələlərin, xüsusilə kiçikyaşlı məktəblilər üçün tərtib olunmuş dərsliklərin və onların müqayisəli təhlilinin, eləcə də bu mövzuların bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədrisinin araşdırılmasıdır. Eyni zamanda dərsliklərdə yer alan ümumi morfoloji biliklərin və feillərlə bağlı məlumatların şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğunluğu, bu mövzuların tədrisi zamanı yarana biləcək problemlərin həlli üçün effektiv üsul və vasitələrin tədqiqi və tətbiqi də məqalənin müzakirə obyektini təşkil edir.

Azərbaycan dilində tədris olunan mövzular arasında əsas və köməkçi nitq hissələri

önəmli yer tutur. Əsas nitq hissələrinə *isim, sifət, say, əvəzlilik, feil* və *zərf* daxildir. Azərbaycan dilçiliyində feilin tərifli üçün, adətən, üç əsas söz istifadə edilir: *iş, hal, hərəkət* (Kazımov, 2019). Bu sözlərin bəzən hər üçü, bəzən ikisi, bəzən isə yalnız biri istifadə olunur. Lakin hərəkət daha geniş anlayış olduğu üçün iş və hal da hərəkətin daxilində hesab olunur. Feil, əsas nitq hissəsi kimi prosesin və zaman axınının hərəkətini, vəziyyətini bildirir. Nitq hissələri arasında ən geniş və mürəkkəb kateqoriya feilə aiddir. Türk dillərində feillər *sadə, düzəltmə, mürəkkəb* olmaqla *nə edir? nə etmiş? nə edəcək?* suallarına cavab verir. Feil əşyanın hərəkətini, iş və halını bildirən əsas nitq hissəsidir. Zəngin lüğəvi mənaya və mənə xüsusiyyətlərinə görə feillər müxtəlif qruplara ayrılır:

- *İş feilləri*: bu qrup feillər əşyanın və ya şəxsin məşğulluğunu, işini, hərəkətini ifadə edir. Bu feillərin icrasından sonra obyektə ciddi dəyişikliklər baş verir. Məsələn: *yandırmaq, kəsmək, dağıtmaq, sökmək, divan tutmaq, qazmaq, əkmək, uçurmaq* və s. İş feilləri əsasən təsirli feillərdir.

- *Hərəkət feilləri*: bu qrup feillər canlı və cansız varlıqların hərəkəti ilə bağlıdır. Məsələn: *qaçmaq, üzmək, uşmaq, yazmaq, gəzmək, çəkmək, yerimək, addımlamaq* və s.

- *Nitq feilləri*: adından da göründüyü kimi, nitq fəalliyəti ilə bağlı istifadə olunan feillərdir. Nitq qabiliyyətinə malik olmayan canlı varlıqların nitqləndirilməsi ilə bağlı feillər də bu qrupa aid edilir. Məsələn: *demək, danışmaq, qışqırmaq, söyləmək, bağırmaq, pıçıldamaq, mələmək, bənləmək, kişnəmək, səs salmaq, and içmək, dilə salmaq* və s.

- *Görmə feilləri*: bu qrup feillər görmə prosesini əks etdirən sözlərdir. Bu feillər bütün canlılara aiddir. Məsələn: *baxmaq, nəzər yetirmək, görmək, diqqət yetirmək, tamaşa etmək, göz açmaq, nəzər salmaq, seyr etmək, göz qoymaq* və s.

- *Təfəkkür feilləri*: Feillərin bu qrupu insanın düşüncə, ağıl, təfəkkür tərzli ilə bağlı işlədilmiş sözlərdir. Məsələn: *dərk etmək, anlamaq, başa düşmək, düşünmək, fikirləşmək, yadında saxlamaq, xəyal qurmaq, təsəvvür etmək, xəyala dalmaq* və s.

- *Hal-vəziyyət feilləri*: Bu feillər əşyanın və ya şəxsin hal-vəziyyətini bildirir. Məsələn: *qocalmaq, pisləşmək, acıqlanmaq, saralmaq, solmaq, yaxşılaşmaq, arıqlamaq, kökəlmək, hirsənmək* və s.

- *Eşitmə feilləri*: bu qrup feillər eşitmə prosesi ilə bağlıdır və eşitmə orqanları ilə qəbul edilən anlayışları bildirmək üçün istifadə olunur. Məsələn: *dinləmək, eşitmək, qulaqardına vurmaq, qulaq asmaq* və s. (Xəlilov, 2018).

Azərbaycan dilində feillər qrammatik kateqoriyalarının və leksik tərkibinin zənginliyi baxımından digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha üstün mövqe tutur. Tarixən dilimiz müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalsa da, hazırda lüğət tərkibimizdə yer alan milli sözlər arasında feillər sayca üstünlük təşkil edir. Məhz feillər vasitəsilə Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmışdır. Bu xüsusiyyətlər klassik ədəbi dilimizdə də aydın şəkildə müşahidə olunur.

Əsas nitq hissələrinin müstəqil şəkildə meydana gəlməsinin səbəbi hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və əlamətlərinin olmasıdır. Bu xüsusiyyətlərə görə əsas nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən və bir-birindən fərqlənirlər. Azərbaycan dilinə məxsus feillər də səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) inkarlıq kateqoriyasına görə,
- 2) zaman kateqoriyasına görə,
- 3) növ kateqoriyasına görə,
- 4) təsirlik və təsirsizlik kateqoriyalarına görə,
- 5) şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarına görə,
- 6) işin icrasına görə,
- 7) törəmələrə görə,
- 8) ümumilik və xüsusilik xüsusiyyətlərinə görə (Xəlilov, 2018).

Bu xüsusiyyətlərdən şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarını isimlərə də aid etmək olar, digər xüsusiyyətlər isə, əsasən, feillərə məxsusdur. Bu əlamətlər ümumilikdə feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirir, eyni zamanda feilin nitq hissəsi olaraq fonetik, morfoloji, leksik-semantik və sintaktik cəhətdən nə qədər zəngin və geniş olduğunu göstərir.

Dilimizdəki feillərin hamısı quruluşca eyni deyil. Bu müxtəlifliyin səbəbi bəzi feillərin mənşəcə məruz qaldığı təsirlərdən asılıdır. Qrammatikada hərəkət bildirən sözlər quruluşuna görə üç qrupa ayrılır:

- sadə feillər,
- düzəltmə feillər,
- mürəkkəb feillər (Xəlilov, 2016).

Feillərin quruluşca bu qruplardan kənara çıxmadığını nəzərə alsaq, bu cür təsnifat elmi cəhətdən doğru hesab olunur. Yəni dilimizdəki feillərin bir qismi yalnız feil köklərindən, digər qismi isə feil köklərinə qoşulmuş leksik (sözdüzəldici) şəkilçilərdən ibarətdir. Sonuncu qrup isə feillərlə digər nitq hissələrinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Dilimizdə *l*, *n*, *r*, *j*, *f* samitləri ilə başlayan quruluşca sadə feil yoxdur. Feillər omonim, sinonim və antonimlərin yaranmasında fəal iştirak edirlər (Feil. Vikipediya).

Feil formaları zamana, xüsusilə də şəxs və kəmiyyət dəyişməsinə uyğun olaraq iki qrupa bölünür:

1. Təsriflənən formalar.
2. Təsriflənməyən formalar.

Feilin təsriflənməyən formaları, təsriflənən formalarından fərqli olaraq, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, zaman anlayışı bildirmir. Feilin təsriflənməyən formaları arasında məsdər (feili isim), feili sifət və feili bağlama yer alır. Digər fərq isə təsriflənən feillərin predikativ forma olaraq cümlədə xəbər vəzifəsində işləmə bilməsidir. Feilin bu formaları digər əsas nitq hissələrinə bənzəyən forma və kateqoriyalar kimi meydana çıxmışdır. Onlar

isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, hətta bəzən cəmlənir, sintaktik vəzifə baxımından da ismin cümlədə daşıya bildiyi vəzifələri yerinə yetirir (Xəlilov, 2018).

Feillər məsdərlər kimi təsirli və təsirsiz formada ola bilər, amma *-maq²* şəkilçisinin məsdərin təsirli və ya təsirsiz olmasına heç bir təsiri yoxdur. Feil təsirsizdirsə, *-maq²* şəkilçisi qoşulduqda da təsirsiz, təsirlidirsə, məsdər şəkilçisi ilə işləndikdə də təsirli olaraq qalır.

Məsdərlər həmçinin feilin növ kateqoriyasının şəkilçilərini də qəbul edərək nitqimizdə yer alır: *boğulmaq, yazılmaq, oxutmaq, soyunmaq* və s. Feili isimlərdə feilə aid xüsusiyyətlərdən biri də onların tərkib əmələ gətirməsidir. Feili isimlər izahedici sözlərlə genişlənərək feili birləşmələr – məsdər tərkibləri yaratmış olurlar (Cəfərova, 2015).

Bilirik ki, feillər özündən əvvəl gələn isimləri idarəetmə xüsusiyyətinə malikdirlər. Məsdərlər də feilin bu xüsusiyyətini daşıyır, amma fərq ondadır ki, məsdərlər həm də idarə olunur. Məsələn: “*Mən hər səhər qaçmağa getmək istəyirəm*” cümləsində məsdər məsdəri idarə edir. Məsdərlərdən:

- yeni söz yaratmaq olmur,
- feilin konkret zamanları (keçmiş, indiki, gələcək) olduğu halda onlar zaman bildirmir. Bunlara əsasən məsdərlər feil hesab olunmur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, məsdərlər zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul etməyən, amma xüsusi əlamətlərə malik sözlərdir. Onlar yerinə görə feil qrupuna daxil olaraq iş və hərəkətin, yəni feillərin adlarını ifadə edir (Kazımov, 2019).

İbtidai sinif şagirdlərində inkarlıq anlayışını formalaşdırmaq üçün sinonim, antonim sözlərdən istifadə etmək olar. Təbii ki, bu anlayışlar tamamilə eynilik təşkil etmir, amma məzmun baxımından anlama üçün istifadə oluna biləcək üsul sayılır. Şagirdlər bilməlidirlər ki, kökü eyni olan sözlər sinonimlik və ya antonimlik yaratmır, yəni inkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəricisi ilə fərqlənən sözlər sinonim, antonim hesab olunmur. Bu üsul sadəcə məzmunu dərk etmək üçün qısa bir yol, vasitədir. III sinif Azərbaycan dili dərslində feilin təsdiq və inkar forması haqqında qısa izah verilmişdir (Cəfərova, 2016).

Zaman anlayışı *obyektiv* və *qrammatik* olmaqla iki yerə ayrılır. Obyektiv zaman fəlsəfə elminin tədqiqat obyektinə daxildir. Qrammatik zaman isə dilçilikdə öyrənilir. Müəyyən bir iş, hərəkət və hadisə zamanla əlaqədar olur; yəni işin icra olunub-olunmaması müəyyən zamanla əlaqəli göstərilir. Zaman anlayışı bəzən feillə əlaqələndirilir. Buna görə də feilə məxsus kateqoriyalardan biri zaman kateqoriyası hesab olunur. Müasir Azərbaycan dilində feilin zamanlarının sayı haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, dilimizdə feilin üç zamanı məqbul sayılır: *keçmiş, indiki* və *gələcək*. Zaman anlayışı uşaqlarda məktəbəqədər yaş dövründə yaranmış olsa da, tam formalaşmır, bəzən onların nitqində *srağagün, dünən, bu gün, sabah, birigün* sözlərinin düzgün işlədilmədiyini müşahidə edirik. Sözlər yerində işlədilsə belə, artıq III–IV siniflərdə qrammatik cəhətdən natamamlıq və səhvlilər yaranır, yəni şəxs sonluqlarına, zaman şəkilçilərinə diqqət yetirilmir. Məsələn: *Mən sabah getmişdim (gedəcəm). Qardaşım bunu mənə sabah almışdı (dünən, srağagün)* və s. Ona görə də II

sinifdə zaman anlayışını məhz onlara tanış olan vaxt anlayışı ilə başa salmaq lazımdır – *nə edir?* (indi, bu gün), *nə etdi?* (dünən, srağagün, keçən ay, keçən il), *nə edəcək?* (sabah, birigün, gələn ay, gələn il).

Mövzunun qrammatik izahı isə belə verilir: *Kəsir*, *asır* sözləri hərəkətin indi davam etdiyini bildirir. Belə sözlər *nə edir?* sualına cavab verir. *Kəsdi*, *asdı* sözləri isə hərəkətin bitdiyini bildirir. Belə sözlər *nə etdi?* sualına cavab verir. *Dərəcək*, *yağacaq* sözləri hərəkətin gələcəkdə görülcəyini bildirir. Belə sözlər *nə edəcək?* *nə olacaq?* suallarından birinə cavab verir (Həbibova, 2016).

Şagirdlərin nitqində zaman anlayışları ilə bağlı səhvləri düzəltmək məqsədilə aşağıdakı tapşırıq nümunələrindən istifadə etmək olar:

Dilimizdə keçmiş zamanı iki cür ifadə etmək mümkündür. İşin keçmişdəki icrası haqqında ya bilavasitə, ya da bilvasitə xəbər vermək olar, yəni II və III şəxs tərəfindən işin keçmişdəki icrası haqqında xəbər verən ya özünün bilavasitə şahidliyini, ya da həmin işin icrasını başqasından eşitdiyini və işin onsuz icra olunduğunu bildirir. Buna əsasən, Azərbaycan dilində keçmiş zaman *şühudi* və *nəqli* olmaqla iki qrupa ayrılır. Keçmiş zamanın bu formaları bir-birindən həm mənaca, həm də şəkildə fərqlənir. Yəni bir zamanın müxtəlif mənalar ifadə etməsi ayrı-ayrı əlamətlərlə təzahür etdirilir (Kazımov, 2019).

Şühudi keçmiş zaman hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını qətiyyətlə bildirir (Feil. Vikipediya). Bu zaman haqqında xəbər verilən işin icrasında xəbər verənin iştirakı və bilavasitə müşahidəçinin olması ilə səciyyələnir. Məsələn: “qapı döyüldü” cümləsində qapının döyüldüyünü xəbər verən şəxs bilavasitə işin icrasını ya öz qulağı ilə eşitdiyini, ya da gözü ilə gördüyünü bildirir. *-di⁴* şəkilçisi şühudi keçmiş zamanın şəkli əlamətidir: *tapdı, bitirdi, getdi, ağıladı, çatdırmadı, istədi* və s. (Xəlilov, 2018).

Nəqli keçmiş zaman əvvəlcə (keçmişdə) icra olunmuş bir iş haqqında indi (xəbər verilən zaman) şahidlik etmədən, işin icrasında bilavasitə müşahidəçi olmadan, yalnız işin icrasının nəticəsini bildirən zaman arasındakı vaxtı göstərir. Nəqli keçmiş zamanda icra olunan iş nəql edilir. Bu zaman formasının bəzi xarakterik xüsusiyyətləri vardır: *-mı⁴*, *-ib⁴* şəkilçiləri ilə yaranır: *baxmışam, görübsən* və s.

Gələcək zaman iş, hal və hərəkətin danışılan vaxtdan sonra icra olunacağını bildirir. Bu zaman hələ icra olunmamış iş, hal və hərəkəti ifadə edir. Keçmiş və indiki zamanla müqayisədə gələcək zaman dilimizdə daha az istifadə olunur. İşin icrasının qəti və qeyri-qətiliyinə əsasən gələcək zaman iki qrupa ayrılır: *qəti gələcək zaman*, *qeyri-qəti gələcək zaman*. İşin gələcəkdə icra olunması və ya olunmaması haqqında qətiyyətlə xəbər vermək qəti gələcək zaman formasına aiddir. Bu zaman formasının şəkli əlaməti *-acaq²* şəkilçisidir. Qeyri-qəti gələcək zamanda isə işin gələcəkdə icrası haqqında indi qeyri-qəti formada xəbər verilir. Bu zamanın şəkli əlaməti isə *-ar²* şəkilçisidir.

Nəticə

1. İbtidai sinif proqramında morfologiyaya dair dil qaydalarının öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdən biri şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək və dilin saflığını qorumaqdır. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında feillərin üstünlük təşkil etməsini nəzərə alaraq, ibtidai siniflərdə nitq hissələrinin, xüsusilə hərəkət bildirən sözlərin, yəni feillərin tədrisinə geniş yer verilməsi zəruridir.

2. Feilin digər nitq hissələri arasındakı fərqi onun zəngin kateqoriyaları və milliliyi qorumağında özünü göstərir. Feili digər nitq hissələri ilə yaxınlaşdıran cəhətlər isə təsriflənməyən formalarda öz əksini tapmışdır. Feillə yanaşı, ismin xüsusiyyətlərini daşıyan feil forması *məsdər*, sifətlə feilin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən forma *feili sifət*, zərflə ortaq xüsusiyyətlərə malik olan feil forması isə *feili bağlama* adlanır. Məsdər bəzi dillərdə feilin ilkin forması kimi qəbul olunur və Azərbaycan dilində də aktiv iştirak edir.

3. Feilin təsdiq və inkar formaları inkarlıq kateqoriyası ilə əlaqəlidir. İnkarlıq anlayışını müxtəlif vasitələrlə ifadə etmək mümkün olsa da, feilin inkar forması *-ma²* inkarlıq şəkilçisi ilə yaranır.

4. Zaman kateqoriyası birbaşa feillə bağlıdır. Feilin şəxsə və zamana görə dəyişməsi dilin qrammatik tələblərindən biri hesab olunur. Subyekt, obyekt, məkan, zaman və şəxs kimi anlayışlar bütövlükdə cümlənin qurulmasında iştirak edir. Buna görə də feilin bu kateqoriyaları məqalədə ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

5. İbtidai sinif proqramında nitq hissələrinin tədrisinə ayrılmış mövzuların öyrədilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Əsas nitq hissələrindən olan hərəkət bildirən sözlərin, yəni feillərin zəngin qrammatik kateqoriyaları və müxtəlif formaları bu təhsil səviyyəsində də xüsusilə vacib hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı*. (2013). <http://www.president.az/articles/7744>
2. Cəfərova, N. (2016). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi*. I hissə. "ADPU mətbəəsi".
3. Cəfərova, N. (2015). *İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisinin nəzəri və praktik əsasları: ...doktorluq dis.*
4. Feil. Vikipediya. <https://az.wikipedia.org/wiki/Feil>
5. Həbibova, N. (2016). *İbtidai siniflər üçün terminlər lüğəti*. "Altun Kitab".
6. Xəlilov, B. (2018). *Azərbaycan dilində feil* (dərslük). "Adiloğlu" nəşriyyatı.
7. Xəlilov, B. (2016). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*. I hissə. "Papirus NP".

8. Kazımov, İ. (2019). *Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası*. “Elm”
9. Məmmədova, K. (2022, 27 fevral). *İbtidai siniflərdə nitq inkişafı üzrə işin başlıca istiqamətləri*. Beynəlxalq konfrans materialları. <http://static.bsu.az>.
10. *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)*. (2010). <https://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlari-ve-proqramlari.pdf>

Uşaq dramlarının etnokulturoloji semantikasi

Şöhrət Məmmədova¹

XÜLASƏ

Uşaq ədəbiyyatının mövzu və mündəricə zənginliyində səhnə əsərləri mühüm yer tutur. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ayrı-ayrı onilliklərdə sənətkarlar bu janra müraciət edərək daha canlı və təsirli dram əsərləri yaratmışlar. A. Səhhət, A. Şaiq, M. M. Seyidzadə, M. Dilbazi, M.H.Təhmasib, T. Əyyubov, Z. Xəlil, B. Vahabzadə, S. Axundov və digər mütəfəkkirlərin yaratdıqları səhnə əsərləri ümumi ruh və zəngin məzmun baxımından uşaqların fantaziyasını, hadisələrə münasibətini və insani dəyərlər üzərində tərbiyəsini əks etdirir. Müxtəlif hadisə və əhvalatları əhatə edən bu nümunələr folklor haqqında müəyyən bir təsəvvür formalaşdırır. Xalq dramları uşaq səhnə əsərlərində struktur və canlandırma üsulları baxımından qaynaq funksiyasını yerinə yetirir. Uzaq keçmişdən günümüzdək baş verən əhvalat və hadisələri olduğu kimi çatdıran xalq dramları, meydan tamaşaları, şəbihlər məzmun fakturası və canlandırma üsullarının rəngarəngliyi ilə spesifikasiləşir. Müxtəlif mövzularda yaranan səhnə əsərləri mərasim səciyyəsi, ictimai məzmunu və ailə-məişət problemlərini əksətdirmə xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Buradakı kolliziyalar, dialoglar, monoloqlar, hadisə və əhvalat səviyyəsində özünü göstərən təzadlar, ziddiyətli qarşıdurmalar müxtəlif aspektlərdə uşaq ədəbiyyatının yazılı qolunda özünəməxsus yer tutur. Bütün bu nüansların tipoloji səviyyədə təhlili və mahiyyət kontekstində sərgilədiyi funksional mənzərə sistemli təhlilləri zəruriləşdirir.

AÇAR SÖZLƏR

xalq dramları, uşaq səhnə əsərləri, dialog, monoloq, nağıl-pyes

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 25.04.2025

Qəbul edilib: 31.07.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385> | sohret.nesirova24@gmail.com

Ethnocultural Semantics of Children's Dramas

Shohrat Mammadova¹

ABSTRACT

An important part of children's literature's wealth of themes and content is stage productions. Starting from the beginning of the 20th century, in different decades, artists have created drama works that are more vivid and impressively observed by applying this form. Stage productions created by A. Sahhat, A. Shaig, M. M. Seyidzade, M. Dilbazi, M. H. Tahmasib, T. Ayyubov, Z.Khalil, B. Vahabzade, S. Akhundov and others with their general spirit and rich texture of the content stimulate children's fantasy, show sensitivity to events, reflect attitudes, and contribute to upbringing on human values. Covering a variety of events and stories, these examples form a striking image by preferring the presentation methods from folklore. Folk dramas serve as a resource for children's stage productions in terms of structure and methods of animation. Folk dramas, street performances, and shahibs, which show greatness in covering everything from the old imagination to the present day, are characterized by their content texture and variety of animation methods. Stage works created on various topics are characterized by their ceremonial nature, the purpose of covering public content, and the feature of reflecting family and household problems. Collisions, dialogues, monologues, ups and downs and confrontations manifested at the level of events and stories are successfully repeated in different aspects, taking a place in the written branch of children's literature. As a whole, their analysis at the typological level and the functional picture they exhibit in the context of the essence necessitates systematic analysis.

KEYWORDS

folk dramas, children's stage works, dialogue, monologue, fairy-tale-play

ARTICLE HISTORY

Received: 25.04.2025

Accepted: 31.07.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385> | sohret.nesirova24@gmail.com

Giriş

Uşaq ədəbiyyatının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından zənginləşməsi folklor qaynaqlarına, cəmiyyətin həyat tərzilə bağlı münasibətlərə və tarixi dövrlər boyunca formalaşan davranış modellərinə əsaslanır. Ədəbiyyatın yazılı qolu bu zənginliklərdən bəhrələnərək müxtəlif dövrlərdə dramatik üsluba əsaslanmış və gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. A. Şaiqin “Fitnə”, “Nüşabə”, A.Səhhətin “Tağı və Nağı”, “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi”, Ə.Abbasovun “Alma bağı”, “Dostluq eşqinə”, “Qisas”, “Məlik Məmməd”, “Aqil və Sərvina”, M. Seyidzadənin “Zəfər”, M. H. Təhməsinin “Çiçəkli dağ”, “Çandranın kəli”, T.Əyyubovun “Laçın”, Z. Xəlilin “Gənc ustalar”, B. Vahabzadənin “Lalə”, S. Axundovun “Zərif tellər”, Ə. Səmədovun “Sehrlər aləmində”, “Kibrit tellər” və bu kimi uşaq dramları və nağıl-pyesləri buna misal göstərilə bilər. Bu əsərlərin müxtəlif kontekstlərdə təhlili uşaq dünyasını əks etdirmə imkanlarının periferik xarakteri ilə sistemli yanaşmaları zəruriləşdirir.

Metodlar

Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmaqla Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında folklorlardan bəhrələnən uşaq dramaturgiyası araşdırılmışdır.

Bu məqsədlə Abdulla Şaiqin, Abbas Səhhətin, Mirvarid Dilbazinin, Mirmehdi Seyidzadənin folklor motivli uşaq dramları üzərində təhlillər aparılmış, əsərlərdən götürülən nümunələr əsasında onların folklorla bağlılığı tədqiq edilmişdir.

Nəticələr

Qədim və zəngin ənənəyə malik Azərbaycan uşaq dramaturgiyası öz kökləri, rəngarəngliyi və milliliyi ilə xalq ədəbiyyatına sıx bağlıdır. Humanist ideyalar hər zaman xalqın yaratdığı folklor nümunələrində ifadəsini tapmışdır.

Nəsillər boyu yaşadılan bu sənət nümunələri zamanla saflaşaraq günümüzdə qədər gəlib çatmış və xalq sənətkarlarının yaratdığı şeir, nəğmə, poema və dram əsərlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında folklorla əsaslanaraq yaranan uşaq dramaturgiyasında xalq uşaq dramlarının məzmun və üslub baxımından əhəmiyyəti xüsusi yer tutur.

Müzakirə

Uşaq dramlarının folklor qaynağı

Dramatik əsərlərdəki hərəkətilik, kolliziya, qarşıdurmalar, mürəkkəb situasiyalar, pantomima elementləri və obrazların nitqi, hadisə axarında müşayiət olunan təntənəli xor ifaları və s. uşaqlar üçün daha təsiredici faktorlara çevrilir və onların dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məlum olduğu kimi, “lirika ədəbiyyatı, epos tarixi

tərənnüm edir. Dram isə həyatı göstərir. İbtidai poeziyanın səciyyəvi xüsusiyyəti sadələşmə, antik dövrün sadəlik, yeni dövrün isə həqiqətdir. Dramın qəhrəmanı insandır. Dram həyatın aynası olmalıdır, hər şeyi canlandıran aynadır” (Hacıyev, 2010). Uşaq ədəbiyyatında dramın təsir gücü və funksional xarakteri daha aydın və qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Oyun və hərəkət elementləri, hadisə axarında qarşıdurmalar, canlandırma üsullarının polifonik mənzərəsi folklor yaddaşında arxaix və stixial xarakterli bir normativ baza formalaşdırmışdır. “Kosa-kosa”, “Şəbi oyunu”, “Tənbəl qardaş”, “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, “Xan-xan”, “Keçəl”, “Tapdıq çoban” kimi xalq dramları əsrlər boyunca xalqın həyat tərzini, əxlaq normalarını, davranış modellərini və dünyagörüşünü əks etdirmək baxımından mühüm mədəni kodlar yaratmışdır. Bu dramların tərkibindəki oyun və rəqs elementləri, xor ünsürləri, mimik ifadə vasitələri və qarşıdurmaların strukturu uşaq dünyası üçün cəlbəedici bədii platforma formalaşdırır. Folklor yaddaşından süzülüb gələn bu elementlər uşaq dram janrının poetikasına təsir etmiş, nəql etmə üsullarından janr əhatəliliyinə qədər olan müxtəliflik xronotop funksiyası ilə uşaq maraqlarını profan səviyyədə canlandırır.

Ümumiyyətlə, folklorun bütün janrlarında dramatik ünsürlər bu və ya digər şəkildə özünü göstərə bilər. Nağıl danışarkən hərəkətlərdə, mimikalarda, davranışlarda, eləcə də rəqs və oyunlarda, tapmaca və yanıltmaclarda, dastanlarda, aşıq şeirlərində dram ünsürləri müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Ədəbiyyatın yazılı qolu da bu folklor qaynaqlarından çıxış edərək nağıl motivləri, müxtəlif əhvalat və hekayətlər əsasında uşaq pyeslərinin yaranmasına üstünlük verir. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”, “Cik-cik xanım”, “Məlikməmməd”, “Göyçək Fatma” (“Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri”, 1985) və s. əsasında yaranan səhnə əsərləri bunun klassik nümunəsidir.

“Xalq dramları və tamaşaları qədim azərbaycanlıların müxtəlif səbəblərlə təşkil etdikləri mərasimlərdən yaranıb inkişaf etmişdir. Mövsüm və məişət mərasimlərinin hər birində bu və ya digər dərəcədə dram ünsürlərinə rast gəlinir. Bu ünsürlər, şübhəsiz, zaman keçdikcə daha da inkişaf etdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Beləliklə, həqiqi mənada sırf dram xüsusiyyətlərinə malik tamaşalar ayrılıb müstəqil şəkildə yaşamağa başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan folklorunun hər bir janrında mükəllimələrə, dram ünsürlərinə rast gələ bilərik” (Əfəndiyev, 1992). Ədəbiyyatın yazılı qolu bunları əsas qaynaq kimi dəyərləndirərək uşaqlar üçün səhnə əsərləri yaratmağa üstünlük verir.

Mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən bədii nümunələrin yaranması məzmun xətlərinin mükəmməlliyi və tərbiyəvi təsir funksiyasının aparıcılığı ilə sistemli təhlilləri zəruriləşdirir. Məsələn, A. Səhhətin “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” timsalında baş verənlər məktəb həyatını, uşaqların dərslə hazırlığını, müəllim-şagird münasibətlərini əks etdirmək baxımından faydalıdır. Faiq Əfəndi (müəllim) Əsəd Əhmədov, Saday Həsənzadə,

İsmayıl, Dadaş və başqalarının timsalında elmə, təhsilə marağı, təlim-tərbiyə məsələlərinə həssaslığı və yüksək davranış mədəniyyəti hadisələrin axarında açıqlayır.

“Faiq əfəndi: Döşünü düymələ, paltarını düzəlt, biədəb. Bu nədir qarnın, döşün açıq, gəlib qabağımda dayanmısan. Get Sadayı bura çağır (*İsmayıl gedir. Səhnənin arxasında ucadan deyir*). Saday, Saday!

İsmayıl: Buyur, buyur, indi sən də mənim kimi naharsız qalarsan.

Saday: (*Saday qorxa-qorxa gəlir və dayanır qapı ağzında*). Müəllim əfəndi, inanız ki, mən bir şey etməmişəm. İsmayıl özü...

Faiq əfəndi: (*onun sözünü kəsib*). Saday, qulaq as, dinlə. Sən yetim olduğun üçün Allah-taalanın sənə yazığı gəldi. Sən Əsəddən xoşbəxt oldun. Daha Qoriyə onu göndərməyəcəyəm. Get hazırlan, sabah Qoriyə səni göndərəcəyəm” (Səhhət, Şaiq, 2006. s. 91).

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərindəki maarif işi, təhsil problemləri, şagird maraqları haqqında əsaslı təsəvvür formalaşdıran bu pyes bacarıq və qabiliyyətin qiymətləndirilməsi baxımından dolğun mənzərə sərgiləyir. A. Səhhətin bir müəllim kimi müqəddəs normativləri, bacarıq və qabiliyyəti düzgün qiymətləndirməsi kiçik epizodlarla aydın şəkildə özünü göstərir. Ümumiyyətlə, bədii mətnə hadisələrin axarında müəllifin obrazlaşması səhnə əsərlərində müxtəlif səviyyələrdə öz əksini tapır. A. Səhhətin də Faiq əfəndinin timsalında obrazlaşması bunun bariz nümunəsidir.

Nəqlətmə zamanı səhnələşdirmə elementləri bütün janrlarda bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Nağıl danışanlar, dastançı aşqlar, qaravəlli danışanlar, uşaq oyunları, tapmacalar bu baxımdan özünəməxsus bir zənginliyi ilə spesifikləşir. “Peşəkar nağılçılar, aşqlar, körpələrinə nağıl danışan analar təhkiyə ilə bərabər hadisələrin gedişindən asılı olaraq mimikadan, bədən hərəkətlərindən istifadə etmişlər. Bir növ söylənilən folklor nümunəsi səhnələşdirilmişdir. Hər hansı bir nağılda iştirak edən surətlərin öz dili ilə danışan nağılçılar kiçik bir səhnənin yaradıcısına çevrilirlər” (Vəliyev, 1985). “Göyçək Fatma”, “Məlikməmməd”, “Ovçu Pirim” kimi nağıllar buna misal ola bilər. Eləcə də “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılında situasiya və hadisələr axarında obrazların səs tonunun enib qalxması, kəskin və titrək tonu bunun bariz nümunəsidir. Bütövlükdə bu amillər təsiredicilik funksiyası ilə seçilərək ədəbiyyatın yazılı qolunda müxtəlif səviyyələrdə təkrarlanır.

A. Şaiqin “Gözəl bahar”, “Danışan kukla”, “İntiqamçı xoruz”, “Eloğlu”, “Vətən”, “Bir saatlıq xəlifə” və s. nağıl-pyesləri şifahi yaddaşdan gələn ənənəni əks etdirmək xüsusiyyəti ilə spesifikləşir.

Şair:

Sallanaraq, canım, böylə nerəyə?

Qadın:

Bax, bu cığır enir bir şux dərəyə.

Tut izimi, arxamca gəl, tez gedək,

O sevdiyin yerləri bir seyr edək.

Çoxdandır həsrətəm o mənzərəyə,
Ay doğmuşkən gəl enək bu dərəyə.

Şair:

Tələsməyin nə mənası? Bir dayan...”
(Şaiq, 2005, s. 263).

Göründüyü kimi, şair və qadının dialoqu həyatın gözəlliklərini təsvir və təqdim etmə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Simvolik işarələnmə və semantik məzmun

M. Dilbazinin “Gül bağında el bayramı”, “Bahar”, “Muğanda bahar”, “Bahar gəlir”, “Göyçək Fatma”, M. M. Seyidzadənin “Qızılquş”, “Büllur qəsır”, “Sehrli saz”, “Cırtıdan”, “Fitnə”, Ə. Abbasovun “Məlik Məmməd”, “Aqıl və Sərvinaz”, “Keçinin qisası”, Ə. Səmədovun “Artıq tamah baş yarar”, “Əzablı günlərin sonu”, C. Məmmədzadənin “Tülkünün aqibəti”, M. Atəşin “Cırtıdan”, R. Əlizadənin “Hamam hamam içində” kimi nağıl-pyesləri uşaqların duyğu və düşüncələrini, həyatı bacarıqlarını, elat həyat tərzindən gələn məqamları əks etdirmək baxımından diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır. A. Səhhətin “Tağı və Nağı” pyesinin sərgilədiyi mənzərə, ifadə etdiyi məzmun və əks etdirdiyi mənə qatları ilə əsaslı bir spesifikasiyi nümayiş etdirir. Çətin həyat şəraiti içində çırpınan iki oğlanın qarının evində kirayədə yaşaması və onlara ünvanlanan məktub əsasında qurulan süjet hadisə zəminində problemləri, insan xarakterindəki müşkülləri göz önünə gətirir:

“Nağı: – Sən Allah, ay qarı nənə, bir bunu oxu görək Tağıdır, ya ki, Nağı?”

Qarı: – Ay balam, mən oxumaq hardan bilirəm?

Tağı (*ağlayır*): – Ay qarı nənə, Allah ölənlərinizə rəhmət eləsin, mənim rəhmətlik əmim Allah rəhmətinə gedib. İndi onun...

Nağı (*onun sözünü kəsər, ağlaya-ağlaya*): – Xeyr, ay qarı nənə, o rəhmətlik mənim əmimdir, kağız mənə yazılıb.

Tağı (*bərkdən*): – Xeyr, mənə yazılıb.

Nağı: – Xeyr, mənə yazılıb (*qaşınır*).

Vuruşmaq istəyirlər. Qarı aralaşdırır.

Qarı: – Nənə sizə qurban olsun, vuruşmayınız, dayanınız, mən çöp gizlədim, hansınız tapsa kağız onundur. Hə, necəsiniz, razısınız ya yox?

Tağı: – Razıyam.

Nağı: – Mən də razıyam” (Səhhət, Şaiq, 2006, s. 97).

Burada hadisə axarı bir neçə istiqaməti özündə cəmləşdirməklə məsələlərin mahiyyətinin açılmasını zəruriləşdirir.

a) dövrün iqtisadi və sosial problemləri kontekstində mətn informasiyasının verdiyi məlumat;

b) insan xarakterinin açılması kontekstində Tağı və Nağının timsalında özünü göstərənlər;

- c) ərəb əlifbasında yazmanın çətinlikləri və yaratdığı problemlər;
- ç) məktubla tanışlığa qədər və ondan sonra baş verən hadisələrin ümumi mənzərəsi;
- d) xalq yaddaşında olanlar səviyyəsində müəllif qayəsi və s.

Bütün bunlar yazılı ədəbiyyatda xalq dramlarından gələn ənənənin mövzu, hadisə və süjet axarında dinamik mənzərəsinin ümumi şəkildə təsvirini spesifikləşdirir.

M. M. Seyidzadənin “Sehrli saz”, “Büllur qəs”r, “Ata məhəbbəti”, “Qorxmaz”, “Cırtan”, Ə. Abbasovun “Məlik Məmməd”, “Bahar nəğməsi”, “Alma bağı”, R. Heydərin “Göylər qonağı”, Ə. Məmmədovun “Cəsür uşaqlar”, M. Atəşin “Cırtan”, T. Kazımovun “Qoçaq Polad”, S. Məmmədzadənin “Tülkünün aqibəti”, İ. Coşqunun “Ana laylası” və digər bu kimi əsərlər uşaqların milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunması baxımından diqqətəlayiq təsəvvür formalaşdırır.

Ə. Səmədovun “Sehrlər aləmində” adlı nağıl-pyesi ayrı-ayrı epizodlar səviyyəsində əsaslı təsəvvürə söykənərək uşaq dünyasını yüksək əxlaqi dəyərlər müstəvisində əks etdirmək məqsədi daşıyır. Əsərdə Şahanənin pələngin qəfil hücumuna məruz qalması və Əhmədin ona kömək etməsi, ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalan qızın acınacaqlı vəziyyətdən xilas olunması mənəvi dəyər kimi uşaq oxucusuna yüksək bədii ustalıqla çatdırılır: “Sinəsi və qolları pələng cırmağından qanamış Əhməd huşunu itirmiş Şahanəni qolları üstündə gətirib ehmallica göy otlar üstünə uzadır. Əhməd qızın üzünə su çırpır. Şahanə gözlərini açır və yenidən hıçqırır. Bir qədər sonra özünə gəlir, durub oturur, heyrətlə ətrafa baxır.

Əhməd: – Qorxma, özünü ələ al.

Şahanə: – Aman, mən hardayam? Bu qan nədir?!

Əhməd: – Sakit ol, sakit ol.

Şahanə: – Sən kimsən?

Əhməd: – Mən odunçu Əhmədəm. Bəs sən kimsən?

Şahanə: – Mən şah qızı Şahanə!” (Səmədov, 1984, s. 250–281).

Burada hadisənin təqdim etdiyi təfəsilat Şahanə və Əhmədin timsalında ciddi bir tərbiyəvi motivin önə çıxmasına səbəb olur və uşaqlarda xeyirxahlıq, yaxşılıq, mərdlik, cəsurluq, qorxmazlıq kimi əxlaqi dəyərlərin aşılmasına kömək edir (Talıbov, Ağayev, 1993, s. 292).

Ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatı öz məzmun xətti və fikir zənginliyi ilə müxtəlif kontekstlərdə – əmək tərbiyəsindən estetik tərbiyəyə qədər bir çox incəlikləri uşaq və yeniyetmələrin dünyagörüşünə təlqin edir. Xalq dramlarından və ədəbiyyatın yazılı qolundakı bədii zənginliklərdən qaynaqlanan uşaq dramları bu baxımdan daha geniş və təsirli imkanlara malikdir.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı elmi qənaətlər əldə edilmişdir:

1. Folklorun zəngin yaradıcılıq potensialı müxtəlif aspektlərdə ədəbiyyatın yazılı qolu üçün qaynaq funksiyasını yerinə yetirir.
2. Xalq dramalarında əks olunan bədii zənginlik XX əsr boyunca müxtəlif mövzularda dram əsərlərinin yaranması üçün əsas olmuşdur.
3. A. Şaiqın “Gözəl bahar”, “Danışan kukla”, “İntiqamçı xoruz”, “Eloğlu”, “Vətən”, “Bir saatlıq xəlifə”; M. M. Seyidzadənin “Sehrli saz”, “Büllur qəsr”, “Ata məhəbbəti”, “Qorxmaz”, “Cırtan”; Ə. Abbasovun “Məlik Məmməd”, “Bahar nəğməsi”, “Alma bağı”; R. Heydərin “Göylər qonağı”; Ə. Məmmədovun “Cəsur uşaqlar”; M. Atəşin “Cırtan”; T. Kazımovun “Qoçaq Polad”; S. Məmmədzadənin “Tülkünün aqibəti”; İ. Coşqunun “Ana laylası” və digər bu kimi əsərlər reallığın, əhvalat və hadisələrin bədii şəkildə təsvirində yüksək intellektual səviyyənin sərgilənməsi ilə seçilir.
4. Folklorun növ və janrlarında olan ünsürlər uşaq dramaturgiyasının zənginləşməsinə və uşaq dünyasının dolğun ifadəsinə şərait yaradır, bu sahədə ümumi mənzərənin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar.* (1985). “Yazıçı”.
2. *Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası.* (1998). “Elm”.
3. Əfəndiyev, P. (1992). *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.* “Maarif”.
4. Hacıyev, A. (2010). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları.* “ADPU nəşriyyatı”.
5. Həslova, X. (1979). *Məhəbbət olanda.* “Yazıçı”.
6. Xəlil, Z. (2008). *Seçilmiş əsərləri.* Altı cildə, II c. “ADPU nəşriyyatı”.
7. Xəlil, Z., Əsgərli, F. (2011). *Uşaq ədəbiyyatı.* “ADPU nəşriyyatı”.
8. Məmmədov, M., Salamoğlu, T., Babayev, Y. (1998). *İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası.* “Elm”.
9. Məmmədova, Ş. (2014). *Uşaq ədəbiyyatı* (Mirvarid Dilbazinin uşaq yaradıcılığı). “ADPU nəşriyyatı”.
10. Namazov, Q. (2007). *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.* “Bakı Universiteti”.
11. Rzaquluzadə, M. (1956). *Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılı.* “Uşaqgəncnəşr”.
12. Seyidzadə, M. (1966). *Seçilmiş əsərləri.* İki cildə, II c. “Azərnəşr”.
13. Səhhət, A., Şaiq, A. (2006). *Seçilmiş əsərləri.* “Çaşıoğlu”.
14. Səmədov, Ə. (1984). *Hərənin bir ulduzu.* “Gənclik”.
15. Şaiq, A. (2005). *Seçilmiş əsərləri.* Üç cildə, II c. “Avrasiya”.
16. Talıbov, Y. R., Ağayev, Ə. A., İsayev, İ. N., Eminov, İ. (1993). *Pedaqogika.* “Maarif”.
17. Təhmasib, M. H. (1965). *Çiçəkli dağ.* “Azərnəşr”.
18. Vəliyev, V. (1985). *Azərbaycan folkloru.* “Maarif”.

İmadəddin Nəsiminin poetik dilində mürəkkəb cümlənin struktur modelləri

Rəhilə Hümətova ¹

XÜLASƏ

Azərbaycan dili zəngin sintaktik quruluşa malikdir. Bu quruluşa daxil olan vahidlərdən ən başlıcası cümlədir. Cümlə hər bir dilin daxili qanun-qaydaları əsasında grammatik cəhətdən formalaşan nitq vahididir. Bu dil vahidi struktur-semantik tipləri və quruluşu ilə zəngindir. Yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin tərkib hissələri içərisində mürəkkəb cümlənin xüsusi yeri vardır. “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir”. Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin tədqiqi zamanı alınan nəticələr tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən demək olar ki, fərqlənmir. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz XIV əsrin dahi Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin dilində üstün mövqedə işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif quruluş növləri, budaq cümlənin tipləri bu fikri təsdiq edir. Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından ən etibarlı mənbələrdəndir. Şairin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növləri və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələri (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Onun poeziyasında intensiv formada işlənən budaq cümlələrini lingvistik araşdırmaya cəlb etməklə orta əsrlərdə dilimizin sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik.

AÇAR SÖZLƏR

tabeli mürəkkəb cümlə, bağlayıcı vasitələr, mürəkkəb cümlənin struktur modeli, sintaktik quruluş

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 20.05.2025

Qəbul edilib: 06.08.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

Structural Models of the Poetic Complex Sentence of Imadaddin Nasimi

Rahila Hummatova¹

ABSTRACT

The Azerbaijani language has a rich syntactic structure. The most important of the units included in this structure is the sentence. The sentence is a speech unit that is grammatically formed based on the internal laws and rules of each language. This language unit is rich in structural-semantic types and structure. The complex sentence has a special place among the components of the culture of written and oral speech. "The structural models of the complex sentence in a language are one of the most important factors indicating its level of development." The results obtained during the study of the periods of development of the syntactic structure of the Azerbaijani literary language, as well as the Turkic languages, give grounds to say that the subordinate complex sentence has an ancient history. The subordinate complex sentences that occupy a dominant position in the "Book of Dede Gorgud", classical poetry, and folklore literature are almost indistinguishable from the subordinate complex sentences in our modern language. The various structural types of subordinate complex sentences and types of branch sentences that were used in a dominant position in the language of the great Azerbaijani poet of the 14th century, Imadaddin Nasimi, whom we have involved in the study, confirm this idea. Nasimi's poetry is generally one of the most reliable sources for studying the history of the development of the Azerbaijani literary language of the 14th century. The poet's poetic language is rich in branch sentences, its various types and types of structure, and means of connecting branch sentences to (dependent) main sentences. By involving branch sentences, which are frequently used in his poetry, in linguistic research, we can create a clear picture of the syntactic structure of our language in the Middle Ages.

KEYWORDS

subordinate complex sentence, connectives, structural model of complex sentence, syntactic structure

ARTICLE HISTORY

Received: 20.05.2025

Accepted: 06.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

Giriş

Tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsini fəth edən, ədəbi dilimizin inkişafında müstəsna xidmətləri olan dahi söz ustası İmadəddin Nəsiminin poetik dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələr, onların quruluşu və komponentlərini bağlayan vasitələrdir. Yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin tərkib hissələri içərisində mürəkkəb cümlənin xüsusi rolu vardır. Dildə mürəkkəb cümlənin quruluşu və tipləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir. Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan mövzu aktualdır və aparılan tədqiqat da məhz bu məqsədə xidmət edir. Yəni İ. Nəsiminin poetik dilində aktiv işlənən mürəkkəb cümlələrin tədqiqata cəlb edilməsində əsas məqsəd həm XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafını öyrənmək baxımından şairin əsərlərinin ən etibarlı mənbə olduğunu, həm də mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrin tarixin bütün dövrlərində geniş şəkildə istifadəsini göstərməkdir.

Tədqiqatın əsas sualları

1. XIV əsr ədəbi dilimizin sintaksisində mürəkkəb cümlənin struktur modelləri necə olmuşdur?
2. İ. Nəsiminin dilində mürəkkəb cümlənin hansı növü üstünlük təşkil edir?
3. İ. Nəsiminin dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan vasitələr və tiplər müasir ədəbi dilimizdən fərqlənirmi?

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, İ. Nəsiminin bədii dilində işlənmiş mürəkkəb cümlələr, onların tipləri linqvistik, həm də leksik-semantik təhlillərin vəhdətində araşdırılmış, forma və məzmunun harmoniyası əsasında şərh edilmişdir. Tədqiqat işindən müəllim, dissertant və tələbələr geniş şəkildə istifadə edə bilərlər.

Metodlar

Məqsədə çatmaq üçün düzgün metodun seçilməsi, vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün isə səmərəli üsulların müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat diaxronik aspektdə aparıldığından müşahidə, tarixi-müqayisəli metod və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir. Tarixi-müqayisəli metod dil faktları və hadisələrin dilin bütün səviyyələrində tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan yaradır. Məlumdur ki, ilkin mərhələdə Azərbaycan yazılı ədəbi dili, əsasən, bədii üslub silsiləsində qurulmuşdu və həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri İ. Həsənoğlu, Q. Bürhanəddin, Ş. İ. Xətai, İ. Nəsimi, M. Füzuli və başqalarının əsərlərində tam əhatə olunmuşdu. Məqalədə tarixi-müqayisəli metodun köməyi ilə həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri linqvistik müstəvidə araşdırılır.

Nəticələr

Hər hansı dil faktları və hadisələri dilin daxili qanunauyğunluqlar müstəvisində elmi süzğəcdən keçirilməli, ümumi nəticələr çıxarılmalıdır. İ. Nəsiminin dili üzərində aparılmış tədqiqat işindən alınan nəticə onu deməyə əsas verir ki, Nəsimi şeirliyinin hər bir misrasından ilham alan kamil insan duyğu və düşüncələrini mükəmməl bir dillə, tam formalaşmış mürəkkəb konstruksiyalarla ifadə edir; İ. Nəsiminin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növ və quruluş tipləri ilə bu budaq cümlələrini (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Şairin poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələrini linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə orta əsrlərdə dilimizin sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik.

Müzakirə

İmadəddin Nəsimi klassik Azərbaycan poeziyası tarixində bədii-fəlsəfi, eləcə də siyasi şeirimizin ilk böyük nümayəndəsi kimi anadilli poeziyamızı forma və məzmunca zənginləşdirmiş, sözün qüdrətini yazdığı hər bir misra ilə sübuta yetirmişdir. Onun poeziyasında poetik təfəkkürlə fəlsəfi fikir, müdrikliklə təbii insan duyğuları çuğlaşır və bu duyğular zamansız xarakter daşıyır. İnsanın əqli-mənəvi gözəlliyinin təsdiqi Nəsimi şeirliyinin təməl prinsipini təşkil edir. Humanizm, insanpərvərlik konsepsiyası bu möhtəşəm poeziyanın əsas ruhu, canı, qanıdır. Nəsimi şeirindəki lirik qəhrəman haqqı özündə tapan, onu duyan və düşünən kamil bir insandır. O, duyğu və düşüncələrini mükəmməl bir dillə, tam formalaşmış mürəkkəb konstruksiyalarla ifadə edir: *Həq tanıqdır, həq bilir ki, həq dedim; Nəfsini kim ki bildi, bildi həqqi. Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi; Gərçi bu gün Nəsimiyəm, Haşimiyəm, Qureyşiyəm, Məndən uludur ayətim, ayəti şanə sığmazam. Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam.*

Mürəkkəb cümlənin tədqiqat tarixinə nəzər saldıqda, dilçilikdə “mürəkkəb cümlə” anlayışına fərqli tərəflərdən yanaşıldığı məlum olur: *“İki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya mürəkkəb cümlə deyilir”* (Abdullayev, 1974, s. 268).

Professor Kamal Abdullayev mürəkkəb cümləyə bu cür tərif verir: *“Mürəkkəb cümlə sintaktik sistemin bir mərhələsi kimi özündə elə iyerarxik cəhətdən daha mürəkkəb, yüksək dərəcədə təşkil olunmuş, II hissə sintaktik kompleksdir ki, özünəməxsus birləşmədə iki və daha çox cümləni, daha doğrusu, cümləyə bənzər vahidi birləşdirir”* (Abdullayev, 2016, s. 155).

Dilçi alim Q. Kazımov göstərir: *“İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahidə mürəkkəb cümlə deyilir”* (Kazımov, 2007, s. 286).

Beləliklə, deyə bilərik ki, iki və daha artıq cümlənin birləşməsindən yaranan mürəkkəb cümlə sintaktik quruluş baxımından öz funksiyasını sadə cümləyə nisbətən daha geniş, kommunikativ planda isə daha məqsədyönlü formada həyata keçirir. Yəni sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb quruluşlu cümlələr vasitəsilə fikrimizi daha səlis və aydın şəkildə izah etmiş olur. “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir” (Kazımov, 2007, s. 12).

Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan mürəkkəb cümlələr tarixin bütün dövrlərində geniş şəkildə fikrin ifadəsinə xidmət göstərmişdir. Dilimizdəki mürəkkəb cümlələr çox zəngin quruluş tipinə və məna növlərinə malikdir. “Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr” (Həsənov, Abdullayev, Seyidov, 2007, s. 270).

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin bütöv bir fikir ifadə etməsi üçün tabelilik əlaqəsində birləşməsi zəruridir. Qrammatik cəhətdən müstəqil olan tərəf *baş cümlə*, asılı olan tərəf isə *budaq cümlə* adlanır. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış hər hansı bir üzvün yerində işlənir, ya baş cümlədə əvəzlik-qəliblə, qarşılıq sözlə ifadə olunmuş hər hansı bir üzvü izah edir, ya da ümumilikdə baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur. Baş və budaq cümlələr arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif vasitələrlə formalaşır. Həmin vasitələr aşağıdakılardır:

1. *Tabelilik bağlayıcıları: ki, çünki, ona görə, onun üçün, indi ki, buna görə, bunun üçün, madam ki, bir halda ki və s.*

2. *Bağlayıcı sözlər: kim ki, hər kim ki, hər kəs ki, hər nə, nə qədər, harada (ki), bir şey ki, o şey ki, hansı (ki), hər kəs, bir yerdə ki, o gündən ki, o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki və s.* Bağlayıcılardan fərqli olaraq, bağlayıcı sözlər cümlə üzvü vəzifəsində işlənir və budaq cümlənin növünü müəyyən edir.

3. *Ədatlar:* Baş və budaq cümlə arasında bağlayıcı vasitə kimi əsasən *mı, mi, mu, mü; da, də; belə* ədatlarından istifadə edilir. *Da, də, belə* ədatları -sa² şərt şəkilçilərindən sonra işlənir və qarşılaşdırma budaq cümlələrini formalaşdırır. *Mı, mi, mu, mü* ədatı əsasən zaman, qismən də mübtədə, tamamlıq, təyin budaq cümlələrində işlənir.

4. *İntonasiya.*

5. *Modal sözlər (düzdür, doğrudur)* vasitəsilə qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında əlaqə yaranır. Bu vaxt baş cümlənin əvvəlində *amma, ancaq, lakin* qarşılaşdırma məzmunlu tabesizlik bağlayıcılarından istifadə edilir.

Müasir Azərbaycan dilində zəngin quruluş tipinə və semantik xüsusiyyətlərə malik olan tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri cümlə üzləri ilə müvafiq olaraq işlənməkdədir. Budaq cümlələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Mübtəda budaq cümləsi.
2. Xəbər budaq cümləsi.
3. Tamamlıq budaq cümləsi.
4. Təyin budaq cümləsi.
5. Zərflik budaq cümləsi və növləri: zaman budaq cümləsi; yer budaq cümləsi. tərz-i-hərəkət budaq cümləsi; səbəb budaq cümləsi; məqsəd budaq cümləsi; dərəcə budaq cümləsi; kəmiyyət budaq cümləsi; şərt budaq cümləsi; qarşılaşdırma budaq cümləsi.

Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması zamanı əldə etdiyimiz nəticələr tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən, demək olar ki, fərqlənir. Dahi Azərbaycan şairi İ. Nəsiminin dilində üstün mövqedə işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif quruluş növləri, budaq cümlənin tipləri bu fikri təsdiq edir.

Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından əvəzolunmaz mənbədir. Həm fars, həm də ana dilində “Divan” yazan şair poetik və fəlsəfi təfəkkürün ifadəsində daha çox milli dil vahidlərinə önəm verirdi. Şairin fəlsəfi, dünyəvi şeirləri xəlqiliyi, səmimiyyət və təbiiliyi, dil-ifadə və üslub gözəlliyi ilə seçilir. Nəsiminin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növ və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələrini (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Şairin poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələrini linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə dilimizin orta əsrlərdə sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik. Bu möhtəşəm poeziyanın dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin asindetik, analitik, sintetik, analitik-sintetik məna növləri müşahidə edilir, bu isə bağlayıcı vasitələrə görə müəyyənləşdirilir. *Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə* budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır. *Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə* budaq cümlə baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları, ya da bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanır. *Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə* budaq cümlə baş cümləyə şəkilçilərlə (-sa, -sə) bağlanır. *Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin* budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlayıcı və şəkilçilərlə bağlanması həmin cümlələrin formal cəhətdən ən səciyyəvi xüsusiyyətidir.

İmadəddin Nəsiminin bədii dilində qeyd etdiyimiz bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnen budaq cümlə növlərinin böyük əksəriyyəti müşahidə edilir. Poeziyamızın Nəsimi zirvəsində poetik duyğuların, ağıl, idrak fəlsəfəsinin, kamilliyə çağırışın, üsyankarlığın ifadəsi mübtəda budaq cümlələri ilə daha mükəmməl səslənir. Şairin əsərlərində mübtəda budaq cümləsinin aktiv işlənməsinin səbəbi mübtədanın ifadə etdiyi məzmununda, fikir predmeti olmasındadır. Çünki mübtəda haqqında danışılan şəxsi də, əşyanı da, məkanı da ifadə etmək qüdrətindədir. Nəsiminin əsərlərində mübtəda budaq cümləsinin iki tipi işlənmişdir.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən sözlərdən, demək olar ki, az istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mübtədə budaq cümləsinin bu tipi şairin əsərlərində intensiv işlənmə üstünlüyü ilə diqqəti cəlb edir. Bu cümlələrdə budaq cümlə əsasən baş cümlədə işlənməyən mübtədanı əvəz edir və nadir hallarda qarşılıq bildirən *ol, o* əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədanı aydınlaşdırır.

Budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı bağlayıcı sözlərlə bağlanmışdır:

Kim bağlayıcı sözü ilə: **Kim** *bu dəm qədrini bilməz, eylə bil adəm degil.*

Kim ki bağlayıcı sözü ilə: **Kim ki** *bu meyxanəyə basdı qədəm, Bisəri pa olduvü, sər, ya nə pa?; Kim ki* *istər dilbərinin xəlvətinə yol bula, Can fəda qılmaq gərəkdir min kərə dər payı-eşq; Kim ki* *bu halə düşmədi, qoya vara kəndü halınə; Kim ki* *şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəmər... Kim ki* *zülfünün xəyalı bağladı könlündə ol, Rahibi-deyr oldu, ondan özgə zünnar istəmər; Kim ki* *yarından bəqasız canını gördü əziz, Yarını itirdi nadan, bulmadı dildarını; Vəslinə kim ki* *irmədi, dərdü əzab içindədir, Ləlini kim ki* *sormadı, təşnə sərab içindədir; Kim ki* *didarından özgə nəsnə istər, ey sənəm, Yetməsin həqdən nəsibi, əhli-didar olmasın! Nəfsini kim ki* *bildi, bildi həqqi, Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi.*

Ol kim bağlayıcı sözü ilə: **Ol kim** *həqqi tanır, yüzünə Kəbə demiş; Ol kim* *özün bilmədi, düşdü cahana dərbədar.*

Hər kim, hər kim ki bağlayıcı sözü ilə: **Hər kim ki** *baxa bir dəm dilbər qaşı yasinə, Navəklərinə qarşı ya can tuta, ya sinə. Hər kim* *Mənsur oldu, çıxdı şahı-eşqin darinə; Hər kim ki* *düşdü eşqinə, büryanü həm gıryan gərək; Hər kim ki* *tövhid əhlidir, ol didü vadid əhlidir; Hər kim* *içər ol şərabi, cavidan olur; Hər kim* *bu yolda quldurur, aləmdə ol sultan gərək.*

Şairin dilində mübtədə budaq cümləsinin az bir qismində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi *nə* bağlayıcı sözü ilə yanaşı *-sa²* şərt şəkilçisindən istifadə edildiyi də müşahidə olunur: *Aşiq bəla yolunda gərək kim, həmül ola, Məşuqədən ona nə gəlirsə, qəbul ola.*

Hər kimsə kim bağlayıcı sözü ilə: *Məqsudinə bulmadı hidayət, Hər kimsə kim* *bulmadı bu rahi.*

Qeyd: Bu beytdə mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlansa da, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Bu cür proses bədii tələblə bağlı olaraq baş verir.

İ. Nəsiminin poeziyası üzərində aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, şairin ədəbi dilində “budaq cümlə+bəş cümlə” quruluş tipində olan yalnız mübtədə budaq cümləsi deyil, digər budaq cümlə növləri də “bəş cümlə+budaq cümlə” quruluş tipindən olduqca üstün mövqedədir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, həm canlı danışiq dilində, həm də ədəbi-bədii dildə budaq cümlənin bu növünün təşəkkül tarixi daha qədimdir.

Bağlayıcı sözlərlə bağlanmış bu cür cümlələrdə, məlum olduğu kimi, birinci budaq cümlə, ikinci baş cümlə gəlir. Lakin “budaq cümlə + baş cümlə” sıralanmasında “bədii

əsərlərdə və canlı danışiq dilində aktuallaşdırma prosesi və ya poeziya tələbləri ilə əlaqədar tərəflərin yeri asanlıqla dəyişə bilər” (Kazımov, 2007).

İmadəddin Nəsiminin dilində bu cür sıralanma halları müşahidə olunan faktlardandır və bunu sonuncu nümunədə də görürük. Digər faktlara da nəzər yetirək: *Yanisər daği-dərdi-həsərət ilə, **Kim ki** yanmaz bu eşq dağından*. Beytin mənası belədir: *Bu eşq yangısından* (dağından: burada dağ çəkmək, eşqin yandırır-yaxması anlamındadır) *yanmayan* həsrət dərdinin yangısı ilə yanacaqdır. Göründüyü kimi, *kim ki* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlə ikinci gəlmişdir.

Yaxud: *Sağa dəyişdirdi solunu haqqa, Solunu **kim ki** bildi sağından*. Beytin mənası belədir: *Solunu sağından ayırd edən* (məcazi mənada xeyirlə şəri; haqq ilə nahaqqı) haqq ilə, ədəblə solunu sağla dəyişdirdi (Quranda solçular cəhənnəmlik, sağçılar cənnətlik sayılır). Göründüyü kimi, bu beytdə də bağlayıcı sözlə (*kim ki*) bağlanan budaq cümlə ilə baş cümlənin normal sıralanması poetik tələblə əlaqədar olaraq dəyişmişdir.

Verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, Nəsiminin dilində budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasında *kim ki* bağlayıcı sözünün intensiv işlənmə imkanları daha çoxdur.

Qeyd: Bağlayıcı sözlərin sonunda işlənən *ki* bağlayıcı yox, qüvvətləndirici ədatdır. *Ki* tərəfləri – budaq cümlə ilə baş cümləni əlaqələndirməyə deyil, əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirən konstruksiyanın (bağlayıcı sözün) qrammatik semantikasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədatdır. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında əlaqələndirici funksiya, əsas yük bağlayıcı sözlərin üzərinə düşür. *Ki* ədatı isə bu əlaqəni, bağlılığı daha da qüvvətləndirir. Əgər *ki* ədatını bağlayıcı sözlərin tərkibindən çıxarsaq, heç bir semantik dəyişiklik olmaz, yalnız bağlılıq bir qədər zəifləyər: **Kim ki** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. **Kim** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. Göründüyü kimi, cümlənin semantikasında heç bir dəyişiklik olmadı. Yalnız emosional bağlılıq bir qədər zəiflədi. Bağlayıcılıq funksiyası daşıyan “*ki*”dən sonra vergül qoyulduğu halda, sözlərin və cümlənin qrammatik semantikasını gücləndirən “*ki*” ədatından sonra vergül qoyulmur.

İ. Nəsiminin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdən də intensiv şəkildə istifadə edilmişdir. Bunu əksər budaq cümlə növlərində müşahidə etmək mümkündür. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin ən çox yayılmış tipi tərkibində üç sadə cümləni birləşdirən tabeli mürəkkəb cümlələr və budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan üç sadə cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bu cür quruluş tipinə mübtədə budaq cümləsində də təsadüf edilir.

Mürəkkəb quruluşlu mübtədə budaq cümləsinə nəzər salaq: **Kim ki** şol sevdaya düşdü, bildi kim, asan degil. Cümlənin birinci komponenti *kim ki* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan mübtədə budaq cümləsidir. İkinci komponentin özü də tabeli mürəkkəb cümlədir və baş cümlənin (bildi kim) xəbərindən belə bir sual yaranır: nəyi (nə?) bildi. Cavab: asan olmadığını. Bu isə tamamlığın sualına cavabdır. Deməli, ikinci və üçüncü komponentlərin arasında da tabelilik əlaqəsi vardır. Həmin komponentlərin birincisi baş cümlə, ikincisi isə

tamamlıq budaq cümləsidir. Cümləni sadələşdirək: *Şol (o) sevdaya düşən asan olmadığını bildi*. Cümlənin birinci komponenti (budaq cümlə) substantivləşmiş feili sifət tərkibinə çevrilərək baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işləndi. Üçüncü komponent isə ikincidə buraxılmış tamamlığın yerində işləndi, tamamlıq vəzifəsini icra etdi.

II tip. Mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək, baş cümləyə *kim, ki* bağlayıcıları (analitik) ilə bağlanmışdır. Orta əsrlərin ədəbi-bədii dilinin inkişafında, zənginləşməsində xüsusi xidməti olan Nəsiminin əsərləri üzərindəki araşdırmalardan məlum olur ki, mübtədə budaq cümləsinin bu tipi şairin poeziyasında işlək deyil. “Baş cümlə + budaq cümlə” modelində olan mübtədə budaq cümləsinin az bir qismi *ki, kim* bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə *ol, şol, bu* əvəzlilik-qəlibindən istifadə edilmişdir: *Möhnətdir anın dövləti, zəhmətdir anın həşməti, Müdbirdir ol kim, bağladı qəlbini anın iqbalına*. Nümunə (2-ci misra) baş cümlə+budaq cümlə quruluşundadır. Baş cümlədə qəlib kimi *ol* əvəzliyi işlənmişdir, budaq cümlə onu izah edib, aydınlaşdırır. *Bədbəxt, talesizdir (müdbir* *ərəb mənşəli olub, “bədbəxt, talesiz” deməkdir). Kim? O.* Lakin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə tam olaraq bədbəxt, talesiz olanın kim olduğunu ifadə edə bilmir. Budaq cümlə onu izah edir, konkretləşdirir. Yəni kim? *Qəlbini onun taleyinə bağlayan* (substantivləşmiş feili sifət tərkibinə çevrilərək mübtədə vəzifəsini icra edir).

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək: *Şeytandır ol ki, surətinə qılmadı sücud, Şeytanə münkir olmuşam, inkarə düşmüşəm*. Beytin birinci misrası mübtədə budaq cümləsi formasında qurulmuşdur. *Şeytandır*. Kim? O. Yəni kim? *Surətinə səcdə qılınmayan*. Sadələşdirsək, budaq cümlə substantivləşmiş feili sifət tərkibinə çevrilərək *ol* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edəcək: *Surətinə səcdə qılınmayan şeytandır*.

Yaxud: *Mehrin odunda şol kim, pak olmadivü xalis, Adı iki cahanda üzü qara zəğəldir*. Beytin mənası: *Eşqin odunda yanıb pak, təmiz olmayanın, arınmayanın adı iki cahanda üzükara və saxtadır*. Göründüyü kimi bu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində də əvəzlilik-qəlib (şol) işlənmiş, budaq cümlə onu aydınlaşdırmışdır.

Yaxud da: *Təhqi q xəbərdir bu ki, “əl-cinsi təəl-cins”*. *İnsana iriş, söhbəti-ürfan tələb eylə*. Bu beytin də birinci misrası mübtədə budaq cümləsidir. Gerçek xəbərdir. Nə? Bu. Yəni nə? Cinsin cinsi ilə olması gerçək xəbərdir. Burada da budaq cümlə baş cümlədə *bu* əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edir.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, *kim, ki* bağlayıcıları ilə bağlanan mübtədə budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri əsasən ismi xəbər olur. Birinci və üçüncü nümunələrin baş cümlələrinin xəbərlərindən (müdbirdir, xəbərdir) bunu izləmək mümkündür. Eləcə də ikinci nümunənin xəbəri feillə ifadə olunsa da (pak olmadı), birinci tərəf adlar qrupuna aiddir, “təmizlənmədi” şəklində də demək mümkündür.

Baş cümləsi adlarla ifadə olunmuş digər nümunələri də nəzərdən keçirək: *Mərifət əhlinə gəldi kəpənək ətləsi-xas, Nə rəvadır ki, geyə cahilü nadan kəpənək*. Göründüyü kimi, *ki*

bağlayıcı cümlənin baş cümləsi ismi xəbərlidir (rəvadır). Yeri gəlmişkən, misralarda işlənmiş *kəpənək* sufilərin geyindiği kobud yun parçadan tikilmiş üst geyimidir, müasir dil səviyyəsində arxaıkləşmişdir.

İmadəddin Nəsimi poeziyasında müşahidə edilən mübtəda budaq cümləsinin bir qisminin baş cümləsində mübtəda işlənmir, yəni *ol, şol* əvəzlik-qəliblərindən istifadə edilmir, mübtəda buraxılır. Baş cümlənin xəbəri əvvəlki nümunələrdə olduğu kimi, ismi xəbərlə ifadə olunur: *Sən sana gəl ki, səninlə bu cahan buldu həyat, Nə əcəbdir ki, su istər suya qər q olmuş hut*. Bu beytin ikinci misrası mübtəda budaq cümləsi şəklində qurulub. Baş cümlə ilə budaq cümlə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanıb, mübtəda isə buraxılıb. Baş cümlənin ismi xəbərindən sual veririk: *Əcəbdir. Nə? Suyu qər q olmuş böyük balığın su istəməsi*. Göründüyü kimi, budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işlənərək onu əvəz edir.

Beləliklə, tədqiqat zamanı aydın olur ki, Nəsimi öz poeziyasında mübtəda budaq cümləsinin hər iki tipindən istifadə etsə də, bağlayıcı sözlərlə bağlanan və yüksək poetik siqləti ilə seçilən mübtəda budaq cümləsi kəmiyyətə daha üstündür.

Nəticə

- Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir. Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən, demək olar ki, fərqlənir.

- Nəsimi şeiriyyətinin hər bir misrəsini dərk edən, duyan kamil insan duyğu və düşüncələrini mükəmməl bir dillə, tam formalaşmış mürəkkəb konstruksiyalarla ifadə edir: *Həq tanıqdır, həq bilir ki, həq dedim*.

- İ. Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənilməsi baxımından əvəzolunmaz mənbədir. Şairin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növləri və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələri (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Onun poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələri linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə dilimizin orta əsrlərdə sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təəvvür yarada bilər.

- İmadəddin Nəsiminin dilində mübtəda budaq cümləsinin iki tipi işlənmişdir. I tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən sözlərdən, demək olar ki, az istifadə olunur.

İ. Nəsiminin əsərləri üzərində aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, mübtəda budaq cümləsinin II tipi şairin poeziyasında işlək deyil. “Baş cümlə + budaq cümlə” modelində olan

mübtəda budaq cümləsinin az bir qismi *ki, kim* bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə *ol, şol, bu* əvəzlik-qəliblərindən istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K. (2016). *Azərbaycan dili sintaksisinin ümumi məsələləri*. “Elm və təhsil”.
2. Həsənov, A., Abdullayev, Ə., Seyidov, Y. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. VI nəşr. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı.
3. Hümətova, R. (2023). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “ADPU nəşriyyatı”.
4. Hümətova, R. (2017). *Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları*. “Elm və təhsil”.
5. Xəlilov, B. (2017). *Müasir Azərbaycan dili*. “Adiloğlu”.
6. İmadəddin, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. I cild, I c. “Lider”.
7. Kazımov, Q. (2010). *Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi*. “Nurlan”.
8. Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Təhsil”.
9. Seyidov, Y. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. III cild. “Elm və təhsil”.
10. Tanrıverdi, Ə. (2010). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. “Elm və təhsil”.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılmasında oxu materiallarından istifadə

*Fəridə Səfəraliyeva*¹

XÜLASƏ

Nitq vərdişlərinə yiyələnmək üçün zəruri lüğət ehtiyatına malik olmaq ilkin və əsas şərtidir. Bu sahədəki işlər – dil ehtiyatının zənginləşdirilməsi, danışarkən ədəbi tələffüz qaydalarının gözlənilməsi, düzgün cümlə qurma bacarıqları və rabitəli nitqin inkişafı hər bir dərslə prosesində özünü büruzə verir. Sinfin ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi məktəblilərin digər fənlərin məzmununu dərinlən mənimsəməsini təmin edir, onların təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini formalaşdırır. Nitq vərdişlərinə yiyələnməyin əsas şərtlərindən biri lüğət ehtiyatının zənginliyidir. Müəllim şagirdlərin söz ehtiyatını genişləndirmək məqsədilə onları dilimizin lüğət zənginliyi haqqında məlumatlandırmalıdır. Bəllidir ki, oxu əsas tədris fənnidir. Onun vasitəsilə şagirdlərdə vətənpərvərlik hissləri tərbiyə olunur, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılanır. Sözsüz ki, oxunun əsasını bədii əsərlər təşkil edir. Bədii əsərlər məzmunla formanın vəhdəti əsasında yaranır. Bədii obrazların və əsərlərin dərinlən qavranılması üçün onların ideya məzmunu ilə yanaşı, bədii forması da anlaşılmalıdır. Bəzi ibtidai sinif müəllimləri tədris prosesində lüğət üzrə işi yalnız oxu dərslərində həyata keçirirlər. Bəzən müəllim lüğət üzrə işin aparılmasını düzgün planlaşdırma bilmir, nəticədə, siniflər arasında əlaqə unudulur.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbi tələffüz, lüğət ehtiyatı, ibtidai sinif

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 23.05.2025

Qəbul edilib: 16.08.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759> | f.safaraliyeva@mail.ru

The Use of Reading Materials in Increasing the Vocabulary of Students

Farida Safaraliyeva¹

ABSTRACT

Having the necessary vocabulary is the first and main condition for mastering speech skills. Work in this area enriching the language reserve, observing the rules of literary pronunciation when speaking, and developing the skills of correct sentence construction and coherent speech - manifests itself in every lesson. Raising the general level of the class ensures that schoolchildren deeply master the content of other subjects, forms their initiative and creative abilities. One of the main conditions for mastering speech skills is the richness of the vocabulary. In order to enrich the students' vocabulary reserve, the teacher should inform them about the richness of the vocabulary of our language. We know that reading is the main subject of education. Through it, patriotic feelings are brought up in students, positive moral qualities are instilled. Of course, the basis of reading is literary works. Literary works are created on the basis of the unity of content and form. In order to deeply perceive artistic images and works, their artistic form must be understood along with their ideological content. Some elementary school teachers only implement vocabulary work in reading lessons. Sometimes, teachers fail to plan vocabulary work properly, resulting in the loss of connections between classes.

KEYWORDS

literary pronunciation, vocabulary, primary school

ARTICLE HISTORY

Received: 23.05.2025

Accepted: 16.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759> | f.safaraliyeva@mail.ru

Giriş

Müasir dövrdə oxu və yazı təlimi məktəb qarşısında duran həm tərbiyəvi, həm də təhsil vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə həlli istiqamətində qurulmalıdır. Hər bir dərstdə şagirdlərin idrak fəallığı, nitqinin inkişafı ön plana çəkilir, tədris materialının şüurlu mənimsənilməsi təmin olunur.

Təhsil dedikdə, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlər nəzərdə tutulur. Elmi əsaslarla qurulan təlim öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir, şagirdlərə dərin biliklər verərək onlarda zəruri bacarıq və vərdişlər formalaşdırır, eyni zamanda onların ümumi inkişafını təmin edir. Bunun üçün, ilk növbədə, biliklərin verilmə vasitələri müəyyənləşdirilməlidir. Bu vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Tədris materialının məzmunu.
2. Məzmunu uyğun seçilən əyani və texniki vəsaitlər, didaktik materiallar.
3. Məzmunu uyğun seçilən üsul və metodlar (xatırladaq ki, biliklərin verilməsində priyom və metodlar da vasitə rolunu oynaya bilər).

Əgər oxu dərslərində müəllim uyğun üsul və vasitələr seçərsə, tədris materialını şagirdlərə yüksək səviyyədə mənimsətməmiş olar. Müəllim müxtəlif janrlardan olan bədii əsərləri tədris edərkən mütləq söz boğçasından istifadə etməli, şagirdlərin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözləri fəal lüğət fonduna gətirməlidir. Məqalədə araşdırma məhz bu istiqamətdə aparılmışdır.

Bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, uşaqlar üçün yazılmış və toplanmış sağlam ruhlu, məzmunlu xalq ədəbiyyatı nümunələri mühüm tərbiyə vasitəsidir. Çünki burada nitq, oxu, yazı təlimi asanlıqla öyrədilir. Uşaq ədəbiyyatı və onun ibtidai siniflərdə tədrisi problemi ilə bağlı ilk elmi mülahizələr hələ XX əsrin əvvəllərində irəli sürülmüş, sonrakı illərdə də bu məsələ alimlərin və metodist müəllimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur (Səfəraliyeva, 2015, s. 9).

Tədqiqatın məqsədi

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün sistematik iş aparılmalı, dərslərdəki çətin sözlər əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Məqsəd şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək və onlara fikirlərini rəhbərli şəkildə ifadə etməyi öyrətməkdir. Həm oxu, həm də dil dərslərində aparılan lüğət işləri şagirdlərin söz ehtiyatını artırır. Bu zaman müəllim həm dilin zəngin fonetik imkanlarını aydınlaşdırmalı, həm də sintaktik vasitələrini şagirdlərə izah etməlidir.

Metodlar

Hazırda ibtidai sinif müəllimləri oxu zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edərək dərs prosesində öyrədici mühit yaradırlar.

1. *Seçmə oxu* prosesi mətnin məqsədli şəkildə sürətlə nəzərdən keçirilməsi prosesidir.

2. *Qeydlər aparmaqla oxu* prosesi şagirdlərin fəallığını artırmaq, onlar üçün vacib olan məlumat, fikir və hadisələri yadda saxlamağa imkan yaratmaq məqsədi daşıyır.

3. *Təxmin edərək (proqnozlaşdırılmış) oxu* prosesi şagirdlərin fəallığını artırmaq, mətndə olan hiss, düşüncə və hadisələrlə bağlı onlarda maraq oyatmaq məqsədi daşıyır. Mətni davam etdirməyə imkan verəcək söz və ifadələr şagirdlərə izah edilir.

4. *Rollu oxu* prosesi şagirdlərə mətnin quruluşunu, dilini, mətndəki obraz və personajların xarakterlərini anlamağa kömək edir. Eyni zamanda bu oxu növü şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığını inkişaf etdirir.

Pedaqoq Nəbat Cəfərova yazır ki, əzbər öyrənmə metodu ilə şagirdlərin yaddaşını gücləndirmək, mətnlərdəki cümlə quruluşlarını, lüğət tərkibini mənimsəyərək ana dilindən düzgün və səlis şəkildə istifadə etmələrinə nail olmaq mümkündür. Şagirdləri maraqlandıran şeyir və mətn hissələri əzbərlənir, sinifdaxili və ya sinifdən xaric fəaliyyətlərdə təqdim olunur. Əzbərləmə şagirdlərin söz ehtiyatlarını zənginləşdirir, ədəbi tələffüz normalarına yiyələnmələrini, ana dilinin qayda-qanunlarına uyğun cümlə qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir (Cəfərova, 2023, s. 52).

Yalnız bir metod əsasında təşkil olunan dərsi keyfiyyətli dərs adlandırmaq bilmərik. Hər bir dərisdə bütün təlim metodları olmasa da, bir neçə metod qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunmalıdır. Bu sistem daxilində metodlardan biri başqalarına nisbətən daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir və aparıcı mövqe tutur. Digər metodlar isə köməkçi rolunu oynayır.

Nəticələr

İbtidai siniflərdə fənləri bir-birindən ayrı şəkildə tədris etmək mümkün deyil. Azərbaycan dilində nitq inkişafına üstünlük verildiyi üçün oxu ilə bu fənn arasında inteqrasiyaya yol açılır.

ABŞ-nin Atlanta Universitetinin alimləri uşaqlara daha çox bədii ədəbiyyat oxumağı tövsiyə edirlər. Alimlər apardıqları tədqiqatlar nəticəsində müəyyən ediblər ki, bədii ədəbiyyata dair kitabların müəllimi insan beyninə müsbət təsir göstərir. Tədqiqatçılar 21 könüllüyə hər gün Robert Harrisin real hadisələr əsasında yazılmış “Pompey” romanından 30 səhifə oxumağı təklif ediblər. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilib ki, beynin sol yarımkürəsində aktivləşmə müşahidə olunmuş və bu proses sonrakı mərhələlərdə də davam etmişdir.

Bu gün ibtidai sinif şagirdlərində kitaba maraq hissini oyatmaq olduqca önəmlidir. Tədris prosesində hər hansı mətni oxuduqdan sonra müəllim şagirdlərə hekayə xəritəsi və ya plan qurmağı tapşırır; sinfin 70 faizi bunun öhdəsindən gəlir. Lakin qalan şagirdlərdə şüurlu oxu lazımı səviyyədə formalaşmır. Uşaq sürətlə, səhsiz oxuya bilir və kitab onun əqli, əxlaqi və estetik inkişafı üçün çox əhəmiyyətli bir vasitədir. Şüurlu oxu şagirddə sözün mənasına və incə çalarlarına həssas yanaşma keyfiyyətini aşılayır. Orta məktəbdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır: lüğətin genişləndirilməsi,

dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması və lüğətimizin təmizliyi üzrə aparılan işlər. Bir çox hallarda şagirdlərin nitq mədəniyyəti onların dilimizin leksik zənginliklərinə yiyələnmələrindən, şəxsi lüğət ehtiyatının həcm və keyfiyyətindən asılı olur.

Dilin elə bir sahəsi yoxdur ki, sözlə bağlı olmasın. Söz üzərində işi düzgün və səmərəli təşkil etmək üçün onun xarakteristikasını bilmək lazımdır. Professor Yəhya Kərimov yazır ki, “sözün səslərdən ibarət olması onu fonetika ilə, varlığın hər hansı hadisəsini, əşyasını adlandırması, başqa sözlə, məna kəsb etməsi onu leksika ilə, müəyyən qrammatik formada olması onu qrammatika ilə əlaqələndirir” (Kərimov, 2015).

Aparılan müşahidələr göstərir ki, oxu materialının xarakterindən, kontekst daxilində qazandığı məna və funksiyadan asılı olaraq, sözlərin mənasının izahı üzrə işləri dərsin üç mərhələsində aparmaq olar: mətn oxunuşdan əvvəl, oxu prosesində və oxudan sonra. Ona görə də çətin sözləri müəyyənləşdirmək, onları dərsin hansı mərhələsində və necə izah etmək əvvəlcədən dəqiqləşdirilməlidir. Buradan belə bir sual meydana çıxır: çətin sözlər dərsin hansı mərhələsində və necə izah olunmalıdır? Tədqiqatlar göstərir ki, həm bədii, həm də elmi-kütləvi mətnlərdə şagirdlərə tanış olmayan əşya və hadisə adları, kontekst xaricində izahı mümkün olan sözlər dərsin birinci mərhələsində izah olunmalıdır.

Məlumdur ki, oxu texnikasının dörd komponenti (düzgünlük, sürət, ifadəlilik və şüurluluq) mövcuddur. Bu komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və dialektik vəhdət təşkil edir. Bunlardan birinin inkişafı digər komponentlərin inkişafına kömək göstərsə də, şüurlu oxu bu sahədə aparılan işlərin son nəticəsidir. Şüurlu oxunmayan mətnin məzmun və ideyasını başa düşmək, öyrəndiklərini təcrübəyə tətbiq etmək, onu müasir həyatla əlaqələndirmək bacarıqlarını formalaşdırmaq mümkün deyildir. Şagird mətndəki sözləri düzgün oxumadıqda onların mənasını anlamır və onda sözlər haqqında yanlış təsəvvürlər yaranır. I–II siniflərdə səs və hecaların artırılması (*maşın, rayon, stansiya* əvəzinə *maşının, irayon, istansiya* və s.), cümlədə sözlərin təkrarı, dialekt və şivə xüsusiyyətlərinə yol verilməsi, ədəbi tələffüz qaydalarının gözlənilməməsi və s. bu kimi müxtəlif xarakterli nöqsanlar şagirdlərin mətnin məzmununu şüurlu şəkildə mənimsəmələrinə, müstəqil və yaradıcı düşünmələrinə mane olur. Ona görə də şagirdlər bu cür səhvlərə yol verdikdə müəllim onları təkrar oxutdurmaldır. Əgər sözün mənası şagirdlərə aydın deyilsə və ya onun hərflər tərkibini ilk dəfə görürlərsə, yaxşı olar ki, müəllim sözləri oxu prosesindən əvvəl yazı taxtasına yazsın, onların mənasını izah etsin və səs-hərflər tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üzərində iş aparsın. Beləliklə, lazımi oxu sürətinə yiyələnməyən şagird bütün diqqətini ayrı-ayrı sözlərin, cümlələrin düzgün oxunmasına yönəldir, təsvir olunan fakt və hadisələri, obrazları, onların hərəkətlərini yadda saxlaya bilmir, xarakterlərini müəyyənləşdirməyi bacarmır. Bu halda mətnin məzmunu gizli qalır və açıqlanmır. Əks təqdirdə, şüurlu oxunan mətndə oxu sürəti dəyişir. Şagirdlərin diqqəti çox vaxt ayrı-ayrı bölmələrdə, tapşırıqlarda olan çətin sözlərə yönəldilmir. Müəllimlər tapşırığın şərtində irəli sürülən tələbi yerinə yetirməklə öz işlərini tamamlanmış hesab edirlər. Lakin müəllim dərslərdə verilmiş müxtəlif

janrlardan olan bədii əsərləri şagirdlərə oxutdurmaqla yanaşı, onun ideyası ilə bağlı sual-cavab aparmalı, dərslikdə verilmiş “söz boğçası”na da toxunmalıdır. Müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaq məqsədilə onlara Azərbaycan dilinin lüğət zənginliyi haqqında biliklər verməyə çalışmalıdır. Bu zaman şagirdlər Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi lüğətinə əməli surətdə yiyələnmiş olarlar.

Müzakirə

Dildə mövcud olan hər bir sözün mənası müəyyən tarixi inkişaf prosesində yaradıcı təfəkkürlə əlaqədar meydana çıxmışdır. Hər bir məna üçün forma, hər bir forma üçün isə məna lazımdır. Buna görə də dildə işlənən səsləri təsadüfi olaraq yan-yanı düzməklə söz əmələ gətirmək olmaz (Qurbanov, 2019). Əlbəttə ki, şagirdin sözün mahiyyətini dərk etməsi vacibdir.

Aşağıda verilmiş testlərə nəzər yetirək.

1. Verilmiş atalar sözünə yaxınmənalı atalar sözünü seçin: *Ehtiyat igidin yaraşığıdır.*

- a) Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar.
- b) Qurdun qonaqlığına get, köpəyi də dalınca apar.
- c) Pisi istəmir, yaxşıya da əli çatmır.

2. Hansı bənddə söz birləşmələrində *üz* sözü çoxmənalı söz kimi işlənib?

- a) uşağın üzü; göyün üzü,
- b) çimərlikdə üzmək; dənizin üzü,
- c) fikirdən üzülmək; üzüb məkana çatmaq.

Belə bir sual meydana çıxır: ibtidai sinif şagirdləri mətnlə müstəqil işləyə bilirlərmi?

Təcrübələr göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin çox az hissəsi mətnlə işi sistemli şəkildə həyata keçirə bilər. Bu, görəsən, təsadüfi haldır? Məktəbdə çox vaxt kompüterlərin olduğu bir şəraitdə şagirdlərə kitab (dərslik) üzərində iş üsullarının öyrədilməsi heç də məqsədəuyğun deyil. İbtidai sinif müəllimləri bəzən dərslik materiallarında müəyyən olunmuş iş üsullarının təhlilində əhəmiyyət vermirlər. Halbuki bu üsulların təhlili şagird intellektinin, ilk növbədə, təfəkkürünün formalaşmasında xüsusi rol oynaya bilər. Şagird təfəkkürünün inkişafı müəllim fəaliyyətinin və dərslik texnologiyasının ana xəttini təşkil etməlidir.

Əvvəlki metodika ilə bağlı dərsliklərə nəzər saldıqda görürük ki, ibtidai təlim didaktikasında tarixən başlıca olaraq iki növ təlim metodu fərqləndirilmişdir: *doqmatik metod* və *inkişafetdirici metod*. Doqmatik metodu tədris prosesində müəllim izah edir. İnkişafetdirici metodda sual-cavab və diskussiyalardan istifadə olunur. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru Nəbat Cəfərovanın müəllifi olduğu dərslikdə dörd metodun adı çəkilir.

- 1. İdarəetmə metodu.
- 2. Doqmatik metod.
- 3. İnkişafetdirici metod.

4. İntensivləşdirmə metodu.

Onun fikrincə, intensivləşdirmə metodu zamanı şagird əsərdəki hadisə və faktları dərk edir, eləcə də diqqətini mövzudakı müsbət və mənfi cəhətləri müəyyənləşdirməyə yönəldir (Cəfərova, 2023, s. 205).

Deməli, I sinifdən başlayaraq, müəllim oxu vərdişlərinə verilən tələbləri düzgün qurmalıdır. Əlbəttə, ibtidai sinif müəlliminin nitqinin ifadəli olmasının zəruriliyi buradan qaynaqlanır. Sözsüz ki, müəllimin nitqinə verilən tələblərin çoxluğu və mürəkkəbliyi nəzərə alınmalıdır. Nitqin məzmunlu olması, seçilən sözlərin tutumu, nitqin quruluşu da bu qəbildəndir. Oxu prosesində kifayət qədər sürət, rəvanlıq, səlislik, düzgünlük olmasa, ayrı-ayrı sözlərin mənası başa düşülsə də, hisslər, fikirlər arasında əlaqə dərk olunmaz, rəbətli mətnin məzmunu qaranlıq qalar (Nəbiyeva, Abdullayeva, Kərimova, 2015, s. 225).

Lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin digər bir istiqaməti də onun fəallaşdırılmasıdır. Bu zaman bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan biri də sözləri müxtəlif mənalarda işlətməkdir. Bu tapşırıqlar üzərində işləməklə şagirdlərin lüğəti fəallaşır. Daha sonra onlarla bir və ya bir neçə sözü cümlədə işlətmək, frazeoloji vahidləri nitqdə olduğu kimi istifadə etmək məqsədəuyğundur. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən vasitələrdən biri də şagirdlərə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan atalar sözlərindən, zərb məsəllərdən danışqda istifadə etmək, onlardan yerində işlətmək bacarığı aşılamaqdır. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində antonimlər də mühüm rol oynayır.

Şagirdin lüğət ehtiyatını fəallaşdırmaq üçün hər hansı bir şəkil üzərində nağıl qurmaq da faydalı ola bilər. Məsələn, savad təlimi dövründə şagird şəkil əsasında öz fikrini ifadə edir. Bu zaman o, lazımi söz ehtiyatına malik olmalı, eyni zamanda həmin sözləri yerində işlətməyi bacarmalıdır.

Hazırda tədris prosesində ibtidai sinif müəllimləri “Oxuyub anlama və dinləmə” adlı dərslıkdən istifadə edirlər. Dərslıkdə verilən nümunəyə diqqət edək: Şagirddən bayatının məzmununa uyğun atalar sözünü tapmaq tələb olunur:

El batır qəm dəryada,
Kimə gedim mən *dada*?
İgid döyüşdə ölsə,
Adı qalar dünyada.

- a) El bir olsa, dağ oynadar yerindən.
- b) Elə arxalananın kürəyi yerə dəyməz.
- c) İgid ölər, adı qalar.
- d) İgid odur atdan düşüb atlana.

Mövzudan çıxış edərək qeyd edək ki, şagird bayatını oxuduğu zaman, sözsüz ki, *dada* sözünün mənasını anlamaqda çətinlik çəkəcək. Təbii ki, bu zaman müəllim şagirdə sözün mənasını izah etməlidir. İfadəli oxu təliminin əhəmiyyətindən biri, bəlkə də ən vacibi sözə,

söz sənətinə qarşı maraq və həvəsin inkişaf etdirilməsidir. Ədəbiyyatçı Soltan Hüseynoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, “söz şagirdə təsir etmək üçün müəllimin ixtiyarında olan güclü vasitədir. Müəllimin sözdən bacarıqla istifadə etməsi, öz nitqini, səsini ustalıqla idarə etməsi, onu bir pedaqoq kimi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətdir” (Hüseynoğlu, 2019, s. 8).

Tədqiqatlar göstərir ki, oxu texnikası eşitməyə, görməyə, tələffüzə, təhlilə, sözün mənasına əsaslanan mürəkkəb bir prosesdir. Hər hansı bir şəkil əsasında nağıl qurmaq da şagirdin lüğət ehtiyatını artırmağa kömək edə bilər. Uşağın öz fikrini ifadə edərkən istifadə etdiyi sözlər isə onun fəal lüğət ehtiyatının zənginliyindən xəbər verir.

Tədris prosesində müxtəlif məqamlarla qarşılaşırıq. Çox vaxt müəllimlər şagirdlərə tanış olmayan sözləri izah etmədən sadəcə mətnin qısa məzmununu nəql etdirməklə kifayətlənirlər. Bəzən isə müəllimlər “sözü necə deyirsənsə, elə də yaz!” ifadəsindən istifadə edirlər ki, bu da şagirdin yazısı və tələffüzü arasında fərqi yaranmasına səbəb olur. Nitqdə tələffüzün sabitsizliyi və ədəbi dil normalarına riayət olunmaması halları yaranır.

Yazılışı çətin olan sözlərin yazılışının öyrədilməsində görmə imlanın mühüm rolu vardır. Məsələn, III sinif Azərbaycan dili dərslində “Kərpickəsən kişinin hekayətində” verilmiş söz boğçasına nəzər salaq: *minnətsiz, əsirgəmək, alnıaçıq, baş əymək, əl açmaq, üzüağ* (İsmayılova və b., 2022, s. 82). Təbii ki, müəllim təlimin məqsədlərini unutmamalı, bu sözlərin mənasını izah etməli, eyni zamanda şagirdlərə sözlərin cümlədə işlədilməsini tapşırmalıdır.

Müəllif şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və bilik səviyyələrini nəzərə alaraq, əsərin yığcamlığına diqqət etməlidir. Əgər bir əsərdə məzmun, ideya yoxdursa, hətta bir səhifəlik hekayə də yorucu ola bilər. Uşaq hekayələrində sağlam ideya və dolğun məzmunla yanaşı, yüksək sənətkarlıq, forma ilə məzmunun vəhdəti də nəzərə alınmalıdır (Fəridə Akifqızı, 2016, s. 21). Ədəbiyyatşünas Akif Əliyevin ustalıqla bildirdiyi bu fikirlər “Kərpickəsən kişinin hekayəti” ilə sanki səsleşir.

I–IV siniflərdə oxunun müxtəlif növlərindən istifadə şagirdlərdə düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdisləri yaratmaqla yanaşı, onların zehni inkişafına da əsaslı təsir göstərir. Müşahidələr göstərir ki, bəzi müəllimlər mətni təkrar oxutdurmaqla kifayətlənir, mövzuya yaradıcı şəkildə yanaşmır, şagirdləri düşündürməyə səy göstərmirlər. Belə mexaniki oxunun təlim əhəmiyyəti olmur, əksinə, şagirdləri yorur. Qabaqcıl müəllimlər isə təkrar oxu prosesində şagirdlərə düşündürücü suallar verərək, onların diqqətini əsas məsələlərin, bütövlükdə məzmunun açılmasına yönəldirlər.

Bir məqamı unutmaq olmaz ki, ifadəli oxunun həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, şagirdlər belə obrazlı ifadələrin mənasını başa düşmədikdə və işlənmə yerinə görə onların yaratdığı eczaklılığı dərk etmədikdə, mətni ifadəli də oxuya

bilmir, təsvir olunan hissləri, emosiyaları duymurlar. Nəticədə, oxunmuş materialın məzmununu şüurlu şəkildə mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də I–IV siniflərdə şagirdlərə şüurlu oxu vərdisləri aşılamaq üçün müəllimin köməyi ilə obrazlı ifadələrin mənası izah edilməli, intonasiyanın gözlənilməsi üzrə işlər aparılmalıdır. İbtidai sinif dərslərində verilmiş oxu materialları şagirdlərlə intonasiya üzrə işlər aparmağa geniş imkanlar təqdim edir.

Bəs intonasiya nədir? *İntonasiya*, hər şeydən əvvəl, oxunun ifadəliliyini və şüurluluğunu təmin edən, mətnin mahiyyətindən doğan daxili xüsusiyyətdir. Kiçikyaşlı məktəblilərin lüğət ehtiyatı gündən-günə artır. Ətraf aləmlə tanışlıq, məktəbdə və dərslərdə fəaliyyət prosesində yeni mühitə daxil olmaq, ünsiyyət yaratmaq şagirdlərin lüğət fonduna müxtəlif tipli sözlər əlavə edir. Lakin şagirdlər bu ifadələri çox vaxt qavramaqda və mənasını dərk etməkdə çətinlik çəkirlər. Mənasını, yazılışını, eləcə də tələffüzünü bilmədikləri sözlər onlar üçün “çətin sözlər”ə çevrilir.

İbtidai sinif şagirdlərinin çətin sözlər hesab etdiyi qrupa aşağıdakıları daxil etmək olar: *terminlər, neologizmlər, dialektizmlər (şivə sözlər), alınma sözlər (ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli), işlək olmayan sözlər, yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər, frazeoloji birləşmələr, arxaizmlər, omonimlər (yazılışı və deyilişi eyni, leksik mənalarına görə fərqlənən sözlər), paronimlər (tərkibindəki bir hərflə görə fərqlənən sözlər), onomastik vahidlər* və s. Bu cür sözlər şagirdlər tərəfindən tam başa düşülmədikcə, onlar yaddaşda “çətin söz” kimi qalır və nitq mədəniyyətinin formalaşmasına maneə yaradır. Kiçikyaşlı uşaqlarda nitq vərdislərinin formalaşdırılması ədəbi dilin qaydalarına əsaslanır. Buna görə də arxaizm, dialektizm və digər bu cür sözlərin sistemə şəkildə tədris edilməsi yolverilməzdir.

Müəllim dərslər zamanı həmin məzmunlu ifadələrin mənasını izah etməli, yazılışı, deyilişi və ona yaxınmənalı sözləri nümunə gətirərək şagirdlərə məlumat verməlidir. Bununla yanaşı, müəllim bir məqama da diqqət yetirməlidir ki, şagirdlər həddindən artıq yüklənməsinlər. Buna görə də I sinifdən başlayaraq hər bir sözün, hətta şagirdlərə tanış sözlərin mənası üzərində düşünmək və onları başa düşmək vərdisi üzərində işləmək vacibdir. Bu məqsədlə aşağıdakı iş növlərindən istifadə etmək əhəmiyyətlidir:

- tanış sözlərin mənalarını izah etmək;
- sözün məcaziliyi və çoxmənalılığı üzrə iş aparmaq;
- nitqdə leksik və frazeoloji vahidlərdən istifadə etmək;
- sinonimika, sözün üslubi çalarları üzrə iş qurmaq.

Professor Adil Bəliyev qeyd edir ki, “müəllim lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən mənbələri dəqiq müəyyənləşdirməli, həmin mənbələr üzrə işləri düzgün şəkildə qurmağa çalışmalıdır” (Bəliyev, H., Bəliyev, 2014, s. 268).

Nəticə

Şagirdlərin oxu bacarıqlarının inkişafına necə nail olmaq olar? Bunun üçün əsas yol onları digər fəaliyyətlərdən təcrid etmədən ardıcıl şəkildə oxuya cəlb etməkdir. Hər bir fənn müəllimi şagirdləri oxuya, daha doğrusu, strategiyalı oxuya yönləndirməli, oxunun, mütaliənin onlara təkcə dərs prosesində deyil, müstəqil həyatda da uğur qazandıracağına inandırmalıdır. Məktəbdə ana dili üzrə təşkil olunan məşğələlər şagirdlərin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev, H., Bəliyev, A. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*.
2. Cəfərova, N. (2023). *Oxu təliminin metodikası*.
3. Cəfərova, N., Qasımova, M. (2023). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*.
4. Fəridə Akif qızı. (2016). *Ədəbiyyatşünas Akif Əliyev*.
5. Hüseynoğlu, S. (2019). *İfadəli oxunun əsasları*.
6. İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A., Cəlilova, K. (2022). *Azərbaycan dili. III sinif (I–II hissə)*.
7. Kərimov, Y. (2015). *Ana dilinin tədrisi metodikası*.
8. Qurbanov, A. (2019). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. I cild (İki cildə).
9. Nəbiyeva, Ş., Abdullayeva, G., Kərimova, A. (2015). *İbtidai siniflərdə Ana dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr*.
10. Səfəraliyeva, F. (2015). *Uşaq folkloru və şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi*.

Aşıq poeziyasının dialoq mədəniyyəti

Fəxriyyə Cəfərova¹

XÜLASƏ

Aşıq poeziyası Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biridir. Onun dil xüsusiyyətləri estetik dəyərini və xalq ruhunu əks etdirən ən vacib elementlərdəndir. Bu xüsusiyyətlər içərisində dialoq mədəniyyəti özünəxas mövqeyə malikdir. Aşıq poeziyasının dili dialoqun çoxsaylı mənə qatlarını, mədəni, fəlsəfi və tarixi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda mühüm bir qaynaqdır. Bu baxımdan, aşıq poeziyasının dilində dialoq mədəniyyətinin öyrənilməsi əsas məqsəd kimi önə çıxır. Araşdırma zamanı belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, poeziyada dil sadəcə mənəni çatdırmaq yolu deyil, həm də oxucunu söhbətə cəlb edən bir vasitədir. Poetik dilin estetik keyfiyyətləri dialoq potensialını gücləndirir. Aşıq poeziyasından alınan nümunələr təsdiq edir ki, poetik dildə dialoq mədəniyyəti dəyişdirici qüvvə səviyyəsində qarşılıqlı əlaqə üçün imkan yaradan bir vasitədir. Bir sözlə, aşıq şeirlərində insanın həyat təcrübələrinin təsvir və tərənnümündə dialoqların xüsusi rolu vardır. Dialoqlar aşıqların bir-biri ilə və dinləyicilərlə yaxınlığını göstərir. Aşıq poeziyasının dil xüsusiyyətlərindən biri olan dialoq Azərbaycan nitq mədəniyyətini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Məqalədə aşıq poeziyasından alınmış nümunələr əsasında dialoq mədəniyyəti geniş şəkildə şərh edilmişdir. Məqalə folklor araşdırmaları üçün qiymətli bir baza rolunu oynaya bilər.

AÇAR SÖZLƏR

aşıq poeziyası, dialoq mədəniyyəti, poetik dil, bədii üslub, şifahi ədəbiyyat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 19.05.2025

Qəbul edilib: 13.08.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789> | fakhriyyacafarova@nmi.edu.az

The Culture of Dialogue in Ashug Poetry

Fakhriyya Jafarova¹

ABSTRACT

Ashug poetry is one of the oldest genres of Azerbaijani literature. Its linguistic features are one of the most important elements reflecting its aesthetic value and the spirit of the people. Among these features, the culture of dialogue has a unique position. The language of ashug poetry is an important source in revealing the multiple layers of meaning, cultural, philosophical and historical features of dialogue. From this point of view, the study of the culture of dialogue in the language of ashug poetry stands out as the main goal. During the research, it was concluded that language in poetry is not only a means of conveying meaning, but also a means of engaging the reader in conversation. The aesthetic qualities of poetic language strengthen the potential of dialogue. Examples taken from ashug poetry confirm that the culture of dialogue in poetic language is a means of creating opportunities for interaction at the level of a transformative force. In short, dialogues have a special role in the description and celebration of human life experiences in ashug poems. Dialogues show the closeness of ashugs with each other and with listeners. Dialogue, which is one of the linguistic features of ashug poetry, is important in terms of reflecting Azerbaijani speech culture. The article provides a broad interpretation of the culture of dialogue based on examples from ashug poetry. The article can serve as a valuable basis for folklore research.

KEYWORDS

ashug poetry, dialogue culture, poetic language, art style, oral literature

ARTICLE HISTORY

Received: 19.05.2025

Accepted: 13.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Teachers University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789> | fakhriyyacafarova@nmi.edu.az

Giriş

Aşıq poeziyası Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim və zəngin tarixə malik janrlarından biridir. Bu poeziya janrı xüsusilə xalq arasında özünü ifadə etmək və milli mədəniyyəti yaşatmaq baxımından önəmli bir yer tutur. Aşıq poeziyasının dil xüsusiyyətləri onun estetik dəyərini və xalq ruhunu əks etdirən ən vacib elementlərdən biridir. Bu xüsusiyyətlər arasında dialoq mədəniyyəti özünəməxsus mövqeyə malikdir. Azərbaycan aşıq poeziyasının dilində dialoq mədəniyyəti ətraflı araşdırılmasa da, bu mövzu ilə bağlı müzakirəyə ehtiyacı olan faktlar mövcuddur. Əslində, dialoq məişət nitqinə və bədii üslubun nəslə yazılmış nümunələrinə, daha çox dramatik növün janrlarına aid olsa da, uzun zamandır poetik dilə keçərək aşıq sənətində dinamik və təsirli bir vasitə kimi çıxış edir. Aşıq poeziyasının dili dialoqun çoxsaylı məna qatlarını, mədəni, fəlsəfi və tarixi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından qiymətli bir mənbədir. Ümumiyyətlə, poeziyada dialoq mədəniyyəti mənanın statik deyil, qarşılıqlı təsir vasitəsilə daim təkamül etdiyi məqamları gücləndirir. Aşıq poeziyasının dilindəki dialoq bədiiliyi gücləndirmək və əsərin mahiyyətini daha dərinləndirən anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Buna görə də dialoq mədəniyyətinin öyrənilməsi araşdırmanın aktuallığını ifadə edir.

Metodlar

Aşıq poeziyasının dilində dialoq mədəniyyətinin üzə çıxarılmasında lingvistik təhlil, müqayisə metodları, həmçinin nəticələrin təhlili və ümumiləşdirilməsi üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat materiallarını aşıqların yaradıcılığından alınmış nümunələr təşkil edir.

Nəticələr

Araşdırma zamanı belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, poeziyada dilin əsas funksiyası sadəcə mənanı çatdırma vasitəsi deyil, həm də oxucunu söhbətə cəlb edən ünsiyyət dilidir. Poetik dilin estetik keyfiyyətləri onun dialoq potensialını gücləndirir. Aşıq poeziyasından alınan nümunələr göstərir ki, poetik dildə dialoq mədəniyyəti dəyişdirici qüvvə səviyyəsində olan və qarşılıqlı əlaqə üçün imkan yaradan bir vasitədir. Aşıqların dialoq yaratmaq qabiliyyəti şeirlərin poetik mənasını zənginləşdirir. Aşıq poeziyası üzərində aparılan araşdırmalar dialoqun aktual və maraqlı bir ünsiyyət forması olaraq daim inkişafda olduğunu göstərir.

Müzakirə

Aşıq sənəti həm də bir növ dialoq mədəniyyətidir, çünki aşıqlar çox vaxt özlərini və başqalarını bir-birinə təqdim edən, mənəvi və mədəni mübadilə yaradan, təbii formada ünsiyyət quran söz ustalarıdır. “Söz sərrafı olan dədə aşıqlarımız hər zaman düzüb-

qoşduqları sözün çəkisinə, düzümünə, rəng çalarına çox böyük həssaslıqla yanaşmış, söylədikləri mətləbin dərinliyi ilə yanaşı, deyim biçiminin orijinallığına və heyranlıq doğurmaq imkanlarına xüsusi diqqət yetirməyə çalışmışlar” (Qasımlı, 2017, s. 10).

Aşıq poeziyası yalnız aşıqların öz çıxışlarından ibarət deyil. Əksər hallarda onlar bir-biri ilə dialoqa girir, söylədikləri şeir və mahnılar bir növ cavabdehlik, bir-birini anlama, tanıma və sınağa kimi xüsusiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Aşıq poeziyasında dialoq əsasən iki şəkildə özünü büruzə verir:

1. *Şeir mətninin daxilindəki dialoq.* Bu zaman aşıqla sevgilisi arasında düşüncə mübadiləsi baş verir, onlar bir-birinin sözlərini cavablandıraraq dialoqu davam etdirirlər. Bu, həm poetik fikir mübadiləsi, həm də şeirdəki obrazların qayğılarını, düşüncə və hisslərini bir-birinə ötürmə vasitəsidir:

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Dedim: Sən dərdlisən, mən yaralıyam.
Dedi: Nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü
(Aşıq Ələsgər, 2017, s. 205).

2. *Aşıqlar arasında dialoq.* Aşıqlar, əsasən, şeir və ya deyişmə əsasında bir-biri ilə dialoq qururlar. Bu dialoqda şeir yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də estetik baxımdan dəyərli bir sənət nümunəsinə çevrilir:

Aşıq Səməd:

Fikrin-zikrin gəzir uca göyləri,
Söylə görüm, Valeh, hara gedirsən?
Karvanların qatar-qatar dayanıb,
Söylə görüm, Valeh, hara gedirsən?

Aşıq Valeh:

Fikrim edir asimanı ziyarət,
Eşit, ustad, deyim hara gedirəm.
Yükümü tutmuşam ərşi-ələdan,
Sevda üçün bir bazara gedirəm

(Abdalgülablı Aşıq Səməd, 2017, s. 135).

Aşıq dilində dialoq, digər şifahi ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq, bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər onun dinamik və çoxşaxəli olmasını təmin edir.

1. Aşıq dilindəki dialoq ənənəvi dəyərlərə, etik kodlara və milli hissiyatlara əsaslanır. Aşıqlar dialoq zamanı cəmiyyəti düşündürən məsələlərə toxunur, eyni zamanda sevgi, vəfa, şəxsiyyət və səmimiyyət haqqında düşüncələrini paylaşırlar.

2. Aşıq dilinin ən mühüm cəhətlərindən biri də onun sadəliyi və məzmun zənginliyidir. Bu dildə dialoq sadə və anlaşıqlı olsa da, dərin məna və simvolik ifadələrlə fərqlənir. Bu onun geniş kütlə tərəfindən qəbul və dərk edilməsini təmin edir.

3. Aşıqlar söhbətlərində hər zaman dinləyicilərinə müraciət edərək onları dialoqa cəlb edirlər. Bu, həm interaktiv, həm də kollektiv bir dialoqun yaranmasına səbəb olur. Belə nümunələr daha çox aşıqların apardığı el şənlikləri üçün səciyyəvidir. Aşıq bir şeir söylədikcə, dinləyicilər verdikləri cavab ilə bu şeirə qoşulurlar. Nəticədə, dialoq daha canlı və maraqlı olur.

4. Aşıqların dialoq mədəniyyətində söz və musiqinin vəhdəti mühüm rola malikdir. Belə ki, musiqi şeirə əlavə olaraq hissi güc qatır və dialoqu daha rəngarəng edir.

Aşıq dilindəki dialoq mədəniyyəti yalnız şifahi ədəbiyyatın bir forması olaraq qalmır, eyni zamanda xalqın sosial və mədəni həyatında mühüm rol oynayır. Aşıqlar cəmiyyətdəki müxtəlif məsələlərə münasibət bildirir, insanlara dəstək nümayiş etdirir və bununla da cəmiyyətin ümumi mənəvi inkişafına təsir göstərirlər:

Dedim: ay dilbərim, seyrəmi çıxdın?

Dedi: sevdalıyam, gəzməsəm olmaz!

Dedim: mən dostuna nə mail baxdın?

Dedi: möhnətinə dözməsəm olmaz!

(Molla Cümə, 2006, s. 191)

Aşıqlar, bəzən gündəlik həyatın çətinlikləri qarşısında cəmiyyətin üzləşdiyi problemləri açıq şəkildə gündəmə gətirirlər. Onlar daima əxlaqi dəyərləri, insanlıq ideallarını təbliğ edərək, xalqın düşüncə tərzini formalaşdırmağa çalışırlar. Beləliklə, aşıq dilindəki dialoq yalnız fərdi düşüncələrin mübadiləsi deyil, həm də kollektiv şüurun formalaşmasının bir nəticəsidir:

Dedim ki, ismini Pünhan eylədim!

Dedi: danış görüm, sənə neylədim?

Dedim ki, eşqindən qəzəl söylədim,

Dedi: qələm gətir, yazmasam, olmaz!

(Molla Cümə, 2006, s. 191)

Araşdırmadan görünür ki, dialoq “fikir-replikaların müntəzəm mübadiləsindən ibarət nitq forması”dır. “Danışanların nitqinin bilavasitə anlaşılması replikaların dil tərkibinə qarşılıqlı təsir göstərir”. Aşıq dilində dialoq mədəniyyəti Azərbaycan xalqının zəngin şifahi nitqini, adət-ənənələrini, həyat tərzini və mənəvi dəyərlərini ən yüksək səviyyədə ifadə edən mədəni fenomen kimi önəmli bir yer tutur. Poetik dialoqlar xalqın ruhunu və dünyagörüşünü əks etdirir.

Aşıq poeziyasının dialoq mədəniyyəti nəinki cəmiyyətin ənənə və dəyərlərinə hörmət edir, həm də onlara yeni baxış nümayiş etdirir. Aşıq sənətinin gücünü və əhəmiyyətini göstərməkdə dialoq mədəniyyətinin özünəxas rolu vardır:

Dedim: Molla Cümə qəmdə qalıbdır,

Dedi: ah-naləsi canım alıbdır.

Dedim ki, göz yaşım göllər olubdur,

Dedi: mən sonayam, üzməsəm olmaz

(Molla Cümə, 2006, s. 191).

Aşıq yaradıcılığında insan duyğularını təqdim etməyin özünəməxsus üsullarından biri kimi dialoq böyük təsir gücünə malikdir. Aşıqların şüurunda daxili söhbət, aşıqla onun müraciət etdiyi şəxs arasındakı ünsiyyət, daha geniş mədəni və əxlaqi məsələlərlə əlaqə baxımından poeziya özlüyündə ən gözəl dialoq aktıdır. Aşıq poeziyası dialoqun poetik dilini formalaşdırıb çoxsaylı izahların yaranmasına yol açır:

Dedim: Dilbər, getmə, bir dəm danışaq,

Dedi: Sözü yoxdur, bəhanədir bu.

Dedim: Bir nəzər qıl aşıq halına,

Dedi: Əcəb dəli, divanədir bu

(Qurbani, 2017, s. 38).

Dialoq dil ünsiyyətinin ilkin forması olub, həm şəxsi, həm də kollektiv hisslərlə bağlı mənə yaranmasını təmin edir:

Dedim: Ey vay, halım yaman olubdur,

Dedi: Qəmdən belim kaman olubdur.

Dedim: Vallah sənə meydan olubdur,

Dedi: Mən bilmənəm xəzanədir bu!

(Qurbani, 2017, s. 38)

Dialoq mahiyyətə səslərin, perspektivlərin və tarixi kontekstlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Dialoqlar aşıq dilində özünü müxtəlif yollarla büruzə verir: aşığın öz-özü ilə söhbəti, danışığa başqasının (və ya başqalarının) cəlb edilməsi və s.

Bir sıra poetik əsərlərin əsasında daxili dialoq dayanır. Poetik müəllif obrazı bu daxili söhbət üçün bir vasitə rolunu oynayır, burada aşıq öz şəxsiyyətini, mübarizələrini və istəklərini ifadə edir:

Dedim – Dilbər, yanaqların qızarmış.

Dedi – Çiçək taxdım, gül yarasıdır.

Dedim – Danə-danə olmuş xalların.
Dedi – Zülfüm dəydi, tel yarasıdır
(Aşıq Ömər, 2017, s. 109).

Emosional ifadələrdən istifadə etməklə aşiq sanki bəhs etdiyi məsələyə münasibəti haqqında fikir bildirir.

Aşıq poeziyasının dilində dialoq aşıqla qarşı tərəf arasında dinamik söz mübadiləsi formasında təzahür edir. Ümumiyyətlə, dialoq mədəniyyəti türk dillərində diqqətçəkən mədəniyyət növlərindən biridir. Onun müxtəlif nümunələrinə türk aşıqlarının yaradıcılığında da rast gəlinir. Bu mənada, Ərzurumlu Aşıq Əmrahın poeziyası diqqəti cəlb edir:

Dedim: Ərzurum nə? Dedi: Elimdi.
Dedim: Gedərmisən? Dedi: Yolumdu.
Dedim: Əmrah kimdi? Dedi: Qulumdu.
Dedim: Satarmısan? Söylədi: Yox-yox!
(Ərzurumlu Əmrah, 1999, s. 429)

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında aşiq şeiri üslubunda yazan şairlərin yaradıcılığı xüsusilə maraq doğurur. Professor S. Q. Həsənova onların dilindəki dialoqları “süjetli lirika” ilə əlaqələndirir. O, “Hüseyn Arif və ədəbi dilimiz” adlı əsərində yazır: “Hüseyn Arifin dilində süjetli lirikanın başdan-başa dialoji nitqdən ibarət daha maraqlı örnəyi ilə qarşılaşırıq. Bunu şairin dilinin ümumxalq dilinə daha çox yaxınlığı ilə izah etmək mümkündür:

Dedim: – Telin nə gözəldir!
– Yox-yox, ona dəymə! – dedi.
Dedim: – Nə vaxt gəlim sizə?
– Qapımızı döymə! – dedi”
(Həsənova, 2020, s. 122).

Aşıq poeziyasının dili mahiyyət etibarilə yarandığı mədəni və tarixi məqama bağlıdır. Bu, cəmiyyətin şəxsiyyətini formalaşdıran daha geniş dialoqları əks etdirən sosial dəyərlərin, gərginliklərin və xəyalların güzgüsüdür. Müəllif yaddaşının diqtə etdiklərini yaradıcılığa daxil etmək həm ənənənin, həm də yeniliyin məhsulu olan dialoq faktlarının yaranmasına səbəb olur. Bu faktlar aşiq dilində dialoqa poetik xarakter qazandıraraq onun estetik gücünü artırır.

Nəticə

Beləliklə, aşıq poeziyasının dilində gündəlik həyatın əks-sədası mühüm yer tutur. Aşıq şeirlərində insanın həyatı təcrübələrinin təsvir və tərənnümündə dialoqlar xüsusi rola malikdir. Dialoqlar aşıqların bir-biri ilə və dinləyicilərlə yaxınlığını göstərir. Aşıq poeziyasının dil xüsusiyyətlərindən biri olan dialoq Azərbaycan nitq mədəniyyətini əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abdəlgülablı Aşıq Səməd. (2017). *Aşıq ədəbiyyatı antologiyası* (Aşıq poeziyası). “XalqBank”.
2. Aşıq Ələsgər. (2017). *Aşıq ədəbiyyatı antologiyası* (Aşıq poeziyası). “XalqBank”.
3. Aşıq Ömər. (2017). *Aşıq ədəbiyyatı antologiyası* (Aşıq poeziyası). “XalqBank”.
4. *Dialoq*. <https://az.wikipedia.org/wiki/dialoq>
5. *Dialoq*. <https://www.wikimedia.az-az.nina.az/dialoq.html>
6. Ərzurumlu Əmrah. (1999). *Min beş yüz ilin oğuz şeri*. Antologiya. “Azərbaycan” nəşriyyatı.
7. Həsənova, S. (2020). *Hüseyn Arif və ədəbi dilimiz. Dilimiz varlığımızdır*. “Əcəmi”.
8. Qasımlı, M. (2017). *Dədə Qorquddan üzü bəri. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası* (Aşıq poeziyası). “XalqBank”.
9. Qurbani. (2017). *Aşıq ədəbiyyatı antologiyası* (Aşıq poeziyası). “XalqBank”.
10. Molla Cümə. (2006). *Əsərləri*. “Şərq-Qərb”.

İbtidai sinif şagirdlərinin yazılarındakı səhvlərin islahı rabitəli nitqin inkişafı üzrə işin əsası kimi

Maya Qasımova¹

XÜLASƏ

Şagirdlərdə oxuduğunu, eşitdiyini və gördüyünü ədəbi dil normalarına uyğun şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını formalaşdırmaq dil təlimi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Müasir dövrdə təhsilin məzmunu məktəblilərin şifahi və yazılı rabitəli nitqinin inkişafı probleminə diqqətin artması ilə xarakterizə olunur. Hazırda məktəblilərin kommunikativ tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu, təsadüfi deyil, çünki şagirdlərin nitq inkişafında əldə etdikləri nailiyyətlər digər fənlərin mənimsənilməsinin effektivliyini müəyyənləşdirir, onların ictimai həyatda fəal iştirakına şərait yaradır, zəruri nitq bacarıqları ilə təmin edir, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə imkan yaradır. Lakin bu gün bir sıra məktəblərin ibtidai siniflərinin Azərbaycan dili dərslərində apardığımız müşahidələr və sinif müəllimləri ilə söhbətlər onu deməyə əsas verir ki, şagirdlərin rabitəli nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasına yetərinəcə diqqət ayrılır. Şagirdlərin fikirlərinin ifadəsindəki dolaşıqlıq, qeyri-dolğunluq, qeyri-dəqiqlik və bəsitlik müəllim tərəfindən qeydə alınmur və bu problemlə bağlı hər hansı bir işin aparılması planlaşdırılır. Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin inşa yazılarında tez-tez rast gəlinən səhvlər müəyyənləşdirilir, inşa yazılarına hazırlıq məqsədilə işin təşkili zərurəti vurğulanır və bu istiqamətdə görüləcək işlər işıqlandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

rabitəli nitq, ibtidai məktəb, inşa yazıya hazırlıq, səhvlər üzərində işin təşkili

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 22.05.2025

Qəbul edilib: 13.08.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0001-9116-4331> | maya0866@gmail.com

Correction of Errors in the Writings of Elementary School Students as a Basis of Work on the Development of Communicative Speech

Maya Gasimova¹

ABSTRACT

One of the main tasks of language teaching is to form the ability in students to express what they read, hear, and see in oral and written form in accordance with the norms of the literary language. In the modern era, the content of education is characterized by increased attention to the problem of the development of oral and written coherent speech of schoolchildren. Currently, special importance is attached to the communicative education of schoolchildren, because their success in speech development determines the effectiveness of mastering other subjects, creates opportunities for students to actively participate in public life, equips them with the necessary speech skills, and paves the way for the acquisition of speech culture. However, today, our observations in Azerbaijani language classes in primary grades of a number of schools and conversations with class teachers show that not enough attention is paid to the formation of coherent speech skills in students. The teachers do not notice the vagueness, incompleteness, inaccuracy and simplicity in the expression of students' thoughts, and no work is planned to be done in this regard. The article identifies the errors found in the essays of primary school students, emphasizes the need to organize work in preparation for essays, and highlights the activities to address this issue.

KEYWORDS

communicative speech, primary school, essay preparation, organization of work on errors

ARTICLE HISTORY

Received: 22.05.2025

Accepted: 13.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0001-9116-4331> | maya0866@gmail.com

Giriş

Müstəqil Azərbaycan Respublikası davamlı olaraq inkişaf edir, qlobal dünyanın nailiyyətlərinə doğru inamla irəliləyir və integrativ məzmunu, ən yeni təlim strategiyaları və qiymətləndirmə mexanizmlərinə malik şəxsiyyətyönlü təhsil sistemi qurmaq üçün dünya təcrübəsindən yaradıcılıqla istifadə edir. Dövlətimizin təhsilə hərtərəfli qayğısı onun məzmun və struktur baxımından yenilənməsinə, müasirləşdirilməsinə və keyfiyyətə təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu gün məktəblərdə şagirdlərin idrak fəallığı üzərində qurulan təlim mühiti onların təhsilə marağını artırır, potensial imkanlarını üzə çıxarmağa şərait yaradır. Təsədüfi deyildir ki, cənab Prezident İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda “səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsilin yaradılması” qarşıya qoyulan prioritet istiqamətlərdən biri kimi qeyd edilir. Bu, müasir dövrdə şagirdlərin həyata daha hazırlıqlı addım atmaları üçün təlim prosesində lazımi bacarıqlara yiyələnmələrinin vacibliyini bir daha sübut edir.

Səlis, dolğun, ifadəli və aydın nitq insanın kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının vacib göstəricilərindəndir. Şagirdlərdə düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onların nitq və dil qabiliyyətlərini formalaşdırmaq, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etmək dil tədrisində müasir yanaşmaların hazırlanmasını və daha səmərəli üsulların axtarışını zəruri edir.

Mükəmməl nitq təlimdə uğur və inkişafın açarı olduğu üçün nitq inkişafı problemi dilin tədrisi metodikasında hər zaman aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Buna görə də şagirdlərin nitq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması istiqamətində sistemli işin təşkili, yeni metodların axtarışı, təhsilin ilkin mərhələsində rabitəli nitqin inkişafı probleminin nəzəri və metodik cəhətdən eksperimental tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur.

Rabitəli nitq – dilin leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna yiyələnməyi, habelə onların praktik tətbiqini, öyrənilən dil materialından istifadə bacarığını, yəni oxunmuş və ya müstəqil tərtib edilmiş mətnin məzmununu düzgün, dolğun, aydın və dəqiq şəkildə başqalarına çatdırmaq bacarığını ehtiva edir. İnkişaf etmiş rabitəli nitq şagirdə mühakimələrini məntiqli və əsaslandırılmış şəkildə ifadə etmək, fikirlərini bölüşmək, verilən suallara ətraflı və dəqiq cavab vermək, nəhayət, ifadə, esse və inşa yazmaq imkanı yaratdığından, uğurlu təhsilin əvəzolunmaz şərtidir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ibtidai sinif şagirdlərinin rabitəli nitqinin inkişaf səviyyəsinin mövcud vəziyyətini aşkar etməyə imkan verəcək müşahidə və araşdırma aparmaq, şagird inşalarında yol verilən səhvlərin xarakterini müəyyənləşdirmək və bu səhvlərin islahı üzrə sistemli işin təşkilinin şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafında səmərəli olacağını əsaslandırmaqdır. Belə ki, şagird yazılarındakı səhvlərin islahı üzrə işin təşkilinə ciddi şəkildə yanaşılsa və bununla bağlı mütəmadi, sistemli, plana uyğun iş aparılırsa,

şagirdlərdə müstəqil plan qurmaq, hər hansı bir mətn və ya hadisə ilə bağlı şəxsi münasibətini ifadə etmək, müəyyən mövzuda kiçik mətnlər tərtib etmək bacarığının formalaşmasında səmərəli nəticələr əldə etmək olar.

Metodlar

Problemlə bağlı mövcud vəziyyəti öyrənmək məqsədilə Səbail rayonunun 132–134 sayılı təhsil kompleksində ibtidai sinif şagirdlərinin dərs prosesi müşahidə edilmişdir. Bu proses zamanı suallara cavab verərkən, müəyyən mətnlərin məzmununu nəql edərkən şagirdlərin fikirlərini ardıcıl və dolğun ifadə etmək bacarığına xüsusi diqqət yetirilmiş, müstəqil şəkildə qurduqları mətnlərin leksik-qrammatik tərtibatı dəyərləndirilmişdir.

Müsahibə zamanı ibtidai sinif müəllimlərinin Azərbaycan dili fənn kurikulumunda şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf səviyyəsinə qoyulan tələblərə bələdliliyi, rabitəli nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə iş növlərinin seçilməsi və bu yolda qarşıya çıxan çətinliklər müəyyən edilmişdir.

Şagirdlərin yazılı rabitəli nitqinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı aydın təsəvvür əldə etmək, inşa yazılarında səhvlərin nədən qaynaqlandığını müəyyənləşdirmək məqsədilə şagirdlərin yazı dəftərləri nəzərdən keçirilərək təhlil edilmişdir. Alınan nəticələr ümumiləşdirilərək müvafiq bacarıqların formalaşdırılmasında səmərəli ola biləcək iş növləri ilə bağlı müəyyən təkliflər verilmişdir.

Məlumdur ki, rabitəli nitq – gördüklərini, eşitdiklərini və düşündüklərini ifadə etmək ehtiyacını ödəməyə yönəlmiş, vahid bir mövzu ətrafında cərəyan edən bütövlüyü, tamlığı təmin edən, məntiq və qrammatika qanunlarına uyğun olaraq tərtib edilən, tərkib hissələri arasında əlaqəliliyi və ardıcılığı ilə xarakterizə olunan müstəqil nitqdır. Məktəblilərin rabitəli nitqinin inkişafı onlarda bir sıra xüsusi bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

Bir uşağın ana dilinə yiyələnməsi ətrafdakıların nitqini dinləməsi və öz təcrübəsində istifadə etməsi nəticəsində formalaşır. Nitqə praktik yiyələnmənin bu mexanizmini görkəmli psixoloq N. İ. Jinkin müəyyən etmişdir. O, nitqin inkişafını dilin uşağın beyninə qeyri-ixtiyari şəkildə – ətrafdakıların nitqini dinləmək vasitəsi ilə daxil edilməsi kimi dəyərləndirir (Jinkin, 1969, s. 104).

Şagirdlərə düzgün cümlə qurmağı, yəni söz ötürmədən, artıq söz işlətmədən, sözləri dildəki leksik mənasına, qrammatik və sintaktik normalara uyğun olaraq müəyyən bir ardıcılıqda düzməyi, şifahi və ya lazım gələrsə, yazılı formada ifadə etməyi öyrətmək müəllimin əsas vəzifəsidir. Bu zaman müəllim rabitəli nitqə verilən məzmunluluq, məntiqi ardıcılıq, qrammatik cəhətdən düzgünlük, sözlərin istifadəsində dəqiqlik, ifadəlilik və aydınlıq kimi tələblərin reallaşdırılması zərurətini də unutmamalıdır (Ramzayeva, Lvov, 1987, s. 215).

Nitq inkişafı prosesində şagirdlər ümumilikdə onların rabitəli nitqinin inkişaf səviyyəsini göstərən müəyyən bacarıqlara yiyələnirlər. Bu bacarıqlara aşağıdakılar daxildir:

- verilmiş mövzunu anlamaq, dərk etmək, mahiyyətini mümkün qədər tam açmaq bacarığı;
- kompozisiyanı müəyyən bir mövzu, fikir ətrafına qurmaq bacarığı;
- həyat təcrübəsinə əsaslanaraq mövzu ilə bağlı lazımı məlumatları toplamaq, bir sözlə, müxtəlif mənbələrdən əldə etmək bacarığı;
- əldə edilmiş materialı sistemləşdirmək, ardıcılığı müəyyənləşdirmək, plan hazırlamaq və düşüncələri plana uyğun olaraq ifadə etmək bacarığı;
- normalara uyğun olaraq dilin bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmək bacarığı;
- mətni şifahi və ya yazılı formada tərtib etmək bacarığı;
- mətni təkmilləşdirmək, redaktə etmək bacarığı.

Yuxarıda sadalanan nitq bacarıqları şagirdlərdə praktik şəkildə, bir-biri ilə sıx əlaqədə formalaşır.

Rabitəli nitqə xas olan vacib xüsusiyyət – nitqin aydın və anlaşıqlı olmasıdır. Belə ki, kommunikativ funksiya rabitəli nitqin əsas funksiyasıdır və bu, iki formada – dialoq və monoloq şəklində reallaşır. Nitq inkişafı üzrə iş sistemində rabitəli nitqin hər iki formasının inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Monoloji nitq psixoloji və linqvistik cəhətdən dialoji nitqdən daha mürəkkəbdir. Çünki danışan bu nitq vasitəsilə dinləyəni hadisələrin məcrasına daxil etməli, danışdığıının hər kəs tərəfindən başa düşülməsinə nail olmalıdır. Monoloq insandan daha güclü yaddaş, nitqin məzmun və formasına xüsusi diqqət tələb edir. Eyni zamanda monoloji nitq dialoq və adi söhbətdən fərqli olaraq daha çox məntiqi düşüncəyə, təfəkkürə istinad edir. Monoloqun ətrafdakı insanlara aydın olması məqsədilə daha dəqiq leksik vahidlərdən, tam və geniş cümlələrdən istifadə olunmalıdır.

Dilin səs sistemi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu ilə bağlı uşağın əldə etdiyi bütün bacarıqlar rabitəli nitqdə birləşərək reallaşır.

Rabitəli nitq sosial funksiyanın da daşıyıcısıdır. Belə ki, rabitəli nitq uşağa ətrafdakı insanlarla əlaqə qurmaqda kömək edir və uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün ən vacib şərt kimi cəmiyyətdəki davranış normalarını tənzimləyir. Müstəqil yazılmış inşalar şagirdlərin bədii nitq təcrübəsini zənginləşdirir, nitqinin ifadəliliyini və obrazlılığını inkişaf etdirir.

Rabitəli nitqin inkişafı təfəkkürün inkişafı ilə paralel olaraq, uşaqların fəaliyyət sahəsinin genişlənməsi və ətrafdakı insanlarla ünsiyyət formalarının mürəkkəbləşməsi ilə əlaqəli şəkildə, tədricən baş verir. Görkəmli psixoloq D. V. Elkonin yazır: “Uşaqların həyat tərzinin dəyişməsi, böyüklərlə onların arasında yeni münasibətlərin formalaşması, yeni fəaliyyət növlərinin yaranması uşaqların nitqinin forma və funksiyalarının differensasiyasına (dəyişməsinə) gətirib çıxarır. Bu zaman ünsiyyətin yeni vəzifələri ortaya çıxır. Bu vəzifələr uşaqların duyğu və hisslərini, düşüncələrini, təəssüratlarını ətrafdakılara çatdırmaq istəyini özündə ehtiva edir”.

Rabitəlilik kommunikativ nitqin əsas şərtidir. Şifahi nitqin rabitəlilik kriteriyalarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- cümlənin üzvləri arasındakı əlaqə,
- hekayənin hissələri arasındakı semantik (məna) əlaqələr,
- cümlələr arasındakı məntiqi və qrammatik əlaqələr,
- fikirlərin ifadəsində tamlıq (bütövlük).

Həmçinin rabitəli, dolğun nitqin vacib xüsusiyyətlərindən biri fikrin ifadəsində ardıcılığın gözlənilməsidir. Bu xüsusiyyətin pozulması ifadənin rabitəliliyinə xələl gətirir. Rabitəli nitqin semantik və məntiqi cəhətdən düzgün qurulması vacib şərtlərdəndir. Çünki rabitəli mətni yalnız dillə bağlı biliklərin tətbiqi sayəsində qurmaq mümkün deyil, bu proses eyni zamanda məntiqi yanaşma da tələb edir.

Rabitəli nitq *situativ* və *kontekstual* olur. Situativ nitq müəyyən şəraitlə bağlı olduğundan, müsahiblər bir-birini qısa replikalar, natamam cümlələr vasitəsilə belə anlaya bilirlər. Kontekstual nitqdə isə məzmun, mahiyyət kontekstdən anlaşılır. Rabitəli nitqin bu formasının çətinliyi ondan ibarətdir ki, o, konkret bir situasiya ilə bağlı deyil. Burada qavrama dayaq rolu oynamadığından, danışan fikrini izah etmək üçün yalnız dilin imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməli olur ki, dinləyicidə analoji təsəvvürlər yarada bilsin.

Uşaqların rabitəli ifadələrini aşağıdakı kriteriyalara görə təsnif etmək olar:

- funksiyasına görə: dörd növdə monoloq ayırd edilə bilər: nəqli, təsviri, mühakimə və qarışıq xarakterli olanlar;
- əldə olunduğu mənbəyə görə: şəkil, real əşya, kitab, şəxsi təcrübə və s. üzrə olanlar;
- uşağın istinad etdiyi əsas psixi prosesə görə: yaddaş, qavrayış, təxəyyül əsasında qurulanlar.

Professor Y. Kərimov əlavə olaraq, şagirdlərin qurduğu mətnləri ifadə formasına (şifahi və ya yazılı), təlim əhəmiyyətinə (öyrədici və yoxlama) və şagirdlərin müstəqillik dərəcəsinə (fərdi və kollektiv) görə də təsnif edir (Kərimov, 2013, s. 512–515).

Beləliklə, “rabitəli nitq” termini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və özündə vahid semantik-struktur bütövü ifadə edən bir mövzu ətrafında birləşmiş nitq fraqmentlərinin məcmusudur. “Rabitəli nitq necə olmalıdır və hansı tələblərə cavab verməlidir?” sualına cavab verməyə çalışaq.

1. Rabitəli nitqə xas olan əsas keyfiyyət onun *düzgünlüyüdür* ki, bu, fikirlərin ifadəsində ədəbi dilimizin qrammatik, orfoqrafik və punktuativ normalarını gözləməyin zəruriliyini nəzərdə tutur.

2. Rabitəli nitqə verilən digər tələb onun *aydınlığı*, yəni dinləyənlər üçün başadüşülən olmasıdır. Bəzən danışan nitqini bəzəmək və “dəbli” görünmək üçün yersiz olaraq müəyyən əsərdən götürdüyü cümlələrdən, ifadələrdən istifadə edir və belə hallarda onun nitqinin təbiiliyi, aydınlığı pozulur.

3. *Təmizlik* rabitəli nitqə qoyulan bir tələb kimi, ifadələrdə jarqonlardan, vulqar sözlərdən, dialektizmlərdən, şivələrdən, azərbaycanca qarşılığı olduğu halda, alınma sözlərdən istifadə edilməməsini nəzərdə tutur.

4. Rabitəli nitqdə *dəqiqliyin* gözlənilməsi, söz və ifadələrin seçiminə məsuliyyətli yanaşmada təzahür edir və onlardan məqamına görə yerli-yerində istifadə edilməsinə nəzərdə tutur.

5. Rabitəli nitqdə *ifadəlilik* fikirlərin çatdırılmasında monotonluqdan uzaqlaşmağı, intonasiya, səsin gücü, tonu, tembrilə təsir edə bilməyi nəzərdə tutur.

6. Rabitəli nitqdə *rənginlik* fikirlərin ifadəsində rəngarəngliyi gözləməyi, eyni tipli cümlələrdən, söz və konstruksiyalardan istifadə etməməyi ehtiva edir.

Şagirdlərdə rabitəli nitq bacarıqlarının zamanla, öz-özünə, kortəbii şəkildə formalaşacağını düşünmək böyük yanlışlıq olardı. Çünki bəzi nitq qabiliyyətləri kortəbii şəkildə formalaşa bilməz, əks təqdirdə, nitqin inkişafında lazımi səviyyə əldə edilməz, nitq bəsit və primitiv xarakter alar. Bu baxımdan, kiçikyaşlı məktəblilərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi müəllimin sistemativ və planlı şəkildə müdaxiləsini tələb edən bir prosesdir. İbtidai sinif müəllimi bilməlidir ki, şagirdlərdə hər hansı bir mövzu ilə bağlı inşa, esse yazmaq, hekayə qurmaq və s. bacarıqların inkişafı dərslərdəki mətnlərin oxusu, dinləyib-anlama bacarığı ilə üzbüsurə bağlıdır. Bu səbəbdən dərslərdəki oxu mətnlərinin məzmunu, ideyası, strukturu, ifadə üslubu və formasının təhlili üzərində ciddi iş təşkil edilməlidir.

Professor V. Qurbanov yazır: *“Qabaqcıl müəllimlər Azərbaycan dili dərslərindəki hekayə mətnlərinin struktur məzmun xüsusiyyətlərini müntəzəm təhlil yolu ilə şagirdlərə hekayə yazmağın əlifbasını öyrədə bilirlər”* (Qurbanov, 2021, s. 105).

Qeyd etməliyik ki, müasir proqram və dərslərin məzmunu şagirdlərdə oxuduğunu, eşitdiyini, gördüyünü ədəbi dil normalarına uyğun olaraq, şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını formalaşdırmaq vəzifəsinin reallaşdırılmasına yetəri qədər imkan verir. Çünki son dövr orta məktəb dərslərində yer almış mətnlər, araşdırmaya sövq edən müxtəlif növ tapşırıqlar şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafına istiqamətlənmişdir. İbtidai sinif müəllimlərinin bu imkanları dəyərləndirməsi, şagirdlərlə işləmək bacarığı mühüm rol oynayır. Dil dərsləri elə təşkil olunmalıdır ki, şagird passiv mövqedə olmasın – düşünsün, danışsın, oxusun, fikirlərini istər şifahi, istərsə də yazılı formada ifadə etmək tələbatı duysun. Lakin bu gün bir sıra məktəblərin ibtidai siniflərinin Azərbaycan dili dərslərində apardığımız məqsədyönlü müşahidələr, sinif müəllimləri ilə aparılan söhbətlər nəticəsində aydın olur ki, şagirdlərdə rabitəli nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasına diqqət yetərli qədər deyil. Müəllimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dili dərslərində diqqəti daha çox dilimizin qrammatik qaydalarının öyrədilməsinə, şagirdlərin oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldir, çox az qismi isə şagirdlərdə rabitəli nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasını vacib məqsəd kimi qəbul edir. İbtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyəti interaktiv təlim üsullarının səmərəliliyini

etiraf etsələr də, ənənəvi təlimdən uzaqlaşa bilmirlər. Dərslər əvvəlki qaydada – mətnin oxusu, məzmun ətrafında səthi sual-cavab və aşağıda təqdim edilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi sxemi üzrə aparılır. Şagirdlərin rabitəli nitq vərdislərinin, fikirlərini ifadə etmə bacarıqlarının inkişafı üzrə işə lazımı qədər yer verilmir. Yer verildikdə belə, şagirdlərin fikirlərinin ifadəsindəki dolaşıqlıq, qeyri-dolğunluq, qeyri-dəqiqlik, bəsitlik müəllim tərəfindən qeydə alınmır və bununla bağlı hər hansı bir işin aparılması planlaşdırılmır.

Şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə aparılan işin ümumi mənzərəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə 132 sayılı məktəbin II sinfində müşahidə apardıq. Şagirdlərə Azərbaycan dili dərslisinin 43-cü səhifəsində yer almış “Bəyaz və Cubbulu” mətni keçilirdi. Mətn genişləndirici olub, dörd hissədən ibarətdir. Bu səbəbdən mətnin tədrisi üçün bir neçə saat vaxt ayrılmışdır. Müəllimlər üçün metodik vəsaitə (İsmayılov və b., 2021) əsasən mətnin tədrisi prosesində “*Şəkil və ya plan əsasında təsviri xarakterli mətn yazır (st. 3.1.2)*”, “*Şəklə, bilik və təxəyyülünə əsaslanaraq mətnin məzmununu dəyişir və ya davam etdirir (st. 2.2.5)*”, “*Dinlədiyi mətni genişləndirərək nəql edir (st. 1.1.1)*”, “*Suallara və illüstrasiyalara əsasən dinlədiyi mətni şərh edir (st. 1.1.1)*”, “*Mətnin hissələrini yarımbaşlıqlarla ifadə edir (st. 2.2.3)*” kimi standartların reallaşdırılması məqsəd qoyulmuşdu. Mətnin dördüncü – sonuncu hissəsinin oxusundan sonra dərslinin 47-ci səhifəsində olan Ç tapşırığının şərtinə əsasən, müəllim şagirdlərə “Ağdamın məşhur yerləri” dinləmə mətnini səsləndirməli idi. Daha sonra şagirdlər dinlədikləri mətnə əsasən iş dəftərindəki tapşırıqda verilmiş şəkillərin aid olduğu yerləri müəyyənləşdirməli və həmin yerlər barəsində öyrəndikləri məlumatları yazmalı idilər. Qeyd etməliyik ki, şagirdlərin əksəriyyəti şəkillərə əsasən yeri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmədilər və birinci şəklin “Çay evi”nə, ikinci şəklin isə “Çörək muzeyi”nə aid olduğunu söylədilər. Daha sonra müəllim şagirdlərə həmin yerlər barədə dinləmə mətnindən öyrəndiklərini yazmağı təklif etdi. Bəzi şagirdlərin yazdığı nümunələrə diqqət yetirək (Qeyd etməliyik ki, şagirdlərin yazısı olduğu kimi, yəni orfoqrafik, punktuativ və s. qüsurlarla heç bir düzəliş edilmədən təqdim edilir):

Ağalarova Fərqanə: *“Ağdam çörək muzeyinin üstündə mozayka var idi. Orda 3 ildən qalmış buğdalar var idi. Əvvəl belə olub. Ermənilərin hücumlarından sonra orda ancaq daşları və şəkli qalmışdı. Ağdam çay muzeyində uş qatı var idi”.*

Əhmədova Zeynəb: *“Ağdamdakı çörək muzeyində müzelka var idi eksbanad var idi həmdə ora çörək muzeyi idi bu əvvəlki haldır. Çay evinin 3 qatlı var idi. Onun başında uca bir şeydə var idi”.*

Hətəmxanlı İnci: *“Ağdam çörək muzeyində yerləşən mozaika kiçik daşlardan düzəlmiş eksponat. Ağdam çay evi çox gözəl idi. Çay evi 3 qat idi”.*

Cəfərzadə Nadir: “Çörəy muzeyi rəngli daşlardan düzəldilib. Çörəy muzeyi Ağdamda yerləşir. Ağdam çay evi əvvəl qəşəng bir evidi. Sonra ermənilər gəlib dağıtdılar. İndi orada yenidən qurma işləri başlayıb”.

Axundov Faiq: “Ağdam çay evi əvvəldən gözəl bir çay evi idi. İndi isə Ağdam çay evi toz-torpaq ilə yıxılıb. Gələcəkdə xəyal edirəm ki, Ağdam çay evi əvvəldəndə yaxşı olar. Ağdam çörək muzeyi əvvəldən çox gözəl idi. İndi isə Ağdam çörək muzeyi nə gündədi”.

Qaibova Nərimin: “Ağdam çörək muzeyinin ortasında mozaika təsvir olunmuşdur. Qədim zamanlarda Ağdam çörək muzeyini ermənilər dağıtmışdı. Ağdam çörək evi isə üçmərtəbəli idi” (Görünür, son cümlədə şagird Ağdam “Çay evi” isə üçmərtəbəli idi yazmaq istəmişdir).

Səmədzadə Miray: “Ağdamdakı çörək muzeyinin üstündən mozaika var daşdaşmış buğda düyüləri

Ağdam çay evi üç qat olub Ağdamın köhnə çay evi idi:”.

Babayev Seyidibrahim: “Ağdam çörək muzeyi – orada 100lərlə buğda olurdu. Mozaika da var idi.

Ağdam çay evi – üç mərtəbəli idi”.

Nəticələr

Nümunələrdən görüldüyü kimi, şagirdlərin yazılarında xeyli sayda səhvlər var. Bu səhvlər yalnız orfoqrafik, punktuativ xarakter daşmır (Halbuki yazının orfoqrafik və punktuativ cəhətdən düzgün olması da yazıya verilən başlıca tələblərdəndir). Şagird yazılarında məzmun səhvləri üstünlük təşkil edir. Belə ki, şagirdlər verilmiş mövzunu əhatəli şəkildə ifadə etməkdə, xüsusilə Ağdamın “Çay evi” və “Çörək muzeyi” ilə bağlı lazımi faktları ötürmədən məlumatı dolğun ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. İnşanı yazarkən hissələr arasında nisbət gözlənilmir, bir hadisə haqqında geniş məlumat verildiyi halda, digər hadisə yalnız bir cümlə ilə ifadə edilir.

İnşa yazılarında müşahidə etdiyimiz digər qüsurlardan biri də fikirlərin ifadəsində ardıcılığın gözlənilməməsi idi. Şagirdlər eyni fikrə dəfələrlə qayıdırdılar. Düşünürük ki, fikirlər arasında məntiqi ardıcılığın gözlənilməməsinə səbəb inşa yazısından öncə plan tərtibi üzrə işin aparılmaması idi. İnşa yazısına hazırlıq zamanı planın tərtibi, onun ayrı-ayrı maddələrinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, hər bir plan maddəsi ətrafında şagirdlərin nəqlinin təşkili məzmunun ardıcıl və dolğun çatdırılmasında, inşa mətnində yol verilə biləcək məntiqi səhvlərin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Plan – mətnin əsas məna vahidlərinin məntiqi cəhətdən ardıcıl sadalanmasıdır. Belə ki, mətn qurmaq “yalnız üslubi deyil, məntiqi çalışmadır” (Kərimov, 2013, s. 509).

Müəllim şagirdlərə izah edir ki, planın hər bir bəndi mətnin fikir bütövlüyünə malik bir hissəsinin yığcam ifadəsidir. Hər hansı bir mətnə plan tərtib etmək üçün onu mənə vahidlərinə bölmək və hər vahidi qısa adlandırmaq lazımdır. Planın bəndləri mətndə ifadə olunan bütün məlumatı əhatə etməli və biri digərini təkrarlamamalıdır. “Plan tərtibi fikri əməliyyatla, ən mühüm olanı seçmək, hissələrinə ayırmaq və ümumiləşdirməklə əlaqədardır. Bir çox hallarda şagirdlər plan tərtib edərkən tamla onun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırırlar” (Kərimov, 2013, s. 509).

Şagirdlər artıq I sinifdən oxunmuş mətn üçün plan qurmaqla bağlı müəyyən biliklərə sahibdirlər. Belə ki, son nəşr I sinif dərslisinin 28-ci səhifəsində “Mətnin planı” başlığı altında şagirdlərə aşağıdakı məlumat təqdim edilir: “*Mətni nəql etmək üçün əvvəlcə plan qurulur. Planda mətndəki hadisələr qısa şəkildə ifadə olunur*” (Nurullayeva və b., 2020, s. 28).

Müəllim şagirdlərdə mətnin planını qurmaq bacarığını formalaşdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər: verilmiş planın hansı hekayə və ya nağıla aid olduğunu müəyyən etmək; mətnin planında müəllim tərəfindən məqsədli şəkildə qoyulmuş artıq bəndləri ixtisar etmək; qarışıq verilmiş plan bəndlərinin ardıcılığını mətnin məzmununa uyğun bərpa etmək; verilmiş planın ayrı-ayrı bəndlərini redaktə etmək; plan maddələri ilə bağlı səsləndirilən versiyalardan mövcud mənə vahidini daha dəqiq ifadə edənini seçmək; planın eyni maddəsini sual cümləsi, nəqli cümlə, adlıq cümlə şəklində ifadə etmək (III–IV sinif) və s. Gündəlik olaraq oxu mətnləri ilə bağlı aparılan bu işlər şagirdləri inşa mətnlərinin planını müstəqil şəkildə qurmağa hazırlayır.

Şagird yazılarında rast gəlinən ciddi səhvlər üslub səhvləri idi. Belə ki, şagirdlərin demək olar ki, hamısı cümləni düzgün qurmaqda çətinlik çəkirdilər. Yuxarıda təqdim etdiyimiz yazılardan da göründüyü kimi, şagirdlər cümlənin əvvəli ilə sonunu uzlaşdırmaqda, cümlədə ardıcılığa riayət etməkdə, feilin zamanlarını düzgün işlətməkdə (bir cümlə indiki, digəri, yersiz olaraq, keçmiş və ya gələcək zamanda verilir), bu və ya digər cümlədə ayrı-ayrı nitq hissələrini yerində işlətməkdə çətinlik çəkirlər. Nümunələrdən göründüyü kimi, cümlədə (mətn boyunca) eyni sözü dəfələrlə təkrarlayırlar (*Ağdam çay evi əvvəldən gözəl bir çay evi idi*), bəzən isə lazımi sözü, ümumiyyətlə, ötürürlər. Bəzi yazılarda adi danışiq üslubuna, yersiz ifadələrə də rast gəlinir (*Çörək muzeyi nə gündədi, Onun başında uca bir şeydə var idi*). Belə görünür ki, yeni fikrin abzasdan yazılması ilə bağlı şagirdlərin heç bir təsəvvürü yoxdur. Halbuki şagirdlərə artıq I sinifdə abzasla bağlı müəyyən biliklər aşılır. Belə ki, I sinif dərslisinin “Bunları bilməliyik” rubrikasında şagirdlərdə abzasla bağlı təsəvvür formalaşdırmaq məqsədilə “Abzas nədir?” başlığı altında aşağıdakı məlumat verilir: “*Nağıl, hekayə mətnləri abzaslara bölünür. Hər abzasda yeni fikir ifadə olunur*” (Nurullayeva və b., 2020, s. 55). Sözsüz ki, ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin dərslərdə verilən bu məlumatla “abzas” məfhumunu dərk edəcəklərinə və qurduqları yazılı inşalarda ondan yerli-yerində

istifadə edəcəklərinə ümid etməməli, bu anlayışın qavranılması üçün müxtəlif növ çalışmalar üzrə iş aparmalıdır. Məsələn, ilk olaraq şagirdlərdən oxuduqları mətndə neçə abzasın olduğunu soruşmaq, hər hansı bir abzasda nə haqqında danışıldığını, yaxud bu və ya digər hadisə ilə bağlı məlumatın neçənci abzasda verildiyini xəbər almaq, dərslikdə verilmiş şəklin mətnin hansı abzasına uyğun olduğunu soruşmaq, hər abzasa yarımbaşlıqlar tərtib etmək, ardıcılığı pozulmuş mətndə məzmunu uyğun olaraq abzasların ardıcılığını bərpa etməklə bağlı tapşırıq vermək faydalı ola bilər.

İnşa yazılarında çoxsaylı leksik-semantik səhvlərə də yol verilir. Cümlədə yerinə uyğun olmayan sözlərin işlədilməsi (*toz-torpaq ilə yuxulub*), lüğətin kasadlığı, sözün qeyri-dəqiq mənada istifadəsi, artıq ifadələrin mövcudluğu leksik-semantik səhvlərə bariz nümunədir. İnşa yazılarında şagirdlərin obrazlı ifadələrdən, bədii təsvir vasitələrindən istifadəsinə isə, ümumiyyətlə, rast gəlinmir.

Təqdim etdiyimiz nümunələrdən göründüyü kimi, *esse* və inşa yazılarında şagirdlər çoxsaylı səhvlərə yol verirlər. Müşahidə etdiyimiz nəticələr qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Lakin unutmamalıyıq ki, ibtidai siniflərdə inşalar öyrədici xarakter daşıyır. Bu səbəbdən müəllim şagirdlərlə heç bir hazırlıq işi aparmadan “bu və ya digər mövzuda inşa yazın” tapşırığı verməməlidir. İnşa yazısından əvvəl hazırlıq işi aparılmalı, hazırlıq zamanı müəllim yazıda meydana çıxacaq səhvləri öncədən görməli və onların qarşısını almaq üçün lazım gələrsə, xəbərdarlıq xarakteri daşıyan iş aparmalıdır. İnşa yazısına hazırlıq zamanı məzmun üzərində ciddi iş getməlidir. Gəzinti və ekskursiyalarda inşa mövzusu ilə bağlı müşahidələr təşkil edilməli, videoçarx və şəkillər izlənməli, müvafiq bədii parçalar oxunmalı, məzmunun təhlili ilə bağlı iş aparılmalıdır. Bu, şagirdlərin təxəyyülünü lazımi təsəvvürlərlə zənginləşdirməyə, təsvir edəcəkləri obyektə bağlı natamam fikirləri dolğunlaşdırmağa, sistemə salmağa kömək edir, şagirdlərdə gördüklərini, hiss etdiklərini sözlərlə ifadə etmək arzusu oyadır. Yaxşı tanımadığı, üzərində müşahidə aparmadığı, canlı maraq, müəyyən hisslər oyanmadığı bir mövzu haqqında şagirdin yaxşı inşa yazacağını gözləmək düzgün deyil.

İnşaya leksik hazırlığın təşkili də vacib amillərdəndir. “İnşaya leksik hazırlıq rəngarəng məntiqi çalışmalar, sözlərin çoxmənalılığı, söz yaradıcılığı, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s. üzrə işin aparılmasını, həmçinin tematik lüğət üzrə işin təşkilini tələb edir” (Kərimov, 2013, s. 505). Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz (“Ağdamın məşhur yerləri” ilə bağlı) inşa yazısına hazırlaşmaq üçün müəllim şagirdlərə: “*Vətən torpağımızı necə adlandırı bilərik?*” sualı ilə müraciət edir (*dədə-baba yurdu, doğma torpağım, Ana vətənim, doğma diyarım, babalarımızın yadigarı, əcdadlarımızın əmanəti, tarixi yurdu, ana qucağım, qüdrətli Azərbaycanım, baba ocağım, isti beşiyim* və s.) və verilən cavablar lövhədə qeyd olunur.

Müəllim, təxmini olaraq, şagirdlərin inşada işlədə biləcəyi çətin sözlər üzərində də iş apararaq onların yazısında yol verilə biləcək orfoqrafik səhvlərin qarşısını almalıdır. Həmçinin ibtidai siniflərdə esse və inşalar öyrədici xarakter daşdığına görə yazı zamanı şagirdlərə müxtəlif mənbələrdən: lüğətlərdən, ensiklopediyalardan, müxtəlif məlumat mənbələrindən, məktəbin maddi-texniki bazası imkan verərsə, internet resurslarından istifadə etməyə də icazə verilməlidir.

Müzakirə

Şagirdlərin yazısı üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, ibtidai sinif şagirdləri rabitəli nitqin inkişafı baxımından müəyyən bacarıqlara yiyələnmiş olsalar da, bu, kurikulumda təsbit edilmiş standartlar baxımından yetərli sayıla bilməz. Məhz bunun nəticəsidir ki, ibtidai sinfi başa vuran və artıq orta təhsilə qədəm qoyan şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf səviyyəsi, əsasən, gözlənilən tələblərə cavab vermir. Belə ki, onlar düşüncələrini aydın, dolğun və düzgün şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkir, nitqlərində məzmun, üslub səhvlərinə, yersiz ifadələrə yol verirlər.

İbtidai sinif şagirdlərinin rabitəli nitqinin inkişafı üçün optimal yolların axtarışı vaxtaşırı tədqiqatçı-alimlərin araşdırma obyektı olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərin rabitəli nitqini inkişaf etdirmək üçün müəllim, ilk növbədə, dərslikdəki oxu mətnləri üzərində işini lazımi strategiya üzərində qurmalı və şagirdlərə fikirlərini qrammatik və üslubi cəhətdən düzgün, aydın, dolğun ifadə etmək bacarığını aşılamalıdır. Oxu – şagirdin dilə həssaslığını, dil duyumunu inkişaf etdirən, məzmununda ifadə olunan mənanın başa düşülməsinə, müəllifin niyyət və çağırışının qavranılmasına, əsərə (qəhrəmana) münasibətin formalaşmasına istiqamətlənmiş bir prosesdir. Bu səbəbdən, oxunmuş mətnlərin ətrafında müəhəibə və müzakirələrin təşkili, mətnin geniş, seçmə, yaradıcı şəkildə nəql edilməsi, səhnələşdirilməsi, nəzm əsərlərinin nəsrə çevrilməsi, mətnə ötürülmüş hissələrin (əvvəl, orta, son hissə) bərpa edilməsi, şagirdlərin müstəqil olaraq mətnin süjet xəttinə uyğun fərqli hekayə qurması, esse və ya inşa yazması rabitəli nitqin inkişafında səmərəli iş növlərindən sayılır. Bu səbəbdən yeni nəsil dərsliklərin təhlili əsasında şagirdlərin rabitəli nitqinin müasir tələblər səviyyəsində inkişafına yol açan daha səmərəli yolların, metod və priyomların axtarışına, müxtəlif səpgili iş növlərinin hazırlanmasına istiqamətlənmiş tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Nəticə

Təhsilin ilkin pillələrindən başlayaraq, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafı üzərində mütəmadi və sistemli iş aparılmasına lazımı diqqət ayrılmalıdır. Müəllim yazı işini yalnız yoxlayıb qiymətləndirmək vasitəsi kimi deyil, həm də düzəliş edib öyrətmək vasitəsi kimi qiymətləndirməlidir. Bu zaman diqqət yalnız orfoqrafik və punktuasiya səhvlərinə deyil, fikrin dəqiq, düzgün, aydın şəkildə çatdırılmasına, eyni zamanda məzmun, leksik və üslub səhvlərinə yönəldilməlidir. Unutmamalıyıq ki, nitq inkişafında gündəlik olaraq əldə olunmuş kiçik uğurlar mütləq böyük nailiyyətlərə yol açacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova, N., Qasimova, M. (2023). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “ADPU nəşriyyatı”.
2. İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A. (2021). *Ümumi təhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik* (I hissə). “Təhsil”.
3. İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A., Məhyəddinova, K. (2021). *Ümumi təhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik* (II hissə). “Təhsil”.
4. İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A., Məhyəddinova K. (2021). *Ümumi təhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti*. “Radius”.
5. Kərimov, Y. Ş. (2013). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “Səda”.
6. Nəhmətova, K. (2020). Esse yazı işinin təşkili metodikası. *Kurikulum*, 2, 57–65.
7. Nurullayeva, Ü., Bayramova, İ., Zahidova, Ş., Allahverdiyeva, N., Xanaliyeva, A. (2020). *Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” fənni üzrə dərslik* (II hissə). “Şərq-Qərb”.
8. Qurbanov, V. (2021). *Oxu və nitq inkişafı təlimi*. “Müəllim”.
9. Rəhimov, A. N. (2015). *Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə)*. “BDU”.
10. Zhinkin, N. I. (1969). *Kommunikativnaya sistema cheloveka i razvitiye rechi v shkole*. “Prosveshcheniye”.
11. Ramzayeva, T. G., L'vov, M. R. (1987). *Metodika obucheniya russkomu yazyku v nachal'noy shkole*. 2 izdaniye. “Prosveshcheniye”.
12. Aldakayeva, N. G. (2001). Sochineniye kak osnovnoy vid tvorcheskoy raboty pri obuchenii russkomu yazyku. *Nachal'naya shkola*, 6, 10–16.
13. Shishkina, T. V. (2009). Novyye metody i priyemy v rabote po razvitiyu rechi. *Nachal'naya shkola*, 9, 44–47.

Bədii yaradıcılıqda sələf-xələf əlaqələri

Ulduz Qəhrəmanova ¹

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatda hər bir gənc sənətkar yaradıcılıq yoluna qədəm qoyarkən, ilk növbədə, özündən əvvəlki sələflərin bədii irsindən bəhrələnir. Çünki bu təməl olmadan yeni yaradıcılıq sahəsində uğur qazanmaq çətinləşir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də sələf-xələf əlaqələri daim mövcud olmuşdur: Xaqani, Nizami, Füzuli, Vaqif kimi klassik sənətkarların yaratdığı ədəbi ənənələr sonrakı dövrlərdə formalaşan gənc nəslin yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Bu yaradıcılıq ənənələri çərçivəsində xələflər yetişən gənc nəslin nümayəndələri, sələflər isə klassik söz ustadlarıdır. Yaradıcılıq yolunda novatorluq yaratmaq məqsədilə xələflər ustalarının yaradıcılıq prinsiplərindən bəhrələnərək orijinal yaradıcılıq cığırı açdılar. Bu yolda uğur qazananlar olduğu kimi, kölgədə qalanlar da olur. Uğur qazanan xələflər, adətən, ənənədən bəhrələnib özünə yeni çıxır açmağı bacaranlar, kölgədə qalanlar isə nəzirəçilik, təqlidçilik dairəsindən çıxıb bilməyənlərdir. Sələf-xələf əlaqələri çoxəsrlik folklor və klassik ədəbiyyat ənənələrinin üzərində inkişaf etmişdir ki, bu da ənənəyə gedən yolun təməlini təşkil etmişdir. Ədəbi təcrübələr göstərir ki, bütün dövrlərin böyük sənətkarları özlərindən əvvəlki söz ustalarının əsərlərindən müəyyən dərəcədə bəhrələnmiş, lakin onları təkrarlamamış, sələflərinin toxunduğu mövzuları yeni sənət prizmasından işıqlandırmağa çalışmışlar. Bununla da ədəbi ənənələri yaradıcı şəkildə davam etdirmişlər.

AÇAR SÖZLƏR

sələf-xələf əlaqələri, ənənə, novatorluq, bədii ədəbiyyat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 23.04.2025

Qəbul edilib: 03.08.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

Predecessor-Successor Relationships in Artistic Creativity

*Ulduz Gahramanova*¹

ABSTRACT

As it is known, every young artist in literature benefits from his predecessors when he starts taking his first steps. This is because without it, nothing can be achieved in the field of new creativity. In the history of Azerbaijani literature, relations of succession have always existed: the traditions of Khagani, Nizami, Fuzuli, M. P. Vagif and similar classics. The representatives of the younger generation who grew up within these creative traditions, as well as their predecessors were masters of classical words. In order to create innovation in the way of creativity, the successors benefited from the creative principles of their masters and opened an original creative breakthrough. As there are those who succeed on this path, there are also those who remain in the shadows. Successful successors are usually those who benefit from tradition and break new ground, while those who remain in the shadows are those who cannot escape the constraints of Nazirism and imitation. Predecessor-successor relations developed on centuries-old traditions of folklore and classical literature, which were the foundation of the path to tradition. Literary experiences show that the great artists of all times benefited from the works of the masters of words before them to a certain extent, but did not repeat them, but tried to illuminate the topics addressed by their predecessors from a new artistic perspective. With this, they continued the literary traditions in a creative way.

KEYWORDS

predecessor-successor relationship, tradition, innovation, fiction

ARTICLE HISTORY

Received: 23.04.2025

Accepted: 03.08.2025

¹ Philology Doctor of Philosophy, Senior Lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

Giriş

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatda hər bir gənc sənətkar ilk addımlarını atmağa başlayanda özündən əvvəlki sələflərdən bəhrələnir. Çünki bu, yeni yaradıcılıq sahəsində nailiyyət əldə etmənin vacib şərtidir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində sələf-xələflik əlaqələri daim olmuşdur. Onlardan Xaqani, Nizami, Füzuli, Vəqif və bu kimi klassiklərin ənənələrini nümunə çəkmə bilirik. Bu yaradıcılıq ənənələri çərçivəsində xələflər gənc nəslin nümayəndələri, sələflər isə klassik söz ustaları idilər. Yaradıcılıq yolunda novatorluq yaratmaq məqsədilə xələflər ustalarının prinsiplərindən bəhrələnərək orijinal ifadə və üslub cığırını açmışdılar. Bu yolda uğur qazananlar olduğu kimi, kölgədə qalanlar da olur. Uğur qazanan xələflər, adətən, ənənədən bəhrələnib özünə yeni cığır açmağı bacaranlar, kölgədə qalanlar isə nəzirçilik, təqlidçilik dairəsindən çıxıb bilməyənlərdir.

Ədəbi təcrübələr göstərir ki, bütün dövrlərin böyük sənətkarları özlərindən əvvəlki söz ustalarının əsərlərindən müəyyən dərəcədə bəhrələnmiş, lakin onları təkrarlamamış, sələflərinin müraciət etdiyi mövzuları yeni sənət prizmasından işıqlandırmaya çalışmış, bununla da ədəbi ənənələri yaradıcı şəkildə davam etdirmişlər. Lakin Nizami yaradıcılığı Firdovsinin, Füzuli yaradıcılığı Nizaminin, S. Ə. Şirvani yaradıcılığı Füzulinin, Sabirin yaradıcılığı isə S. Ə. Şirvani yaradıcılığının təkrarı deyildir. Adları çəkilən bu sənətkarlar orijinal yaradıcılıq üslubuna malik söz ustalarıdır. Əks təqdirdə, bu sənətkarların yaradıcılıq nümunələrini ayrı-ayrılıqda tədqiq etməyə ehtiyac qalmazdı.

Metodlar

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi praktiki yolla təqdim olunan nümunələrin təhlilinə uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Belə ki, bədii əsərlərdə ənənə və novatorluq problemi işıqlandırılarkən ədəbi irs məsələsinə, Füzuli-Sabir yaradıcılığına xas üslub xüsusiyyətlərinin ənənə üzərində necə novatorluq yaradıldığına aydınlıq gətirilmişdir. Ənənə və onun üzərində təqliddən uzaq novatorluq yarada bilən sənətkarların yaradıcılığı da təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə müqayisəli metod, tarixi-müqayisəli yanaşma üsulu və milli metodologiyadan istifadə olunmuşdur. Bu metodlar vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, ədəbi təcrübələr vasitəsilə bütün dövrlərin böyük sənətkarları özlərindən əvvəlki söz ustalarının əsərlərindən müəyyən dərəcədə bəhrələnmiş, lakin onları təkrarlamamış, sələflərinin müraciət etdiyi mövzuları yeni sənət prizmasından işıqlandırmaya çalışmış, bununla da ədəbi ənənələri yaradıcı şəkildə davam etdirməyi bacarmışdılar.

Nəticələr

- Bədii yaradıcılıqda sələf-xələf əlaqələri ənənə və novatorluq prizmasında inkişaf etmişdir.
- Ənənə ədəbi irsin aparıcı cəhətlərini öz mahiyyətində saxlayan estetik kateqoriyadır.

- Azərbaycanlılar dünyanın ədəbi irsi cəhətdən ən zəngin xalqlarından biridir.
- Ənənə novatorluğun bünövrəsi, postamenti, istinad nöqtəsidir.
- Ənənəyə söykənməyən novatorluq sənətkarı milli zəmindən uzaqlaşdıraraq onu formalizmə apara bilər.
- Novatorluq ədəbi prosesin özündən doğur.

Müzakirə

- Bütün dövrlərin ədəbi təcrübəsi göstərir ki, xalqın çoxəsrlik ədəbi ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnən sənətkarların tətbiq etdiyi novatorluq sənətdə özünə vətəndaşlıq vəsiqəsi qazana bilməsi məsələsi sənətkarlardan gətirilən nümunələrlə təsdiq edilmişdir.
- Sələf-xələf əlaqələrinin çoxəsrlik folklor və klassik ədəbiyyat ənənələri üzərində köklənərək inkişaf etməsi və ənənəyə gedən yolun təməl daşını təşkil etməsi təhlil müstəvisinə gətirilmişdir.
- Novatorluq xatirinə novatorluq, heç bir ədəbi uğurun təminatçısına çevrilə bilməməsi probleminə aydınlıq gətirilmişdir.
- Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bizdən çox-çox əvvəlki dövrlərdə müdrik şəxsiyyətlər tərəfindən yaradılmış, zamanın sınaqlarından üzüağ çıxan bir ədəbiyyat kimi tariximizin qızıl səhifələrini təşkil edən yaradıcılıq nümunəsi olduğu təsdiq edilmişdir.
- Ənənə və novatorluq sələf-xələf əlaqələrinin qoşa qanadlarıdır; ədəbi zirvələrə qonmaq üçün bu qanadların hər ikisinin olmasının vacibliyi təsdiq edilmişdir.

Bədii yaradıcılıqda sələf-xələf əlaqələri ənənə və novatorluq prizmasında inkişaf etmişdir. Ənənə ədəbi irsin aparıcı cəhətlərini öz mahiyyətində saxlayan estetik kateqoriyadır. Bəs ədəbi irs nədir? Ədəbi irs xalqın əsrlər boyu həm yaratdığı, həm də yaratmaqda olduğu ən yaxşı ədəbi-bədii sərvətlərin məcmusudur. Ədəbi irs tarixi-tipoloji baxımdan üç hissəyə ayrılır:

1. Epos mədəniyyəti, şifahi xalq ədəbiyyatı və aşıq şeiri.
2. Yazılı klassik ədəbi-bədii irs.
3. Müasir dövrdə yaranmaqda olan ən mükəmməl ədəbi-bədii nümunələr.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, azərbaycanlılar dünyanın ədəbi irsi cəhətdən ən zəngin xalqlarından biridir. Ədəbi irs islamıyyətə qədər türk xalqlarının vahid yaradıcılıq məcrasında yarandığı üçün bu əsərlər müştərək ədəbi abidələr hesab edilir. Bu abidələrə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, M. Kaşğarının “Divanü-Lüğət-it-Türk” əsəri, Y. Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” abidələri və s. da-xildir.

VII–XI əsrlərdə ədəbi irsimiz ümummüsəlman mədəniyyəti kontekstində inkişaf etməyə başlamışdır. XI əsrdən etibarən farsdilli Azərbaycan ədəbi irsi ciddi təkamül yolu keçmişdir. XIII əsrdən sonra isə ədəbi irsimiz ana dilimizdə – türk dilində yazılmağa başladı. Sovet dönməsində proletkultçular keçmiş ədəbi irsini feodalizm və burjua mirası elan etdilər.

Ənənə – novatorluğun bünövrəsi, postamenti, istinad nöqtəsidir. Ənənəyə söykənməyən novatorluq sənətkarı milli zəmindən uzaqlaşdıraraq onu formalizmə apara bilər. Novatorluq ədəbi prosesin özündən doğur. Lakin novatorluq xatirinə novatorluq, heç bir ədəbi uğurun təminatçısına çevrilə bilməz. Bütün dövrlərin ədəbi təcrübəsi göstərir ki, xalqın çoxəsrlik ədəbi ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnən sənətkarların tətbiq etdiyi novatorluq sənətdə özünə vətəndaşlıq pasportu qazana bilər. Ənənəyə biganəlik göstərən yeni sənət nümunələri yaratmaq istəyənlərin əsərləri isə zamanın sınağından çıxma bilməmiş, tez unudulmuşdur.

Sələf-xələf əlaqələri çoxəsrlik folklor və klassik ədəbiyyat ənənələrinin üzərində köklənərək inkişaf etmişdir ki, bu da ənənəyə gedən yolun təməlini təşkil edir. Ənənə ədəbi prosesin aramsızlığı deməkdir. Ədəbi prosesdə meydana çıxan əsər iki keyfiyyətinə görə fərqlənir:

1. Ənənəyə nə dərəcədə əsaslanması.
2. Ədəbiyyata hansı yeniliklər gətirməsi.

Qarşılıqlı ədəbi əlaqələr bədii yaradıcılıq nümunələrinin formalaşmasına təkan verir. Məzmun və forma kimi ənənə və novatorluq da ayrılmazdır, qarşılıqlı dialektik vəhdətdədir. Ənənə və novatorluq, onların qarşılıqlı əlaqəsi, dialektik vəhdəti həmişə estetikanın, ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sənətkar üçün istedad olduqca vacibdir. İstedadsız yazıçı nə qədər gərgin işləsə belə, onun yazdığı əsərin təsir gücü zəif olar. Həmçinin böyük ədəbi uğurlar üçün yalnız istedad kifayət etmir. Bunun üçün sənətkarın elmi-bədii dünyagörüşünün olması da vacib amildir. Belə ki, ilahi tərəfindən verilən istedadıdan istifadə etmək üçün yazıçı özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış söz ustalarının əsərlərini öyrənməli, saf-çürük etməli və qabaqcıl təcrübələrdən yaradıcı şəkildə bəhrələnməyi bacarmalıdır. Zaman keçdikcə bir ədəbi nəsilə digərinə ötürülən keyfiyyətlər bədii yaradıcılıqda ənənə səciyyəsi daşıyır.

Dünyanın bütün dahi söz sənətkarları folklor və özlərindən əvvəlki klassik sənətkarların yaradıcılıq nümunələrindən bəhrələnərək sələf-xələf əlaqələri qurmağı bacarmış, bununla da ənənə və novatorluğu bir-birindən ayrılmaz tərkibə çevirmişlər. Məlumdur ki, böyük sənətkarlar ənənəni heç zaman inkar etməmiş, həmçinin sələflərinə hörmətlə yanaşmış, xələf olaraq onları təkrarlamamağa çalışmışlar. Fərdi yaradıcılıq üslubu, mövzuya yeni baxış, daha münasib forma axtarışları xələflərin novatorluğunu şərtləndirən başlıca amillərdir.

Söz sənətkarının əsrlərin sınağından üzüağ çıxması üçün folklor, klassik irsdən, dünya sənətkarlarının əsərlərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnməsi zəruridir.

Ənənə və novatorluq sələf-xələf əlaqələrinin qoşa qanadlarıdır; ədəbi zirvələrə qonmaq üçün bu qanadların hər ikisinin olması vacibdir. Ənənə sələf çərçivəsində keçmişin, novatorluq isə xələf çərçivəsində gələcəyin təmsilçisidir. Gələcəyə inamla addımlamaq üçün keçmişin ibrət dərslərini öyrənmək, onlardan nəticə çıxarmaq zəruridir.

“Klassik ədəbiyyat bizdən çox-çox əvvəlki dövrlərdə müdrik şəxsiyyətlər tərəfindən yaradılmış, zamanın sınaqlarından çıxan ədəbiyyat tariximizin qızıl səhifələrini təşkil edən yaradıcılıq nümunələridir” (Şəmsizadə, 2012, s. 84). Bu əsərlər göydəndüşmə deyildir; onlar yaradıcılıq prosesi nəticəsində meydana gəlmiş, zamanın sınaqlarından keçərək saflaşmış və dövrümüzə qədər gəlib çıxmış sənət nümunələridir. Əsl sənətkarlar klassik ədəbiyyatın tükənməz xəzinə olduğunu bilir və həmin əsərlərdən yaradıcı şəkildə bəhrələnməyə çalışırlar. Məhz bu zaman klassik ədəbiyyatın müasir ədəbi prosesə təsirindən söhbət açmaq zərurəti meydana çıxır.

Ənənə bağlılığının göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Folklor nümunələrindən bəhrələnmək. Belə ki, folklor süjetlərindən, əfsanə və nağılların, rəvayətlərin mövzularından istifadə etmək qarşıya qoyulan əxlaqi problemləri zamanın tələbləri baxımından əks etdirməkdir. Bu tipli yaradıcılıq nümunələrində folklor süjetləri məqsəd deyil, əslində, bir vasitədir. Həmçinin folklor nümunələrindən istifadə etməklə sənətkarlar öz əsərlərindəki koloriti artırmağa nail olmuşlar.
2. Klassiklərin hər hansı bir fikrindən epigrafla gətirmək.
3. Nəzirə və təzminlərdən istifadə etmək.

Qeyd edək ki, ənənəyə istinadla təqlidi bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. “Ənənədən kor-koranə istifadə etmək olmaz; bu gün üçün novator olan keyfiyyət, sabah üçün bir ənənədir. O keyfiyyət ənənə adlana bilər ki, sabah üçün bir ənənəyə çevrilsin” (Əlimirzəyev, 2008, s. 85). Ədəbi məktəb yaradan sənətkarın yaradıcılığında mütləq novatorluq keyfiyyəti olmalıdır ki, onun yaradıcılığı da müəyyən bir zamandan sonra ədəbi məktəbə çevrilsin. Ənənəyə münasibətdə novatorluğun meydana çıxması bədii yaradıcılığın müasirlik tələbindən doğur.

“Novator” latınca “yeniləşdirici” mənasını ifadə edir. Bədii ədəbiyyatda novatorluq dövrün yeni ehtiyac və tələblərinə cavab vermək üçün qabaqcıl yazıçıların sənətə gətirdikləri milli yenilik, milli özünüdərkdir” (Əliyev, 2000, s. 96). Novator sənətkar həyatda baş vermiş hadisələri öncədən görüb həmin həyat həqiqətlərini təbii surətdə, özünəməxsus şəkildə ifadə etmək üçün yeni bədii vasitə axtarıb tapmağı bacaran şəxsdir. Əsl novatorluq bədii ədəbiyyatda ənənə ilə üzvi vəhdətdə qarşılıqlı təsir nəticəsində meydana gəlir. Novatorluq yeni ictimai şəraitin ədəbiyyat və incəsənət qarşısında qoyduğu vəzifələri düzgün başa düşməyi tələb edir. Ənənə sənətkarı bədii ədəbiyyat haqqında keçmiş silahlarla silahlandırır. Ənənə ilə novatorluğun əlaqəsi dialektik vəhdət təşkil edir. Novator olmadan ədəbiyyatın inkişafı mümkün deyil.

“Novatorluğun bədii kökü ənənədir. Həqiqi novatorluq ənənəyə qaynayıb qarışa bilən novatorluqdur. Novatorluğu ənənədən təcrid etmək mümkün deyil. Novatorluqsuz ənənə ancaq təqlidçilik ola bilər. Novatorluq ənənəyə həssaslıqla yanaşmağı tələb edir. Novatorluq xələfin sələfdən bəhrələnərək bədii yaradıcılığa gətirdiyi yenilikdir” (Qəhrəmanova, 2024, s. 19).

Çağdaş ədəbiyyat bədii kök etibarilə folklor və klassik ədəbiyyatın qabaqcıl ənənələri ilə bağlı olub, inkişaf etməkdədir. “Hər dövrün çağdaş ədəbiyyatı özündən əvvəlki qədim və orta əsrlərin bilavasitə varisi hesab edilir” (Mustafayev, 2021, s. 89). Belə ki, qəzəl, qəsidə ruhlu şeirlər XIX əsrdə artıq köhnə forma hesab edilirdi; çünki XIX əsrə xas olan yeni maarifçi ideyaları qəzəl və qəsidələr vasitəsilə ifadə etmək artıq çətin idi. Bu dəyişiklikləri dərk edərək M. F. Axundov Azərbaycan ədəbiyyatına yeni bir yaradıcılıq forması gətirdi; ədəbi növün III növü olan dramaturgiyanın təməlini qoydu. Bu həmin dövr üçün M.F.Axundovun ədəbiyyata gətirdiyi novatorluq idi. Bu gün böyük bir ədəbi məktəb yara-dan ədibin novatorluğu artıq ənənəyə çevrilmişdir.

XIV yüzillikdə Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında türk poetik janrlarından olan tuyuqdan istifadə olunub. Sonralar Nəsimi və dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin irsindən isti-fadə ənənəvi hal alıb. Bu o deməkdir ki, tuyuq janrı ilə müstəqil türk əruzı formalaşdı və türk dilində əruz vəznli şeirlər sabitləşdi. Bu da ərəblərə məxsus olan ərüzün novatorluq baxımından türk dilindəki inkişafı demək idi.

“M. Ə. Sabirin ənənəyə gətirdiyi novatorluq klassik irsə münasibətdə orijinal, təqliddən uzaq bir yol izləməsində özünü göstərir. O, müraciət etdiyi klassiklərin əsərlərindən götürdüyü formanı qoruyub saxlasa da, bu formaları dövrün tarixi-ictimai şəraitinə uyğun-laşdırmağı bacarmışdır” (Bayramoğlu, 2012, s. 75).

Məlumdur ki, M. Ə. Sabir XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın cənubunda baş verən inqilabi hərəkata, Səttərxanın qəhrəmanlıqlarına, İran şahı Məhəmmədəli Mirzəyə və digər irticaçı dövlət xadimlərinə həsr edilmiş çox sayda əsərlər yazmışdır. “Füzuliyə bənzətmə” satirasında İran şahının bacarıqsızlığından, ölkə daxilində və xaricdəki bir çox siyasi və irti-caçı qüvvənin əlində oyunağa çevrildiyi üçün hakimiyyətdən salınması və ölkədən didərgin düşməsindən bəhs edilir. Sabir onun bu vəziyyətini, keçirdiyi peşmançılıq hissələrini onun öz dili ilə belə ifadə etmişdir:

Məndə ar olsaydı, ölmək ixtiyar etməzmidim?
Abrunun nolduğun bilsəydim ar etməzmidim?

Gər şüurum olsa idi, dustü düşmən bilməyə,
Şapşalı, Fəzlullahı işdən kənar etməzmidim?

Anlasaydım Əsədin fikrin, Sipəhdarın işin,
Onları məqtuli-tiği-canşikar etməzmidim?

(Mirzə Ələkbər Sabir, 2004, s. 233)

Satirada İran şahının heysiyyətsizliyi, ağılsız və şüursuzluğu, abır, həya, ar, namus kimi ülvı duyğulardan məhrum olduğu aydın verilmişdir. O dövrün İran sarayında yüksək vəzifə

tutanların – Şapşal, Fəzlullah, Əsəd, Sipəhdarın və b. dövlətə, tutduqları vəzifələrə və xalqa xəyanəti ucbatından ölkənin belə bir vəziyyətə düşdüyünün təsvirindən də aydın olur ki, söhbət İrandan və İran şahından gedir. O, (İran şahı) açıqca etiraf edir ki, şüursuz və düşüncəsizdir, dövlət işlərindən, idarəçilikdən başı çıxmır. Ona görə də ətrafına yığıb etibar etdiyi şəxslərin gizli və məkrli niyyətlərini, xəyanətlərini başa düşməmişdir. Bütün bunların ucbatından düşdüyü və ölkəni saldıqı vəziyyətə görə ölməyi belə bacarmır.

Məhəmmədəli şah bu vəziyyətində də ölkəni və xalqı deyil, özünü, şəxsi mənfəətini düşünür. Vəziyyətin bu yerə çatdığını bilsəydi, əvvəldən ölkəni talan edib qaçacağını bilir. O özü kimi taxtdan salınıb, ancaq ölkədə dustaq kimi saxlanılan türk Sultani II Əbdülhəmidin vəziyyətinə qibtə edir. Çünki Əbdülhəmidə, heç olmasa, ölkənin bir guşəsində qalıb yaşamağa icazə verilmişdir. İran şahı isə bundan da məhrum edilmişdir. Bu vəziyyət satırada açıq şəkildə oxuculara təqdim edilir.

Xaki-İranın mənə bir guşəsin versəydilər,
Kəndimi Əbdülhəmid tək bəxtiyar etməzmidim?

Bilsə idim el məni axır belə müflis qovar,
Var-yoxu dərcib edib əvvəl fərar etməzmidim?

Müki-İranın düşünsəydim əlimdən getməyin,
Var ikən fürsət o mülkü tarü-mar etməzmidim?
(Mirzə Ələkbər Sabir, 2004, s. 233)

Bu sətirlərdən İran şahının ölkədən qovulduğu məlum olur. Eyni zamanda onun yırtıcı xislətli bir adam olduğu, başına gələnləri əvvəldən bilsəydi, ölkəni daha betər soyub talayacağı bildirilir. O, xalqı, ölkəni düçar etdiyi bələdan qurtarmaq əvəzinə, onu vaxtında “tarü-mar etmədiyinə” təəssüflənir. Beləliklə, Sabir İran şahının bütün daxili eybəcərliklərini onun öz dili ilə açıb göstərir. Ancaq bununla kifayətlənmir. O, Məhəmmədəli şahın kinli və xam xəyallarla yaşadığını, abırsızcasına “Məncili” – Mancuriyanı xəyalından keçirdiyini, orada dövrən sürmək istədiyini bildirir, vaxtilə onunla danışığa gedən nümayəndə heyətinin tərkibində olan Tağızadə adlı deputatdan onunla əllə görüşmədiyi üçün ondan qisas almadığına görə heyifsilənir:

Ah, ol dəm ki, Təqizadə mənə əl vermədi,
Mümkün olsaydı başın təndən kənar etməzmidim?
Qoy desinlər, Mədəli düşdü Ades sövdasına,
Məncili versəydilər orda qərar etməzmidim?..
(Mirzə Ələkbər Sabir, 2004, s. 233)

Məhəmmədəli şahın Odessada özünə müvəqqəti sığınacaq tapması və onun Mancuriyadan getmək istəməsindən aydın olur ki, əvvəllər əlbir olub ölkəni talan etdiyi hakim dairələr indi ona sığınacaq belə vermək istəmirlər. Ona görə İran şahı ölkədən-ölkəyə, şəhərdən-şəhərə getməyə, sərgərdan həyat sürməyə məcburdur.

“Apardıgımız təhlildən də görünür ki, M. Ə. Sabir ustad Füzulinin qəzəlinin forma və rədifini götürsə də, onun ardınca getməmiş, tamamilə başqa yol seçmişdir. O, lirik qəhrəmanın təbiətini, məqsəd və məramını dəyişmişdir” (Mirzə Ələkbər Sabir, 1962).

Nəticədə, lirik qəhrəman, saf duyğularla sevən qəhrəman hissiz, duyğusuz bir qanıçənə, vətən, millət və dövlət xadiminə çevrilmişdir. Bu “dövlət başçısı”nın əsl məqsəd və məramı isə ölkəni və xalqı çapıb talamaqdan ibarətdir.

Beləliklə, M. Ə. Sabir satirasında M. Füzuli qəzəlindən tamamilə fərqli bir qəhrəman, fərqli mövzu, orijinal ideya istiqaməti görürük. Ə. Cəfər şeirin bu cəhətlərini nəzərə alaraq onu nəzirə hesab edənlərlə razılaşmır. Alim haqlı olaraq yazır: “Füzulinin bu qəzəlində (“Əql yar olsaydı...” – U. Q.) eşqdən, yardan, Şirindən, Bisitundan, ağyardan, bülbüldən, gülüstandan, daği-hicrandan, belələrdən danışılır (Qəhrəmanova, 2024, s. 120).

Sabirin bu satirasında (“Məndə ar olsaydı, ölmək ixtiyar etməzmidim?” – U. Q.) isə Məhəmmədəli şahın taxtdan salınmasından sonrakı ah-vaylarından, Şapşaldan, Fəzlullahdan, Əsəddən, Sipəhdardan, tiği-canşikardan, xaki-İrandan, Sultan Əbdülhəmidən, Məhəmmədəlini təhqir etmiş Təqizadədən, tacını itirmiş şahın Ədes sevdasından bəhs edilir. Aydındır ki, mövzu və məalca bir-birinə heç münasibəti olmayan bu iki əsərdən birinin digərinə nəzirə ola bilməsi mümkün deyildir. Sabir bunu “Bənzətmə” adlandırmış, çünki, həqiqətən, formaca, yəni vəzn, qafiyyə, rədif, şəkil, bəzi dil xüsusiyyətləri və s. cəhətdən bu şeirlər bir-birinə bənzəyir. Lakin nəzirə olmaq üçün forma birliyindən başqa məzmun, ideya birliyinin, yaxud, heç olmasa, qohumluğunun olması şərtidir. Sabirin bu şeiri də, Füzulinin o biri qəzəllərində olduğu kimi, təhzil tipli bənzətmədir” (Cəfər, 2012, s. 163).

Nəticə

Klassik ədəbi irsdən istifadə onu təqlid etmək, yamsılamaq demək deyildir. Bu gün də Füzuli dahi şair olaraq yaddaşlarda yaşayır. Onu təqlid edənlər isə ədəbiyyat tarixində görkəmli yer tuta bilməmişlər. Odur ki klassik ədəbi irsdən istifadə etməklə klassikləri təqlid etməmək, yenilik yaratmaq, orijinal xüsusiyyətlərlə onu zənginləşdirmək lazımdır. Klassiklərdən istifadə etməkdə məqsəd onların sənətkarlığını öyrənmək və onların səviyyəsinə yüksəlməkdir.

Türk-müsəlman dünyasında satirik şeiri yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirən M.Ə.Sabir Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik ənənələri əsasında novatorluq gətirməyi bacaran sənət-kara çevrildi. O, satirik şeiri dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan xüsusi mərhələyə qaldırdı. Sabirin novatorluğu onun dilindən danışmaqla, tipin bədii portretini ustalıqla

yaratmağı bacarmasıdır. Şairin əsərləri Azərbaycandan kənarda bir çox şairlərin ədəbi üslubunun formalaşmasında bir mənbə rolunu oynadı. M. Ə. Sabir xələf olaraq sələfinin qoyduğu körpünü uğurla keçməyi bacarmışdır. Çünki zamanın nəbzini tuta bilmək yalnız novator sənətkarlara məxsusdur.

O, klassik sənətkarların poetik irsinə yaradıcılıqla yanaşdığı və mübarizə meydanında sələflərinin səsinə məharətlə öz səsinə qatmağı bacardığı üçün bu gün özü də bir sələfə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramoğlu, M. A. (tərtib edən, ön sözün müəllifi və redaktor). (2012). *M. Ə. Sabir haqqında tədqiqlər* (elmi məqalələr toplusu). “CBS”.
2. Cəfər, Ə. (2012). *Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr. M. Ə. Sabir haqqında tədqiqlər*. “CBS”.
3. Cəlil, M., Xəlilov, P. (2005). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*.
4. Əlimirzəyev, X. (2008). *Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları*.
5. Əliyev, M. (2000). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları*.
6. Qəhrəmanova, U. (2024). *Klassik sənətkarlarımız və Sabir yaradıcılığı*. “Elm və təhsil”.
7. Mirzə Ələkbər Sabir. (1962). *Məqalələr məcmuəsi*. “Az. SSR EA”.
8. Mirzə Ələkbər Sabir. (2004). *Hophopnamə*. İki cildə, I cild. “Şərq-Qərb”.
9. Mustafayev, M. (2021). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.
10. Şəmsizadə, N. (2012). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.

“Dastani-Əhməd Hərami” poeması yeni təhlil müstəvisində

Günəl Hümətova (Pəniyeva) ¹

XÜLASƏ

Məqalə giriş, tədqiqat metodu, qarşıya qoyulan məqsədlər, tədqiqatdan əldə edilən nəticələr, müzakirə, yekun nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş hissəsində məqalənin mövzusu – orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi xalq ədəbiyyatının və multikultural dəyərlərin izləri haqqında qısa məlumat verilmişdir. Müzakirə hissəsində isə ilk anadilli ədəbiyyatımızın nümunəsi olan “Dastani-Əhməd Hərami” poeması təhlil obyektini kimi təqdim olunmuşdur. Müzakirə zamanı müqayisəli tarixi metoddan istifadə edilərək multikultural dəyərlər araşdırılmışdır. Poemanın əsas qəhrəmanlarının təhlili və əsərdən gətirilən nümunələr əsasında milli-mənəvi dəyərlər tədqiq edilərək təhlil obyektinə çevrilmişdir. Nəticələr bölməsində müzakirə olunan problemlərdən əldə edilən nəticələr təqdim edilmişdir. Ümumiyyətlə, məqalədə əsərə müasir ədəbiyyatşünaslığın irəli sürdüyü yeni problem istiqamətləri çərçivəsində, multikultural dəyərlər baxımından yanaşılaraq müqayisəli təhlil aparılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

poema, multikultural dəyərlər, tolerantlıq, təhlil, milli mentalitet

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 17.04.2025

Qəbul edilib: 16.08.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-8916-3484> | gunelpeniyeveva@mail.ru

The Poem "Dastani-Ahmed Harami" at a New Level of Analysis

Gunel Hummatova (Paniyeva)¹

ABSTRACT

The article consists of an introduction, research method, objectives, results obtained from the research, discussion, final conclusion and a list of literature. In the introduction, brief information about the topic of the article – traces of oral folk literature and multicultural values in medieval Azerbaijani literature are provided. In the discussion section, the poem “Dastani-Ahmed Harami”, which is an example of our first native literature, is presented as an object of analysis. During the discussion, multicultural values were examined using the comparative historical method. Based on the analysis of the main characters of the poem and examples from the work, national-moral values were studied and were analyzed. The results obtained from the problems discussed are presented in the results section. In general, in the article, a comparative analysis was conducted by approaching the work from the perspective of multicultural values within the framework of new problem directions put forward by modern literary criticism.

KEYWORDS

poem, multicultural values, tolerance, analysis, national mentality

ARTICLE HISTORY

Received: 17.04.2025

Accepted: 16.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Senior Lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0002-8916-3484> | gunelpeniyeva@mail.ru

Giriş

Yazılı ədəbiyyatımızın mövzu, məzmun, ideya baxımından zənginləşməsində və inkişafında şifahi xalq ədəbiyyatı əhəmiyyətli rola malikdir; yazılı və şifahi ədəbiyyat arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə hər iki istiqamətin inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Tarixən daha qədim olan şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri ibtidai icma quruluşunda meydana gəlmişdir. Ulu babalarımızın ağır əl əməyinə əsaslanan zəhmətlə dolu günlərinin yol yoldaşı olan nəğmələr, şərqlər zamanla cilalanmış, mükəmməl əmək nəğmələrinə çevrilmiş və əsrlər boyu yaşamışdır. Ədəbiyyatın bu istiqaməti xalqımızın həyat, təbiət, insan taleyi, vətən, ailə, xeyirxahlıq, ədalət, humanistlik və s. mövzulardakı düşüncələrini, arzu və istəklərini maraqlı nümunələrlə əks etdiriməklə yanaşı, digər xalqlara hörmət və ehtiramın ifadə edilməsinə də xidmət etmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan tarixən azsaylı xalqların, etnik qrupların vətəni olmuşdur. Azərbaycan türkləri isə bütün tarixi dövərlərdə önəmli mövqe tutmuş və sayca üstünlük təşkil etmişlər. Xalqımızın təbiətində və milli xarakterindəki insanlığa hörmət, ədalətli olmaq, başqalarına yad gözlə baxmamaq kimi keyfiyyətlər ona həmişə hörmət və başucılığı gətirmişdir. Nəticədə, ölkəmizdə yaşayan xalqlar – etnik qruplar öz adət-ənənələrini, mənəvi sərvətlərini yaşatmış və zənginləşdirmişlər.

Xalqımızın daxili zənginliyi özünü ədəbiyyatda da büruzə vermişdir. *"Tolerantlıq, digər mədəniyyətlərə və inanclara qarşı dözümlülük, dəyişkən mədəni kontekstlər "mədəni polifoniya" şəraitində gerçəkləşə bilər. Məhz kommunikativ plüralizm mədəniyyəti müxtəlif mədəniyyətlərin "yad"ı anlaması vasitəsilə tolerant qarşılıqlı ünsiyyət imkanlarını əsaslandırır və bu zaman həmçinin mədəniyyətlərin dialoq imkanlarını da üzə çıxarır. Tolerant düşüncə fərqliliyin mövcudluğunun təbii hal kimi qəbul edilməsidir..."* (Mehdiyev, 2019, s. 52).

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb və farsdilli ədəbiyyatın təsirindən çıxaraq formalaşdığı dövrdür. Belə ki, XIII əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında doğma dildə yazan şair və sənətkarların sayının artması, əsasən, ərəb və fars dillərində yazılan əsərlərin azalmasına səbəb oldu. Bu proses Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrünün sona çatması və orta əsrlər dövrünün başlaması dövrü kimi müəyyənləşdirmək olar.

Metodlar

Məqalə müqayisəli tarixi metod üsulu ilə araşdırılmış, struktural metod prinsiplərindən istifadə edilərək tədqiqat aparılmışdır.

Nəticələr

Məqalədən əldə edilən nəticələr:

- 1) Milli dəyərlər nəinki şifahi xalq yaradıcılığında, eyni zamanda ilk anadilli ədəbi nümunələrdə də öz əksini tapmışdır.
- 2) Məqalədə orta dövr Azərbaycan ədəbi nümunələrində dini baxışlar, xeyirlə şərin mübarizəsi, adət-ənənəyə bağlılıq, böyüklərə hörmət və s. yazılmamış qanunlara riayət edilmə prinsipləri araşdırılmışdır.

Müzakirə

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ilk anadilli ədəbi nümunəsi müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” dastanıdır. *“Poemanın müəllifi öz ruhuna, zövqünə görə xalqa yaxın, onun adət-ənənələrini dərinlən bilən bir sənətkar olmuşdur. Əsər mündəricəsinə, məzmununa, dil üslubuna görə nağıl-dastan ənənələri ilə səsleşir. Şair nağıl üslubuna sadıq qalaraq birbaşa mətləbə keçmiş, qəhrəmanlarının əsl-nəcəbəti barədə ətraflı məlumat vermişdir. Əsərdə şəra, zülmə, ədalətsizliyə qarşı dərin nifrət vardır. Poema ədəbi dil tariximizi öyrənməkdə olduqca dəyərlidir.*

Poemada təqdim edilən Əhməd Hərami şəra insandır. O, həramiləri başına yığıb yol kəsməklə, qarətçiliklə məşğul olmuşdur. Şair göstərir ki, zülmkar, kinli, məkrli insanların könlündə mərhəmət, şəfqət hissi heç vaxt ola bilməz. Əhməd Hərami belələrindəndir. O, son dərəcə hiyləgər, qəddardır. Müəllifin əsərindəki surət – Əhməd Hərami və Güləndam kamil bədii surətlərdir.

Şair Güləndamın əxlaqi-mənəvi hisslərini, onun cəsurluğunu, təmiz, saf duyğularını ustalıqla tərənnüm etmişdir. Poemada Əhməd Hərami nə qədər qorxunc, qəzəbli, dəvə kimi kinlidirsə, Güləndam onun əksinə, yumşaq təbiətli, nəcib və səmimidir. O, son anda bütün cəsəratini toplayaraq Əhməd Həramini öldürür. Saray bu igid qızı alqışlayır. Əsərdə nəcib, ləyaqətli insanlara qarşı yüksək məhəbbət, qayğı duyulur” (Tariyel Qəni, 2017, s. 73).

Dastanın hər sətrindən və məna yükündən multikulturalizmin izlərinə, Azərbaycan mentalitetinə xas xüsusiyyətlərə və arxetip nümunələrə rast gəlmək mümkündür. *“Məsnəvinin əsas mövzu və ideyasını xeyirlə şərin mübarizəsi təşkil edir”* (Tariyel Qəni, 2017, s. 36).

Müəllif dastanın əsas qəhrəmanı olan Güləndamın əxlaqi-mənəvi xüsusiyyətlərini ön plana çəkir, obrazı qəhrəmanlıq səhnələrində igidliyi, ailə-məişət səhnələrində isə saf və səmimi duyğularla oxucuya təqdim edir. Milli mentalitetin əsas arxetipi olan atalara hörmət əlaməti olaraq, Güləndam atası tərəfindən verilən qərarlara etiraz etmir. Atasını onu Əhməd Həramiyə əra vermək istədikdə, ona etiraz edə bilmir. Eyni zamanda Həraminin etibarına və sədaqətinə inanır, bu da onun saflığının, güvəninin, inamının bariz nümunəsidir.

Əsərdə Güləndamın təmiz xarakteri, şair qəlbinin incəliyi zahiri gözəlliyi ilə tam uyğunluq təşkil edir. Şair onun xarici görünüşünü belə vəsf edir:

Alır xatun Güləndamın əlini,
Gəlir sərvə dalı kibi salını.
Sanasan tavus idi bağ içində,
Ya huri qızıdır uçmaq içində.
Boyu bənzər idi sərvə, çinarə,
Yüzü gülə, yanağı güli-narə
(Səfərli, 2014).

Dastanda eyni zamanda milli mənəvi dəyərlərin əksinin, xeyir-şər mübarizəsinin, ədalət prinsiplərinin dolğun ifadəsini və islam dininin ali humanist dəyərlərinin bədii təqdimat obyektinə çevrilməsi kimi nüanslara da rast gəlinir. Əsər vasitəsilə müəllif oxucunu islam şəriətinin əsasını təşkil edən xeyirxahlığa, ədalətə, insansevərliyə, doğruluğa və etiqada dəvət edir. Bu xüsusiyyətlər dastanı multikultural dəyərləri özündə əks etdirən ilk anadilli yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi təqdim edir. Eyni zamanda müəllif oxucunu insana yaraşmayan mənfi xüsusiyyətlərdən çəkəndirməyə çalışır, onlara dürtüslük, paklıq, saflıq və doğruluq kimi yüksək əxlaqi dəyərləri təbliğ edir. Burada əsas məqsəd hadisələrin cəlbediciliyini qabarıq şəkildə ifadə edərək, poemanın süjetini təşkil edən əxlaqi ideyanın oxucuya daha təsirli şəkildə çatdırılmasını təmin etməkdir.

Anadilli epik şeirin tədqiqatçısı Y. Babayev yazır: *"Poemada xalq yaradıcılığının güclü təsiri vardır. Bu cəhət əsərin adından tutmuş onun süjetinə, ideyasına, təhkiyə tərzinə, quruluşuna, dil və üslub xüsusiyyətlərinə və s. qədər çox şeydə özünü büruzə verir. Hər şeydən əvvəl məsnəvinin adındakı "dastan" komponenti sırf folklor elementidir. Əsər orta əsr poemalarına məxsus cüt qəhrəmanın adı, yaxud qəhrəmanın adından sonra "namə" sözü işlədilməklə yox, məhz xalq ədəbiyyatı janrına aid təbirlə baş qəhrəmanın adının qrammatik-semantik qoşalaşması vasitəsilə yaranan adla təqdim olunur"* (Vəliyev, 2014). Buradan da görüldüyü kimi, dastan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən qaynaqlanan əxlaq, xeyir-xahlıq, milli-mənəvi dəyərlər, milli mentalitetin yüksək şəkildə davamı kimi dəyərləndirilir. Nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə, dastanlarda daxili strukturun, janr sxemlərinin müxtəlifliyinin açılması mühüm hadisə olaraq həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Bütün bu cəhətlər "Dastani-Əhməd Hərami" dastanında bir sistem, qanunauyğunluq, texnoloji məkanın vahidi kimi daha aydın formalaşmış və bu, geniş şəkildə təsəvvürlərin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. *"Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" kimi eposları yaratmış xalqlar həmişə böyük ideallarla, cahanşümul dövlət düşüncəsi ilə təmsil olunmuşlar. Ona görə də onların bəşər sivilizasiyasına təqdim etdiyi töhfələr hansısa bir çevrə daxilində durmaqla yekunlaşmışdır, burada həm də bütünlükdə dünyəvi bir missiya cəmlənir. Əhməd Hərami, Güləfrux, Güləndam, Xoca Rüstəm və başqaları öz xarakter və*

dəyər parametrləri ilə zəngin bir mədəni lay haqqında təsəvvür formalaşdırır. Hadisələrin baş verdiyi məkan çevrələdiyi ərazi baxımından Kırım, Bağdad, Şirazla bağlanır və bəzi məqamlarda Gürcüstanın adı da vurğulanır. Bədii mündəricə, məzmun və məfkurə, dil-üslub xüsusiyyətləri bütünlükdə xalq ruhu ilə bağlanır, nağıl və dastan ənənələri ilə səsləşir. Şahənşah dedi:

Ey canım parası,
Ki, sənsən gözümün ağı, qarası.
Rəvamıdır bənim sözüm sayasan,
Gərəkməz ol əri bana deyəsən.
Əyalımsan, bənim sən həm canımsan,
Cigərimdən, damarım, həm qanımsan”

(Tariyel Qəni, 2017, s. 106).

Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsr dövrünün möhtəşəm abidələri sırasında müstəsna əhəmiyyətə malik olan “Dastani-Əhməd Hərami” dastanının ümumi məzmunu, estetik informasiya gücü, janr paradiqması, səs simvolizmi, səs assosiasiyası ciddi bir faktura ilə səciyyələnir və sonrakı dövr anadilli ədəbi nümunələrimizin inkişafına təkan verməklə yanaşı, nümunə rolu oynayaraq multikultural dəyərlərin inkişafına zəmin yaradır. Müəllif, obrazların xarakterlərindəki mənfi xüsusiyyətləri əks etdirərək, insan xislətindəki mənfilik və xəbisliyi ifşa etmiş, xeyirxahlığın hər zaman qalib gələcəyini təsvir etmişdir.

Dastanın əsas qəhrəmanı olan Əhməd Hərami mənfi səciyyəli bir obrazdır. Həramidən “*bədəxtər*”, “*üzü qara Həramiyi qara ər*”, “*müdara əhli*” kimi qeyri-insani sifətlərlə bəhs edən müəllif, baş qəhrəmanın mənfi xüsusiyyətlərini birinci məclisin əvvəlindən təsvir etməyə başlayır (Yusifov, 2003). Belə ki, Hərami sehri və ovsunu bacarır, tibb elmindən xəbərdardır, fiziki cəhətdən sağlam və güclüdür. Lakin onun özünü doqquz nəfərlə bir qalada saxlayıb quldurluqla məşğul olması obrazın tamahkarlığının bədii ifadəsidir. Dastanda Əhməd Həraminin qarət etdiyi mal-dövlətlə qane olmayıb, Bağdad sultanının xəzinəsini ələ keçirmək istəyi də bunun bariz nümunəsidir.

Şair dastanda obrazın daxili xarakterini açmaq üçün baş qəhrəmanı kindar bir insan kimi təsvir edir. Lakin kindarlığın sadəcə mənfi bir xüsusiyyət olaraq deyil, eyni zamanda milli dəyərlərə verilən yüksək önəmin təzahürü kimi ortaya çıxarır. Şair bu mənfi xarakterin hansı amillərdən qaynaqlandığını anlamağın vacibliyini vurğulayır. Belə ki, Əhməd Həraminin itirdiyi yoldaşlarının intiqamını almaq hissi ilə alışıb yanması dostluğa olan hörmət və dəyərin bədii təəcəssümüdür. Qəhrəmanın Bağdad, Kırım ərazilərinə səfəri həmin dövrdə tolerant və multikultural münasibətlərin mövcudluğundan xəbər verir. Hətta dastanda Həraminin Kırıma gedib burada karvan təklif edərək Bağdada qayıtması təsviri bu ərazilər arasında iqtisadi əlaqələrin və müxtəlif mədəni dəyərlərin olmasının sübutudur. Onun

obrazında əks olunan təzadlı xarakter həm multikultural dəyərlərin qorunması, həm də bəzən onların pozulmasını göstərən ikili münasibətin inikasıdır. Baş obrazın hiyləgər və fəndgir xüsusiyyətlərini, ifrat kin, təkəbbür, qəddarlıq, insafsızlıq kimi cəhətləri şair belə xarakterizə edir:

“Zehi bədəslü murdar guri-məğbun,
Həramzadə, füzul, məhrumi, məhzun.
Oda yanıçı düşməni, yil qoyucu,
Ətini dişləyüb göksin urucu.
Deməzdi kim, olan oldu və getdi,
O kindarlıq eşit kim ana netdi”

(Hacıyeva, Alışova, 2016).

Poemada Xoca Rüstəm, Şiraz banusu, Güləfrux, Şəhənşah kimi köməkçi surətlərə də yer verilmişdir ki, bunlardan Xoca Rüstəm mərd, qorxmaz, cəsarətli və xeyirxah bir insan kimi təsvir edilmişdir. Əsərdə Xoca Rüstəmin Güləndamı kimsəsiz bir yerdə əli-qolu bağlı görüb xilas etməsi bu nəticəyə gəlməyimizə əsas verir. Bu səhnə qadına olan qayğı və ehtiramı göstərməklə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərin bədii ifadəsi kimi dastanın multikultural prinsiplərini təhlil etməyə imkan yaradır. Bu, həmçinin tələbələrə dastan üzərində multikultural dəyərlərin tədrisinin təşkili yollarının izahına əsaslı şəkildə material verir. Onu da qeyd etmək olar ki, *“...məsnəvidə islam dininə hörmət və ehtiram böyükdür”* (Səfərli, 2014).

Orta əsrlər dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının dahi şəxsiyyətləri – Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Şəbüstəri, Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi, Füzuli və Məsihi kimi sənətkarların yaradıcılıqlarında humanist, bəşəri dəyərlərin təbliği və təşviqinə daha geniş yer verildiyinin şahidi oluruq. Bu ədiblərin əsərlərində fərdi, dini və etnik qrupların maraqlarına deyil, insanlıq fəlsəfəsinin təbliğinə rast gəlirik. Sənətkarların yaradıcılığındakı bu baxışlar onların həyat tərzindən və yaşam fəlsəfəsindən qaynaqlanır.

Bu dövrün görkəmli sənətkarı Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ümumbəşəri konsepsiyası müasir həyat fəlsəfəmizlə səsleşir. Şair əsərlərində müxtəlif xalqları və mədəniyyətləri bir arada, vahid fikir və ideya ətrafında təsvir edir ki, bu da XII əsrdə Azərbaycan ədəbi-bədii təfəkküründə multikultural və tolerant dəyərlərin mövcudluğunu sübut edir. Çünki Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncəsinin əsasını şəxsiyyətin ən yüksək meyarı olan insanlıq təşkil edir. Əsərlərində irqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi rədd edərək yaratdığı obrazları müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən seçməsi sənətkarın tolerant və multikultural dəyərlərə hörmətini ifadə edir. Onun qəhrəmanları arasında türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və digər xalqların nümayəndələrinin olması da bunu tam sübut edir. Bu da şairin müxtəlif dinlərə mənsub insanların milliyətinə, dini dünyagörüşlərinə qarşı tolerant yanaşmasını göstərir. *“Nizami yaradıcılığında insan*

şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram əsas yer tutur. Onun “Zəncinin arzuları” əsərindəki bir yanaşmasına diqqət edək:

Zəncinin zahiri qaradır ancaq,
Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.
Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa ürəyi ağdır.

Bununla da Nizami Gəncəvi demək istəyir ki, insana zahiri görkəminə, rənginə, irqinə, ictimai vəziyyətinə görə yox, onun insanlığına və əməlinə qiymət verilməlidir, çünki insan hər yerdə insandır. Məhz bu yanaşması ilə dahi şairimiz Nizami müasir dövrdə belə tez-tez rast gəlinən rasizm, dini və milli ayrı-seçkiliyə qarşı çıxıb.

Şairin özünün yaratdığı zənci obrazına yanaşmasından da aydın olur ki, yaradılışın əsrəfi olan insan hər zaman, hər yerdə ən yüksək qiymətə layiqdir və onun qiyməti daxili məzmunu və mahiyyətinə görə verilməlidir” (Mehdiyev, 2019).

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının hökmdar-şairi olan Qazi Bürhanəddinin də yaradıcılığında multikultural və tolerant dəyərlərə rast gəlinir. Şair yaradıcılığında başqa din və məzhəblərə, onların daşıyıcılarına hörmət və ehtiram göstərir:

Xəti Xızır, ağızı Məryəm, sözü İsa, ləbi Yəhya,
Özi Yusif, gözü Musa, zehi Adəm, zi Həvvadur.

Burada adlarını çəkdiyi – Xızır, Məryəm, İsa, Yəhya, Yusif, Musa, Adəm və Həvva dini müqəddəslərə olan ehtiramın bədii ifadəsidir. “Qazi Bürhanəddinin söylədiyi bu fikirlər həm bir şair, həm də bir hökmdarın baxışı olduğu üçün xüsusilə diqqət çəkir və onu deməyə əsas verir ki, hələ o zamanlar belə, multikultural və tolerant dəyərlərə yanaşma çox mühüm əhəmiyyət kəsb edib.

Bütün bunlar klassik Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural düşüncə və tolerantlığın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Yəni klassik Azərbaycan ədəbiyyatı özünün bütün təbii cəhətləri – zamanı, məkanı, mahiyyəti ilə multikultural fəlsəfəyə və tolerant baxışlara söykənən bir ədəbiyyat kimi tanıda bilib” (Babayev, 2008).

Orta əsrlər dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus əsərlərin tədrisində – təcrübi məşğələlərdə tələbələrin müstəqil işləri üçün tapşırıqların yerinə yetirilməsi, ev tapşırıqları, yaxud layihə işləri ilə davam etdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Nəticə

Bütün xalqların mentalitetinin və milli-mənəvi dəyərlərinin yaşadılmasında ədəbiyyatın, mədəniyyətin, ümumiyyətlə, incəsənət növlərinin rolu böyükdür. Azərbaycan multikulturalizminin təşkili və təbliği də onun folklor və yazılı ədəbi nümunələrində geniş şəkildə yer almışdır. Tədqiqat obyektı olan qədim dövr və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində milli dəyərlərin təzahürü və özəlliklərinin araşdırılması məqsədəuyğun sayılmış və bu sahədə maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Bu yöndə aparılan tədqiqat işi üç istiqamətdə – ilk yazılı ədəbiyyat nümunələri istiqamətində araşdırılmış və təhlilindən məlum olur ki, onların hər birində milli-mənəvi dəyərlər geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığında olduğu kimi, yazılı ədəbi nümunələrdə də xalqın dini və milli dəyərlərinə laqeyd münasibət müşahidə edilmir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, qədim dövr və orta əsrlər dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural dəyərlərin aşkara çıxarılması və mənimsənilməsi istiqamətində tədqiqatların aparılması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Babayev, Y. (2008). *Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı* (XIII–XVIII əsrlər). “ADPU nəşriyyatı”.
2. Hacıyeva, M., Alışova, N. (tərtibçilər). (2016). *Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir*.
3. Quliyeva, R. (2018). “*Dastani-Əhməd Hərami*” Azərbaycan ədəbiyyatında ilk anadilli məsnəvi kimi.
[https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2023/2/59\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2023/2/59(meqale).pdf)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
<https://multikultural.az/az/multikulturalizm/402/azerbaycandamultikulturalizmin-formalasmasinda-dini-etiqadlar-adet-eneneler-ve-inanclar/>
4. Mehdiyev, R. (2019). *Multikulturalizmə giriş*.
5. Mirzəyev, A. (2017). *XIII–XVIII əsrlər anadilli Azərbaycan ədəbiyyatı epik şeiri*.
6. Səfərli, Ə. (tərtibçi). (2014). *Dastani-Əhməd Hərami*. “Şərq-Qərb”.
7. Tariyel Qəni. (2017). “Dastani-Əhməd Hərami” və epos təhkiyəsi. *İpək yolu*, 4.
8. Vəliyev, M. (2014). “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında əsas qəhrəmanların xarakteristikası. *Dil və ədəbiyyat*, 1(89), 233–235.
9. Yusifov, F. (2003). *Orta məktəbdə “Dastani-Əhməd Hərami”nin məzmunun öyrədilməsi*.

Patrik Züskind: “Parfümer” və Jan-Batist Qrenuy

Sevinc Qəmbərova ¹

XÜLASƏ

Müasir alman ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Patrik Züskindin “Parfümer” romanı dünya miqyasında ən çox oxunan və bir çox dillərə tərcümə edilən orijinal əsərlərdən biridir. Roman postmodernizm ədəbi cərəyanının məhsulu kimi qiymətləndirilir. Məqalədə romanın müəllifi haqqında, romanda baş verən hadisələr və baş qəhrəman Jan-Batist Qrenuy barədə məlumat verilmişdir. Tədqiqat zamanı təsviri, müşahidə və müqayisə metodlarına müraciət olunmuşdur. Belə ki, romanda baş verən hadisələr təsvir edilmiş, digər əsərlər və qəhrəmanlarla müqayisələr aparılmış, əlaqədar mövzu ilə bağlı aparılan müşahidələr, ümumiləşdirmələr, təzadlar təqdim edilmişdir. Məqalədə Patrik Züskindin həyatında baş verən hadisələrin onun əsərlərinə təsiri araşdırılmış, postmodernizm cərəyanını izah edən fikirlərə yer verilmişdir. Yeri gəldikcə əsərin süjet xətti və qəhrəmanı Azərbaycan və dünya ədəbiyyatındakı digər əsərlərlə müqayisə olunmuşdur. Qeyri-sağlam təxəyyüldən doğan ideya uğrunda insanları qətlə yetirən Qrenuy və Raskolnikov obrazları (Fyodor Dostoyevski) bir-birinə bənzədilmiş, üfunətli məkanda tükürpədicə doğuş zamanı anasının qətlinə səbəb olan insan cildli əcaib bir varlığın gəlişindən verilən xəbər Mirzə Cəlilin Xudayar bəy obrazını (“Eşşəyin itməkliyi”) təsvir edərkən verdiyi ismarıqlar müqayisə olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

Patrik Züskind, roman, Qrenuy, ətir, postmodernizm

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 24.04.2025

Qəbul edilib: 11.08.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Xəzər Universiteti, Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-2673-5051> | sevinc.qemberova@mail.ru

Patrick Süskind: “Perfume” and Jean-Baptiste Grenouille

Sevinj Gambarova¹

ABSTRACT

Patrick Süskind’s novel “Perfume”, by a renowned representative of modern German literature, is one of the most widely read original works in the world and has been translated into many languages. The novel “Perfume” is regarded as a product of the postmodern literary movement. In the article, the events in Patrick Süskind’s novel “Perfume” and its main character, Jean-Baptiste Grenouille, are discussed. In doing so, descriptive, observational, and comparative methods are employed. That is, the events in the novel are described, comparisons are made with other works and characters, and observations, generalizations, and contrasts related to the topic are presented. The article also focuses on the events in Patrick Süskind’s life and their impact on his works, including ideas that explain the postmodern movement. Moreover, the plot and the protagonist of the work are compared with those of other works from Azerbaijani and world literature; in the context of murdering people in pursuit of an idea born from a deranged imagination, Grenouille is compared to Raskolnikov (Fyodor Dostoyevsky), and the depiction of the emergence of a bizarre, human-skinned creature heralded by a nauseating birth in a sordid setting and attributed to its mother’s murder is likened to the messages conveyed by Mirza Jalil while describing the character of Khudayar Bey in “The Loss of the Donkey”.

KEYWORDS

Patrick Süskind, novel, Grenouille, perfume, postmodernism

ARTICLE HISTORY

Received: 24.04.2025

Accepted: 11.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Khazar University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0002-2673-5051> | sevinc.qemberova@mail.ru

Giriş

Ədəbi tənqid ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olmaqla yanaşı, həm də müstəqil və sərbəst bir sahə kimi inkişaf etmişdir. Bu sahə aktuallığı, cariliyi, çevikliyi və fəallığı ilə seçilir. Tənqidçi ədəbi əsərə və ya bütövlükdə ədəbi prosesə, o cümlədən klassik ədəbiyyata dövrün və müasirliyin nəzəri-estetik tələbləri səviyyəsindən yanaşır; əsərin ideya-məzmun qatlarını açır, onun ədəbi prosesdəki yerini və mövqeyini müəyyənləşdirir, oxucunun əsərin bədii mahiyyətini dərk etməsinə kömək edir.

İstedadlı tənqidçi ədəbi prosesdə özünəməxsus üslubu, yazı manerası, geniş dünyagörüşü, dərin analitik düşüncəsi və incə estetik duyumu ilə fərqlənən ədəbi-elmi simadır. Cəmiyyətə real baxışı, nəzəri hazırlığı, ədəbi-tarixi hadisələri dərinlən bilməsi, müasirlik və bədilik anlayışlarını kompleks şəkildə mənimsəməsi, ədəbi prosesə yaradıcı yanaşma tərzii, xüsusi duyum qabiliyyəti tənqidçinin formalaşmasında və ədəbi nüfuz qazanmasında əhəmiyyətli rol oynayır (Hacıyev, 2010, s. 13).

Metodlar

Məqələnin yazılmasında bir sıra elmi-tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Müşahidə metodu əsasında gerçəkliklərə, cəmiyyətdə mövcud olan təzadlara və baş verən real hadisələrə müraciət edilmiş, mövzuya uyğun olaraq əsərlə bağlı nəticələr çıxarılmışdır. Romanın müəyyən epizodları eyni zamanda təsviri metod əsasında şərh edilmişdir. Bu metoddan qəhrəmanın həyat hekayəsinin başlandığı və tamamlandığı məkanın, o cümlədən ilk və son qurbanlarının müqayisəli şəkildə təqdimində istifadə olunmuşdur. Əsərin baş qəhrəmanı həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatına aid digər obrazlarla müqayisə edilmiş, onları birləşdirən ortaq cəhətlər isə ümumiləşdirmə metodu ilə təhlil olunmuşdur.

Nəticələr

“Parfümer” romanı dünya ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biridir. Romanda arzuolunmaz, sevgisiz böyüyən və özünəməxsus qoxusu olmayan bir insanın hansı psixoloji və mənəvi sarsıntılardan keçdiyini, hansı mənfi əməllərə qadir olduğu bədii şəkildə təsvir olunur. Əsərdə reallığın sərhədlərini aşan, xaosluq və qeyri-adi hadisələr baş verdiyindən, romanı postmodernizm cərəyanının nümunəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Bədii əsərlərin bu cür təhlili oxucularda mütaliəyə marağı artırır, eyni zamanda onların əsəri daha dərinlən mənimsəməsinə şərait yaradır.

Müzakirə

Təhlil obyektii olaraq dünyaca məşhur olan “Parfümer” romanını seçməyimiz təsadüfi deyildir. “Epik növün həcmcə ən böyük, məşhur, geniş yayılmış, bədii siqlətinə və ictimai

çəkisinə görə seçilən, yüksəkdə dayanan janrlardan biri romandır. Burada epik vüsətlə, həyatın, ictimai varlığın bütün sahələrinin bədii inikası ilə yanaşı, sənətin müxtəlif, çoxçalarlı ifadə və təsvir vasitələrindən də (yumor, satira, lirika, romantika, peyzaj, ironiya, kinayə, simvol və s.) gen-bol istifadə olunur" (Əlimirzəyev, 2011, s. 322–323).

Məlumdur ki, bütün dünya ədəbiyyatında ədəbi məktəblər, müxtəlif metod və üsullarla yanaşı, bir çox cərəyanlar da mövcuddur. "Metod yazıcının həyati faktlara, təsvir etdiyi bədii materiala və problemlərə yanaşma üsuludur. Yazıçı, məhz bu yanaşma üsuluna əsaslanaraq qələmə aldığı mövzunu, hadisələri mənalandırır, onlara ictimai-bədii məzmun verir, obrazları fərdiləşdirir, ümumiləşdirir, konkret bir ideyanın, amalın daşıyıcıları, təmsilçiləri kimi təsvir edir" (Əlimirzəyev, 2011, s. 367).

Ədəbi cərəyan öz daxili məzmununa və nəzəri funksiyasına görə həm metod və üslub, həm də ədəbi məktəblə yaxından səsleşən bir anlayışdır. Ədəbi cərəyan estetik kateqoriyadır. Çünki cəmiyyətdə həyatın, real həqiqətin və gözəlliyin dərki həmişə eyni səviyyədə olmur, zamana görə dəyişir, yeni məna və məzmun çalarları kəsb edir. Cərəyanlar da dövrün təfəkkür tərzinə, ədəbi-ictimai tələblərinə uyğun olaraq yaranır və tələblər əsasında dəyişir, yeniləri ilə əvəz olunur (Əlimirzəyev, 2011, s. 372).

Patrik Züskindin "Parfümer" romanı postmodernizm cərəyanına aid edilir. Ədəbiyyatda bu anlayış hələ tam olaraq açılmamış, öz dəqiq və aydın izahını tapmamışdır. Bu anlayışa bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Postmodernizm, ilk növbədə, müasirliyə, müasir elmin monopoliyasına reaksiyadır. Bunu bir qədər genişləndirək. Necə ki, müasir düşüncə və ümumən müasirlik ilkin olaraq orta əsrlərdə dini rəngli düşüncə ənənəsinin hegemon determinizminə reaksiya kimi meydana çıxdısa, postmodernlik də XX əsrdə müasir elmi fikrin hegemon determinizminə və mütləqiyyət monopoliyasına reaksiya olaraq meydana çıxdı. Bu, başqa üsullara, həqiqətlərə və düşüncə tərzlərinə can verməyə imkan verməyən müasir elmin ifratlarına qarşı reaksiyadır (Ertürk, 2004).

Postmodernizm terminindən ilk dəfə Arnold Toynbi tərəfindən 1939-cu ildə nəşr olunan "Tarixin öyrənilməsi" əsərində istifadə edilmişdir. Toynbinin fikrincə, modern dönmə XV əsrdən XIX əsrə qədər davam etmiş və I Dünya müharibəsi ilə başa çatmışdır. Növbəti dövr postmodern dövr kimi müəyyən edilir. Postmodern dövrün ən xarakterik xüsusiyyəti böyük müharibələr, inqilablar və xaosdur. Bu xaos həm də mədəni çöküşü ifadə edir. Postmodernistlərin fikrincə, müasir cəmiyyətlər rasionallığı müqəddəsləşdirmiş və ağıln çevikliyinə itirməsinə səbəb olmuşdur. Parçalanma, qeyri-müəyyənlik, bütün universal və ya vahid diskurslara dərin inamsızlıq postmodernist düşüncənin əsas xüsusiyyətləridir (Demirel, 2014).

Postmodernizm bəzi mütəfəkkirlərə görə, post-sənaye dövrünə doğru inkişaf edən hərəkət olub, özü ilə qeyri-müəyyənlik gətirən bir vəziyyət nümayiş etdirir. İstər modernizmin bir hissəsi, istər davamlılıq, istərsə də modernizmdən radikal bir qopma...

postmodernizm totalitar sistemlər əvəzinə plüralist və açıq demokratiya ideyasını müdafiə edir (Yıldız, 2015).

Postmodernizmin məqsədi müxtəlif üsuldən istifadə edərək mətndə məna boşluqları və sükutlar yaratmaq, bu yolla qeyri-müəyyənliyi və fərqliliyi oxuculara çatdırmaqdır. Bundan əlavə, çəşqinliq yaratmaq, yazılanlar arasında boşluq qoymaq, yaşanması mümkün olmayan şeyləri dəb kimi təqdim etmək, yazıda bütün üslubları məhv etmək də postmodernizmin xüsusiyyətlərindəndir. Buna görə də hər şeydə fərqli olmaq, fərqliliyə üstünlük vermək, bütün qadağaları aradan qaldırmaq, bütün dəyərləri şübhə altına almaq, yeni problemlər çıxarmaq və bunları edərkən heç bir həll yolu təklif etməmək postmodernizmin gətirdiyi yeniliklərdəndir (Kemal, 1999).

Əsərin müəllifi Patrik Züskind barəsində oxuduqlarımı bölüşmək istərdim. Çünki onun maraqlı şəxsiyyəti də əsəri qədər diqqətimi cəlb etmişdir. 1949-cu ildə Almaniyada anadan olan, ali təhsilini və hərbi xidmətini başa vurduqdan sonra Parisə köçən Züskind hekayə və romanlar müəllifi, dramaturq və ssenaristdir. Ona uğur gətirən ilk əsəri depressiv bir musiqiçiye həsr etdiyi birpərdəli “Kontrabas” pyesi olsa da, dünya şöhrətini əllidən çox dilə tərcümə edilmiş “Parfümer” romanı ilə qazanmışdır. Kiçik yaşlarında musiqi təhsili almış Patrik fortepiano da ifa etməyi öyrənmişdir. Sonralar onun bütün əsərlərində musiqinin müşayiəti hiss olunmaqdadır. Atası publisist Emmanuel Züskind ətrafda qonaqpərvərliyi ilə şöhrət qazanmışdır. O, mütəmadi olaraq insanları toplayıb “çay axşamları” təşkil edirdi. Bu mərasimlərdə yeniyetmə Patrik öz fortepiano bacarıqlarını nümayiş etdirməli idi. Bir çox əsərlərində onun bu dövrdə almış olduğu travma özünü açıq şəkildə göstərir (Züskind, 2025).

2006-cı ildə “Parfümer” romanı rejissor Tom Tıkver tərəfindən uğurla ekranlaşdırılmışdır (Zyuskind, 2025). Realizmin mistik formasının geniş inkişafı kinonun ədəbi zövqlərə və ədəbi axtarıslara təsirinin yeni bir hadisəsidir. Bəlkə, kino vasitəsi ilə ədəbi təsir barədə danışmaq daha doğru olar. Bu halda vahid mətn mədəniyyəti ilə kino obrazı mədəniyyətinin qaynayıb qarışması baş verir. Foto və kino texnikasının sürətli tərəqqisi və hər bir insana müyəssər olması bu təsirin daha da artacağından xəbər verir (Əliyev, 2008, s. 52).

Patrik Züskindin əsərlərindəki qəhrəmanları birləşdirən ortaqlıq bir cəhət var: onlar özlərini tapmaqda, həyatda özlərinə aid yer qazanmaqda və digər insanlarla kommunikasiya qurmaqda çətinlik çəkirlər. Artıq illərdir ki, Patrik Züskind öz istəyi ilə cəmiyyətdən təcrid olunaraq ailəsi ilə birlikdə gözlərdən uzaqlıqda bir həyat keçirir (gah Almaniya, gah Fransada), heç bir müsahibə vermir, şəklinin çəkilməsindən yayınır və həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı heç bir faktı ictimaiyyətə ilə bölüşmür: “İnsan üfunətindən yavaş-yavaş uzaqlaşdıqca başa düşürdü ki, on səkkiz il sərasər bu üfunət onun bəğrini çatlatmış, nəfəs almağa qoymamışdı. İndiyə qədər düşünmüşdü ki, dünya elə belədir və ondan qaçıb gizlənmək, özünə qapanmaq, rədd olub getmək lazımdır. Ancaq onun xoşlamadığı dünya deyilmiş, insanlarmış. İndi ona elə gəlirdi ki, insanların olmadığı dünya ilə barışmağa dəyər” (Züskind, 2014, s. 115). Onun

qəhrəmanı bütün iyləri unudub özünəxas yeni ətri yarada bilmək üçün illərlə özünü uzaq bir mağarada təcrid edir, amma sonra cəmiyyətə qayıdır və arzuladığı həmin ətri yaradır. Bəlkə, elə Züskind də özünü təkrarlamamaq, yazdıqlarını, yaşadıqlarını unutmaq üçün uzaqlaşmış və bir gün yenə də şedevr ola biləcək orijinal bir roman ilə ədəbiyyata qayıdacaq.

Müsahibə verməkdən mümkün qədər imtina etdiyinə görə Patrik Züskind mənə dünyaca məşhur uşaq povesti "Meri Poppins"-in müəllifi Pamela Treversi (Elen Lindon Qoff) xatırladır. Yaratdığı obraz qədər mistik şəxsiyyəti, seçimləri, qərarları ilə maraq doğuran Pamela Treversin həyatı barədə kadrları izlədikdə nədənsə rəqəmlər çox diqqətimi çəkdi: 1926 (əsas ilk dəfə çap olunub), 1956 (film çəkilişi üçün müqavilə imzalanıb), 1996 (96 yaşında dünyasını dəyişib). Yeri gəlmişkən, deyim ki, hesab edirəm ki, çətinini açaraq qərb küləyi ilə uçub gələn, quşların, heyvanların dilini bilən və onlarla ünsiyyət quran sehrbaz, sevimli, kübar və ağıllı dayə Meri Poppins ilə tanış olmayan fərdin xəyal dünyası pannosunda (nə deməkdir?) çox önəmli bir parça çatmır. Mütləq oxuyun! Çox maraqlıdır ki, uşaq kitablarını böyüyəndə daha yaxşı anlamaq mümkündür. Bütün dünya üzrə həm şifahi, həm yazılı ədəbiyyatda olan nağılları oxumağı və oxutmağı çox sevirəm, bütün həyat sanki nağıllardadır, yəni ki "nağıl" deyib keçməyə, çox-çox sualların cavabı elə onlardır. Oxudum-oxudum, amma nağılçı olmadım, müəllim oldum, xəyalpərəst bir ziyalı oldum. Elə müəllimlik də mənim nağılım deyilmi bəs?! (Treversi, 2016).

Artıq qırx ildir ki, öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilən "Parfümer" (1985) romanının baş qəhrəmanı Jan-Batist Qrenuydur. Hesab edilir ki, romanın əsasında baş vermiş bir hadisə – İspaniyada silsilə qətlər törədən cinayətkar Manuel Blanco Romasantın həyat hekayəsi dayanır. Qrenuyun işıqlı dünyaya göz açdığı andan etibarən ta ölümünün necə baş verməsi səhnəsinə qədər heç bir şey adi deyildir. O, fərqlidir, başqa insanlar kimi deyil, hətta bəzən düşünürsən ki, o, ruhsuz, şüursuz, qəlbsiz bir heyvandır, halbuki heyvanlarda bu cəhətlərin əksinin şahidi oluruq. Qrenuy normal bir insan deyil, eynən Raskolnikov kimi mental cəhətdən xəstədir, bir psixopatdır (Dostoyevski, 2004).

Raskolnikov düşünürdü ki, "tarixdə yaşamış olan dahilər öz ideyalarının həyata keçməsi naminə minlərlə, milyonlarla insanların ölümünə fərman vermişlər. Solonlar, Napoleonlar özlərinin ali məqsədləri uğrunda müharibələr etmiş və bu müharibələrdə sayısız-hesabsız qurbanlar verilmişdir. Heç kəsin ağlına belə gəlmir ki, bu qurbanlara görə onları ittiham etsin. Doğrudur, onların ideyaları böyükdür, məqsədləri alidir, lakin onların qurbanları da çoxdur" (Dostoyevski, 2004, s. 5).

Həmin o "dahi"lər sırasına daxil olmaq istəyi ilə Raskolnikov iki nəfəri qətlə yetirir. Dostoyevskinin qəhrəmanı da Qrenuy kimi bunu ehtiyac ucbatından və ya adi qarət məqsədi ilə etmir, bu cinayətin əsasında da ideya və bu ideyanın həlli cəhdi dayanır. Bu kimi düşüncələri, sağlam ağıl ilə idarə olunmayan "cəsarətləri" ilə onlar cəmiyyətdə "yaşaya bilir", bir müddət ərzində hər şeyi ört-basdır edərək ətrafı inandırma bilirlər (Mirzə Fətəli Axundzadənin Şeyx Nəsrullahı, kimyagəri kimi).

“Həmin dövrün şəhərləri sizin, müasir insanların təsəvvür edə bilmədikləri dərəcədə üfunət saçdı (XVIII əsr). Fransa ən böyük şəhər olduğuna görə ən dəhşətli üfunət mənbəyi də elə Parisdə idi. Parisin özündə O-Fer və Ferroni küçələri arasında “Günahsızlar qəbiristanlığı” adı ilə tanınan bir yer var idi ki, buranın üfunəti lap cəhənnəm qoxuyurdu. Bax, elə burada, krallığın ən üfunətli yerində Jan-Batist Qrenuy dünyaya gəldi. İlin ən qızmar günlərinin biri idi o gün. İsti qəbiristanlığın üzərindən qurğuşun kimi asılıb qonşu döngələrdə çürük qarpız və ütölmüş buynuz iyini ətrafa yayırdı” (Züskind, 2014, s. 5–7).

Onun doğulma səhnəsi belə insanı dəhşətə gətirir. Qrenuyun anası sancılar başlayanda balıq piştaxtasının arxasında durub vedrədən çıxardığı balıqları təmizləməklə məşğul idi. İstəyirdi ki, bu ağrı dayansın və mənfur doğuş tezliklə başa çatsın. O artıq beş qarın doğmuşdu, bütün uşaqlar ya ölü, ya da yarımcan doğulurdular. Bu uşaqlar nəfəs alıb verincə dünyadan köçür, ətrafdakı insanlar isə onları kürəklə birlikdə əl arabasına qoyaraq ya qəbiristanlığa tullayır, ya da çaya axıdırdılar. Bu dəfə isə gözlənilməyinin əksi oldu. İçalatla kəsilmiş balıq başlarının arasında uzanmış körpə qışqırmağa başladı. Çağırılan polis uşağı dayəyə verdi, anasını isə həbs etdilər. Qadın uşağı acından öldürmək niyyətində olduğunu etiraf edir və bir neçə il keçdikdən sonra onu Qrev meydanında qətlə yetirirlər.

Üfunətli mühit, tükürpədicə doğuş mənzərəsi, ürəksiz “ana”... Yazıçı bu təsvirlə ilk anlardan bizə doğulmadan ölməsi arzulanan, yaşaması ilə ölümə bəis olan insan cildli əcaib bir varlığın gəlişi barədə ismaric vermirmi?! Belə priyomlar və paralellər ədəbiyyatda çoxdur. Mirzə Cəlilin Xudayar bəyə verdiyi təsvir təsadüfi deyildir: “Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Pəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ölər. Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi, amma Xudayar bəyin burnu pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vəssalam” (Məmmədquluzadə, 2014, s. 51).

Oxucu anlayır ki, söhbət ancaq pis əməllər törətməyə qadir olan, ruhu, ürəyi, düşüncələri gecə kimi qapqara olan birindən gedə bilər və yanılmaz da. Əsərlərdə çox vaxt belə forma və məzmun baxımından səsleşmələr müşahidə edirik, lakin bəzən əksini görə bildiyimiz obraz və anlayışlarla da tanış oluruq, həyatın özündə olduğu kimi, çünki ədəbiyyat həyatın güzgüsüdür. Bunun ən bariz nümunələrindən biri taleyin Parisin Notr Dam kilsəsinə məhkum etdiyi çirkin, qozbel, lakin zəngin mənəviyyatlı, böyük və gözəl ürəkli, azad ruhlu Kvazimodadır (Hüqo, 2007).

Məzmunun başladığı yerdə forma bitir, forma keçici, məzmun isə qalıcıdır. Kimsə qadına, yaxud kişiye bəslədiyi münasibətə sırf onun görünüşünə, yaxud istifadə etdiyi

dekorativ vasitələrə görə, etdirdiyi estetik əməliyyatlara görə rəng qatacaqsa, elə onun ömründən saçlarındakı bəyaz cığırlar ilə çıxıb getsə yaxşıdır.

Türk aktrisası Ecem Erkek yaratdığı məşhur Naimə obrazının dilindən "dünyaya və insanlığa" bir sual ünvanlayıb: "Niyə baş rollar üçün həmişə gözəllər axtarılır, gözəl olanlar seçilir?!" Həqiqətən, düşünməyə dəyməzmi ki, bu niyə belədir? Biri hündürboylu olar, biri qısa boylu, hər xanım incəbəlli, yaxud boynu uzun Burlaxatun ola bilməz. Görəsən, bunun üçün həyatı təhlükə daşıyan əməliyyatlara girməyə bir ehtiyac varmı? Əgər insan özü ilə barışıq olarsa, özünü olduğu kimi qəbul edərək təqdim etməyi bacarsa, hər şey çox gözəl olar. Daha özünü məşhur gəlinciklərə, podiumda o tərəf bu tərəfə var-gəl edənlərə bənzətməyə də ehtiyac qalmaz.

Ətrafa baxanda dövrün dikte etdiyi müəyyən qəliblərin nə qədər kütləviləşdiyini, çoxluğun getdikcə eyni təndirdən çıxan bazlamaclar kimi bir-birinə bənzədiyinə şahid olursan. Bu dəyişkən şablonlara uymaq absurddur, dəbdə olduğu kimi yox, zamansız ola bilmək daha yaxşı deyilmi? Bəs özünəməxsusluq, sənə bəxş olunanları sevmə bilmək, dəyər verib sahib çıxma bilmək, qoruya bilmək və bu şəkildə seçilə bilmək daha yaxşı olmazmı?!

Jan-Batist Qrenuy da cinayət obyektı olaraq ancaq gözəl və gənc xanımları seçir, əsər boyunca qoxuları əldə etmək üçün 25 qızı planlı və qəddar bir şəkildə qətlə yetirir. İlk dəfə 12 yaş olanda insan izdihamı içərisində burnuna o ana qədər ona tanış olmayan fərqli bir qoxu dəyir: "Ətir lent kimi Sena küçəsi boyu uzanırdı, bu ətir təkrarsız olduğu qədər də zərif və incə idi. O buna oxşayan, bununla müqayisəyə gələ bilən nəşə bir şeyi yadına salmaq istəsə də, heç bir müqayisə karına gəlmədi. Bu ətrin içində təzəlik vardı: ancaq bu təzəlik limetta və ya narıncın təzəliyi deyildi, özündən ətir saçan mirraya və ya qəhvəyi yarpaqlara, yaxud nanəyə, yaxud tozağacının şirəsindən gələn ətirə və ya küknar yarpaqlarına, may ayında səpələnən yağışa, şaxtalı küləyə, bulaq suyuna bənzəmirdi" (Züskind, 2014, s. 51). Onu sanki əsir götürən bu ətrin ardınca gedir və bir həyatə daxil olur. Bir qızın orada oturub mirabel (sarı gavalı) təmizlədiyini görür və başa düşür ki, həmin qoxunun mənbəyi odur. Qızı boğaraq öldürür və canındakı bir damcı ətri belə itirməkdən qorxaraq ciyərlərinə çəkib udur.

Qatilin ən son qurbanı isə eybəcər hala saldığı, "ətrini oğurladıqdan" sonra həbs olunduğu, gözəlliyi ilə göz qamaşdıran Laura oldu. Bu kürən saçlı, yaşıl gözlü qızı görənlər gözlərini ondan çəkə bilmirdilər. O, Qrasın ən dövlətli adamlarından olan İkinci Konsul Antuan Rişinin yeganə övladı idi. Atası qızının həyatı üçün çox qorxurdu, çünki bir neçə öldürülmüş qızı nəzərdən keçirəndə görmüşdü ki, onların hər biri özünəxas nəfis bir gözəlliyə malikdir. Qatilin əla zövqü var idi və sistemli şəkildə hərəkət edirdi: qurbanların seçimi az qala riyazi hesablamadan xəbər verirdi. Düzdür, Rişi qatilin qurbanlarından məhz nə istədiyini bilmirdi, çünki nə qədər absurd səslənsə də, onun məqsədi sanki dağıtmaq deyil, qayğı ilə kolleksiya yığmaqdan ibarət idi. Belə mozaikadan təşkil olunmuş şəkil gözəllik əsəri olardı və onun qızı bu portret üçün tapıla biləcək ən qiymətli inşaat daşı idi.

Ata haqlı olaraq hiss edirdi ki, bütün qətlər piramidası onun qızı Laura olmadan bir heçdir. Rişi xüsusi bir plan hazırlayaraq qızını şəhərdən qaçırdır, onu Qrenobla apardığını elan edir, lakin yoldan Kabri tərəfə dönür. Qrenuy buna qəti şəkildə aldanmır, o, Luranın qoxusunu alaraq onları Napulda “qarşılayır” və gecə vaxtı otağına gələrək çirkin niyyətini həyata keçirir. Beləcə, gənc və bakirə qızları qətlə yetirdikdən sonra bədənlərinə xüsusi pasta çəkməklə aldığı qoxulardan əldə etdiyi 24 ətir şüşəsinin yanına onun üçün ən gözəl, ən vacib esensiyanı da əlavə edir.

Belində propeller olan Karlson ilə dama uçduğumuz kimi, Tom Soyer ilə cəngəllikləri gəzdiyimiz kimi “Parfümer” romanını oxuduqca da onun qəhrəmanı ilə birlikdə bir çox məkanlara səyahət edirik. Məlumatla görə, Patrik Züskind əsəri yazmazdan əvvəl eyni yol xəritəsi ilə bütün bu yerlərdə olmuş, həmçinin ətriyyat istehsalatına daxil olaraq bu sahənin incəliklərini öyrənmişdir. Müəllif Qrenuyu bir çox yerlərdən keçirir, lakin sonda onu doğulduğu yerə qaytarır və qatilin hekayəsi elə başladığı yerdə – “Günahsızlar qəbiristanlığı”nda bitir.

Digər insanlardan fərqli olaraq, lap körpəliyindən (“südə batırılmış peçenye iyi gəlir, onu iyləyənin burnuna ancaq soyuq hava dəyir”) özünəxas qoxusu olmayan bu adam ömrü boyunca dillərdən düşməyən bir çox möhtəşəm ətirlər hazırlayır. Onun ölüm səhnəsi də dünyaya gəlməsi qədər ağlasığmazdır: “Əlində tıxacını çıxardığı kiçik şüşəsi olan mavi gödəkcəli balaca adam onların (gecə vaxtı tonqal ətrafına toplaşan quldurların) arasında yerin altından çıxmış kimi peyda oldu. Ətir şüşəsinin içindəkini üstünə tökdü və birdən-birə gözəllik saçmağa başladı. Hər kəs ondan bir parça, bir tük, qanad, onun sehrli alovunun bir qığılcımını qoparmaq istəyirdi. Goreşən kimi onun üstünə atılıb paltarlarını, saçlarını, bədəninin dərisini qopardılar, tüklərini yoldular, tikə-tikə etdilər, dırnaq və dişlərini onun bədəninə sancdılar” (Züskind, 2014, s. 269).

Nəticə

Patrik Züskindin “Parfümer” romanı dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən biridir. Bu roman dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmış, müxtəlif millətlərdən olan oxucular tərəfindən sevilərək oxunmuşdur. Roman özünü bir çox sahələrdə göstərən, həmçinin ədəbiyyata gətirilən postmodernizm cərəyanının nümunəsi hesab olunur. Əsərdə oxucunun fikirlərini qarışdıran, onu düşündürən, ağla sığmayan, bəzən gerçək həyat reallıqlarını əks etdirən hadisələr, bəzən də onların əksi cərəyan edir.

Romanın müəllifinin əsərin süjet xətti, qəhrəmanları və burada baş verən hadisələr barədə bəhs etməkdə məqsədi oxucunun əsəri daha dərinədən mənimsəməsinə vəsile olmaqdır. Yeri gəldikcə, əsərdəki hadisələr, anlayışlar və obrazlar digər real həyat hadisələri, həmçinin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatındakı digər əsərlər və qəhrəmanlarla müqayisə edilir. Bu yanaşma oxuculara göstərir ki, hər hansı bir əsəri yalnız oxumaq kifayət deyil; onu

izah etmək, həyatla əlaqələndirmək, nəticələr çıxarmaq, bir sözlə, emal etmək lazımdır, çünki bədii ədəbiyyatın müəlləsi yalnız bu zaman faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Dostoyevski, F. (2004). *Cinayət və cəza*. "Öndər" nəşriyyat.
2. Əlimirzəyev, X. (2011). *Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları*. "Elm və təhsil".
3. Əliyev, R. (2008). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*. "Mütərcim".
4. Hacıyev, A. (2010). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*
5. Hüqo, V. (2007). *Paris Notr-Dam kilsəsi*. "Şərq-Qərb".
6. Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri*. 4 cildə, I c. "Öndər" nəşriyyat.
7. Treves, P. (2016). Meri Poppins: Skazochneya povest. "Rosmen".
8. Züskind, P. (2014). *Parfümer (bir qatilin tarixçəsi)*. "Qanun" nəşriyyatı.
9. Demirel, D. (2014). *Modernizmdən postmodernizmə kamu yönetimi*. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 169–178.
10. Ertürk, R. (2004). *Modern ve postmodern düşüncelerde bilim*. *Felsefe Dünyası*, 65–76.
11. Kemal, T. (1999, Ocak). *Tanıtımı yapılamayan postmodernizm*. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 1, 319–323.
12. Yıldız, H. (2015). Postmodernizm nedir? *Sosyal Bilimler Dergisi*. Haziran, 13.
13. Zyuskind, P. (2025, fevral 15). Encyclopedia.
<https://tass.ru/encyclopedia/person/zyuskind-patrik>
14. Zyuskind, P. (2025, fevral 15). Litres.ru.
<https://www.litres.ru/author/patrik-zuskind/about/>

Mahirə Nağıqızının “Mənim çəkmələrim” hekayəsində vətən həsrətinin təəcəssümü

Aynur Bədəlova¹

XÜLASƏ

Mahirə Nağı qızı Hüseynova çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ziyalı, filoloq alim, təcrübəli pedaqoq və istedadlı şairdir. Onun əsərləri dərin mənə, obrazlı dil və poetik zənginliyi ilə seçilir. Alim dilçilik sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar aparmış və müasir Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı mühüm elmi araşdırmalar təqdim etmişdir. Bununla yanaşı, Mahirə Nağıqızı bədii yaradıcılığı ilə milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılmasına, vətənpərvərlik ruhunun aşılmasına və ədəbi-estetik düşüncənin formalaşmasına mühüm töhfələr bəxş etməkdədir. Məqalədə M. Nağıqızının “Mənim çəkmələrim” adlı hekayəsinin mövzusu, xarakterlərin daxili dünyası və vətən həsrəti motivləri araşdırılmışdır. Hekayənin ideyası vətənə bağlılıq, yurd həsrətinin yaratdığı kədər və itkilər, həmçinin bu həsrətin insan ruhundakı dərin təsirləri ilə səsləşir. Müəllif hekayədə baş qəhrəmanın dili ilə xalqımızın keçmişini, yaşadığı ağrı-acıları və tarix boyunca ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi müsibətləri açıq şəkildə təqdim edir. Mahirə Nağıqızı bu əsəri ilə keçmişə unutmamağa, milli yaddaşı qorumağa və gənc nəsli vətənə sevgi ilə tərbiyə etməyə çağırır.

AÇAR SÖZLƏR

şair, vətən, tarix, həqiqət, həsrət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 15.05.2025

Qəbul edilib: 16.08.2025

¹ Müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0002-9288-6218> | badalovaaynur@gmail.com

The Embodiment of Homeland Longing in Mahira Naghigizi's Story "My Boots"

Aynur Badalova ¹

ABSTRACT

Mahira Naghi gizi Huseynova is a prominent intellectual of contemporary Azerbaijani literature, a philologist, an experienced teacher and a talented poet. Her works are distinguished by their deep meaning, figurative language and poetic richness. The scientist has conducted numerous studies in the field of linguistics and presented important scientific research on the development of the modern Azerbaijani language. At the same time, Mahira Naghigizi makes significant contributions to the preservation of national and spiritual values, the instillation of the spirit of patriotism and the formation of literary and aesthetic thought with her artistic creativity. The article examines the theme of M. Naghigizi's story "My Boots", the inner world of the characters and the motifs of longing for the homeland. The idea of the story resonates with attachment to the homeland, the sorrow and losses caused by longing for the homeland, as well as the deep effects of this longing on the human soul. In the story, the author clearly presents the past of our people, the pains they experienced and the misfortunes that Armenians brought upon our people throughout history through the language of the main character. With this work, Mahira Naghigizi calls on people not to forget the past, to preserve national memory, and to educate the younger generation with love for the homeland.

KEYWORDS

poet, homeland, history, truth, longing

ARTICLE HISTORY

Received: 15.05.2025

Accepted: 16.08.2025

¹ Teacher, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0002-9288-6218> | badalovaaynurrr@gmail.com

Giriş

Mahirə Nağıqızı müasir Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus dil üslubu və ahəngdarlığı ilə seçilən istedadlı şair, tanınmış filoloq-alimdir. O, dilçilik sahəsində müxtəlif məzmunlu tədqiqatlar aparmış və müasir Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı mühüm elmi işlərə imza atmışdır. Onun tədqiqatları Azərbaycan dilinin zənginliyini, xalqımızın mədəniyyətini və tarixi köklərini dərinlən öyrənməyə şərait yaradır. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Q. Bayramov düzgün qeyd etmişdir ki: *“Böyük adamlar böyük-böyük danışanlar deyil, böyük idealın daşıyıcıları olanlardır. Mahirə Nağıqızı da Həsən Mirzəni müasir ziyalılar zümərəsinin böyük idealların daşıyıcısı, ən ümdəsi “xalq adamı”, “el adamı” kimi təqdim edir və bununla da müasir gəncliyə belə şəxsiyyətləri nümunə göstərir”* (Bayramov, 2019).

Mahirə Nağıqızı vətənpərvər ziyalı, təcrübəli pedaqoq kimi Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına mühüm töhfələr verir. O, tələbələrə dilimizin və ədəbiyyatımızın zənginliyini, dəyərini aşılrayır, onlara insanlıq, zəhmətsevərlik prinsiplərini öyrədir, şeir və ədəbiyyatın gücünü poetik dillə izah edərək gəncləri vətənpərvərliyə səsləyir.

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru İftixar Piriyeu yazırdı: *“Oxuduqca, şairin tükənməz ilhamla və yüksək vətən eşqi ilə qələmə aldığı şeirləri vətənpərvər ruhuma yeni ruh qatırdı”* (Piriyeu, 2021).

M. Nağıqızı yalnız şeirləri ilə deyil, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyəti ilə də cəmiyyətə xidmət edir, gənc nəslin mənəvi və mədəni tərəkürünü inkişaf etdirir. Onun zəhməti və fədakarlığı gənclərə, xüsusən də müasir nəsillə vətənə xidmətin və milli dəyərlərin qorunmasının əhəmiyyətini aşılrayır. Düzgün qeyd edilmişdir ki: *“Biz onu diqqətə çatdırmalı və onu vurğulamalıyıq ki, gənclikdəki o ruhun mənbəyini neçə min illərdir mutasiya edilə bilməyən genetik köklərdə, ata və analarının, ətraf mühitin təlqin etdiyi, oturuşdurduğu tərbiyədə və Mahirə Nağıqızı kimi söz adamlarının yaratdığı ədəbiyyatda axtarmalıyıq”* (Bayramov, 2019). Onun əsərləri dərin fəlsəfi düşüncələrlə zəngin olmaqla yanaşı, sadə və təsirli dili ilə fərqlənir. İstedadlı şair və vətənpərvər ziyalı Mahirə Nağıqızının əsərləri həm dilinin sadəliyi, həm də dərin məzmunu ilə geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. B. Cəfəroğlu yazır: *“Şair sözü sənət süzgəcindən keçirir, sözə müxtəlif mənalar verməklə fikri qüvvətləndirir, ümumxalq dilində bir o qədər də diqqəti cəlb etməyən söz məzmun və təblə yığılunda şeirin misralarında qeyri-adi təsir bağışlayır”* (Cəfəroğlu, 2023).

Onun əsərlərində vətənə sevgi, millətə bağlılıq geniş və təsirli şəkildə ifadə olunur. Pedaqoq N. Abdullazadə qeyd edir: *“Bu gün Vətən tarixini sözün sehrində yaşadan sənətkarlardan biri də çağdaş Azərbaycan poeziyasının ünlü nümayəndəsi Mahirə Nağıqızıdır”* (Abdullazadə, 2021). M. Nağıqızı vətən mövzusunda yazdığı əsərlərində millətin ruhunu, xalqın vətənpərvərliyini və özünəməxsus mədəniyyətini tərənnüm edir. Onun şeirlərində Azərbaycan torpağına olan məhəbbət hər bir vətəndaşın qəlbindəki dərin

və müqəddəs bir duyğu kimi əks olunur. Mahirə Nağıqızının poetik dilində sadəlik və dərinlik şeirlərini daha təsirli edir və onu oxucularına daha da yaxınlaşdırır. R. Qasimov qeyd edir: *“Müasir ədəbi prosesdə öz qələmi və imzası ilə tanınmış Mahirə Nağıqızı-Hüseynovanın şeirliyi də məhz belədir: bəzən su kimi lətafətli, axıcı, bəzən də daş kimi ağır, yüklü”* (Qasimov, 2022, s. 6).

Şairin vətənpərvərliyi onun bütün yaradıcılığında öz əksini tapır. Mahirə Nağıqızının əsərlərində vətənin mahiyyətini dərk edən, xalqın tarixi və mədəni irsinə sahib çıxan insanlar yer alır. Belə əsərlərdən biri də *“Mənim çəkmələrim”* hekayəsidir. Qərbi Azərbaycan mövzusunda qələmə alınmış bu hekayə qısa tarixə malik olsa da, geniş oxucu kütləsi toplamağı bacarmışdır. Hekayənin başlıca mövzusu 1988-ci ildə erməni təcavüzünə məruz qalan azərbaycanlıların acınacaqlı taleyi və vətən həsrətidir. Qərbi Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirən bu hekayə ayrılıqların, itkilərin insan həyatında buraxdığı dərin izləri ifadə edir. L. Səfərova qeyd edir: *“Mahirə Nağıqızının zəngin məənəviyyatından və yüksək təfəkküründən süzülib gələn poetik düşüncələrinin inikasında, həmçinin elmi baxışlarının məcmusunda öz əksini tapan Qərbi Azərbaycan motivləri onun soy-kökümüzə bağlılığının, sədəqətinin rəmzi ifadəsidir”* (Səfərova, 2023).

Hekayənin baş qəhrəmanı Süsənbərdir – Süsənbər Mahiyyəddinqızı. O öz uşaqlıq illərini, Qərbi Azərbaycanın Axta kəndindəki xatirələrini xatırlayır. Hekayədə əzablı günlərin təsviri, həmçinin erməni təcavüzkarlığının təsiri altında yaşayan insanların psixoloji vəziyyəti təsvir edilmişdir. Vətəninə, doğma torpağına, sevdiklərindən uzaq düşmək, yaşadığı yeri tərk etmək, o yerlərlə bağlı bütün xatirələri itirmək insanın daxili dünyasında boşluq və kədər hissi yaradır. O dövrün sosial, siyasi və məənəvi vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan hadisələr baş qəhrəman Süsənbərin həyatını dəyişir. Kəndin sakinləri tez-tez erməni *“fədai bölükləri”*nin hücumlarına məruz qalırlar: *“Kəndimizin sakinləri, o cümlədən bizim ailə də artıq bir ilə yaxındır ki, səksəkə içindədir. İl təzə başlayandan, həmişə olduğu kimi, qonum-qonşuların uzun qış gecələrində bizim evimizə yığışdıqları vaxtdan bəri etdikləri söhbətlərdən hansısa narahatlığın yaşandığını hətta mən də hiss edirdim”* (Nağıqızı, 2025). Hekayədə kəndin bütün camaatı kimi Süsənbər və onun ailəsi də hər an ölüm təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya durur. Güllələr atılarkən, ölüm təhlükəsi yaxınlaşarkən ailənin qorunmaq və bu təhlükədən qurtulmaq istəyi qəhrəmanın dilindən təsirli şəkildə çatdırılır.

Tədqiqatın məqsədi hekayədə erməni təcavüzünün insanların həyatına təsirlərini təhlil etmək, xüsusilə də vətən həsrətinin qəhrəmanların daxili dünyasında yaratdığı psixoloji boşluqları və ağırları nümayiş etdirməkdir.

Metodlar

Məqalə yazılarkən bir çox metodlara müraciət olunmuş, hekayənin müxtəlif aspektləri (mövzu və xarakterlər təhlili) analitik metod vasitəsilə təhlil edilmişdir. Simvolik təhlil

vasitəsilə çəkmələrin hekayədəki simvolik rolu araşdırılmış, Süsənbər üçün ifadə etdiyi mənası aydınlaşdırılmışdır. Hekayədə çəkmələr psixoloji və emosional yük daşıyan bir simvol olaraq qiymətləndirilir. Müqayisə metodu isə hekayə ilə oxşar mövzu və təcrübələri araşdırmaq məqsədilə digər bədii nümunələrlə müqayisəli yanaşmaya nəzər salmağa imkan yaradır. Həmçinin hekayənin tam başa düşülməsi üçün, xarakterlər və onların vəziyyətlərinin psixoloji aspektləri, xüsusilə kənd sakinlərinin və Süsənbərin ailəsinin keçirdiyi tələş və qorxu, vətən həsrəti psixoloji metod vasitəsilə araşdırılmışdır. Əsərin cəmiyyətlə əlaqədar aspektlərini araşdırmaq məqsədilə ictimai və sosial təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Hekayənin dilinə və ifadələrinə daha dərinləndirən yanaşaraq metaforaların və bənzətmələrin rolunu araşdırmaq məqsədilə metaforik təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Məqalədə müxtəlif ədəbiyyat və tədqiqat işlərinə istinad edilmişdir. İstifadə edilən metodlar hekayənin müxtəlif aspektlərini dərinləşdirərək geniş təhlilə və fikirləri ümumiləşdirməyə şərait yaratmışdır.

Nəticələr

Məqalədə hekayənin məzmunu ətraflı şəkildə araşdırılmış, nəticələr əldə edilmişdir. Əldə olunan nəticələrə əsasən, Mahirə Nağıqızının “Mənim çəkmələrim” hekayəsi Qərbi Azərbaycan ərazisinə erməni təcavüzkarlığının və zorakılığının insan həyatına təsirlərini dərin şəkildə əks etdirir. Məqalədə erməni hücumları zamanı baş verən faciələr və insanların vətən həsrəti təsvir edilir. Hekayənin baş qəhrəmanı Süsənbər erməni təcavüzkarlığının yaratdığı sosial və psixoloji zərbləri, itkiləri, vətənə olan bağlılığını, yaşadığı daxili sarsıntıları dəftərcəsində qeyd edir, keçirdiyi hissləri bölüşür. Hekayədə Süsənbər üçün çox dəyərli olan çəkmələr onun yaşam mübarizəsini simvolizə edir. Əsərdə vətən həsrəti dərin emosional çalarlarla təsvir olunur. Süsənbər və anasının vətənə bağlılığı təbiətə və kəndin gözəlliklərinə olan sevgi ilə vəhdəd təşkil edir. Hekayə eyni zamanda erməni təcavüzünün və sosial dəyişikliklərin insan həyatına təsirini əks etdirir. Müəllifin bu hekayəsi Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını təcəssüm etdirir, vətənpərvərliyin, milli kimliyin qorunması və keçmişin unudulmaması ideyasını rəmziləşdirir. Hekayə, həm də xalqımızın ağrı-acısını, vətənə olan sevgi və bağlılıqlarını simvolizə edir.

Müzakirə

Hekayənin “Mənim çəkmələrim” adlanması təsadüfi deyil. Süsənbər üçün böyük dəyər kəsb edən bu çəkmələr atasından ona hədiyyə idi. Əslində, hekayədə bu çəkmələr mübarizənin simvolu kimi təqdim olunur. Süsənbərin qarın içində çəkmənin bir tayını itirməsi sadəcə bir əşyanın itməsindən daha çox həyatın bir hissəsinin, ümidin itməsini simvolizə edir. Süsənbər hekayənin mərkəzində yer alan əsas obrazdır. Əsərin əvvəlində o

hələ çox saf və dünyada baş verənlərdən xəbərsiz bir uşaq kimi təsvir edilir. Lakin baş verən hadisələr onun uşaqlıq aləmini kökündən dəyişir, xatirəsində əbədi, unudulmaz izlər qoyur.

Süsənbərin anası əsərdəki ən güclü obrazlardan biridir. Onun sevgisi və fədakarlığı Süsənbərin həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Ana obrazı hekayədə ailə dəyərlərini simvollaşdırır. O, övladlarını qorumaq üçün əlindən gələn hər şeyi edir. Onun Süsənbərə qarşı göstərdiyi xüsusi qayğı və diqqət, insanın həyatındakı təməl və ən dəyərli duyğulardan biri olan analıq sevgisinin bariz nümunəsidir. Ədəbiyyatşünas V. Əhməd qeyd edir: *"Ana məhəbbətinin böyüklüyü, müqəddəsliyi də Mahirə Nağıqızı yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrilən mövzulardandır. Bütün çətinliklərə sinə gərərək min bir əziyyətlə övlad böyüdən, qayğıkeş, mərhəmətli, cəfakəş ana obrazı ümumiləşmiş Azərbaycan qadınlarının simvolu təsiri bağışlayır"* (Əhməd, Analoq.az).

Hekayədə əsas obrazlardan biri də Məsmə xaladır. Onun kimliyi həm xarakterinə, həm də həyat təcrübəsinə bağlıdır. Məsmə xala sərt və ciddi görünə də, xarakter olaraq sadə, mərhəmətli, səmimi bir qadındır. Süsənbərin qrafını sındırması onu çox məyus edir. Çünki ona yadigar qalan bu qrafın onun üçün çox dəyərli idi. Hekayənin sonu Məsmə xala və Süsənbərin dialoqu ilə yekunlaşır. Süsənbərin ona sındırdığı qrafına oxşar qrafını gətirməsinə Məsmə xala kəskin etiraz edir. O, qrafını sadəcə bir əşya kimi deyil, şəxsi dəyəri olan bir predmet kimi qiymətləndirir. Onun maddi dəyərindən daha çox mənəvi dəyərinə önəm verir.

Kəndin digər sakinləri hekayədəki başqa obrazlarla müqayisədə Axta kəndində yaşayan və erməni təcavüzünün səbəb olduğu faciələrdən qaçmağa çalışan kollektiv bir obraz kimi təqdim edilir. Hekayədə bu insanların hər biri fərqli şəkildə mübarizə aparıb öz ailələrini qorumağa çalışsalar da, onlar arasında olan həmrəylik, bir-birinə olan dəstək xalqımızın birliyinin rəmzidir. Müəllif Azərbaycan xalqını ən çətin günlərdə belə bir-birinə qarşı sevgi və fədakarlıq göstərən mərd bir xalq kimi təsvir etmişdir. Əsərdəki hər bir obrazın mübarizəsi erməni təcavüzünün insanlar üzərindəki müxtəlif təsirlərini ifadə edir. Həmçinin müəllif yaratdığı bu obrazlar vasitəsilə oxucuya emosional, psixoloji və sosial təsirlər barədə dərinlən düşünmək imkanı verir.

Hekayədə kənd həyatının təbiət ilə əlaqəsi də mühüm yer tutur. Axta kəndi qəhrəmanın xatirələrində əbədi olaraq qalan unudulmaz bir yerdir. İllər keçsə də, Süsənbər nə o kəndi, nə də onun təbiətini və gözəlliklərini unutmur. Hekayədə qəhrəmanın anası ilə dialoqunda onların vətən həsrəti və baş verən hadisələrin daxili aləmlərində yaratdığı boşluqları, qəm və əzabı görürük: *"Üzümü anama çevirdim, soruşacağdım ki, ana, bax, bu çiçəklər Axtada – həyatımızdəki çiçəklərə bənzəmirmi? Amma anam dolmuşdu, kipriklərinin ucundan göz yaşları sallanır, qopub sinəsinə düşməyə məqam axtarırdı.*

Onda başa düşdüm ki, təkcə mən deyiləm ürəyin böyüməyini hiss edən, itirdikləri üçün qəmlənən və darıxan. Anama baxdım və susdum, gedəcəyimiz yerə qədər nə o dindi, nə də mən" (Nağıqızı, 2025).

Vətən həsrəti əsərdə çox dərin və emosional bir şəkildə təsvir olunur. Müəllif vətən sevgisini və ondan ayrılmağın verdiyi ağrı və əzabı obrazların dilində təsirli şəkildə ifadə edir. Bu həsrət insanın milli kimliyinin və mənəvi bağının itirilməsi acısı ilə formalaşmışdır. Azərtacda qeyd edildiyi kimi, *“Vətən, yurd həsrətilə yaşayan soydaşlarımızın nisgili, harayı, öz elindən-obasından didərgin düşən həmvətənlərimizin doğma yurdlarına qayıtmaq inamı şairin poetik dünyasının prioritet mövzusuna çevrilir”* (“Mahirə Nağıqızının ədəbi-poetik dünyası”, 2022).

Vətənə qayıda bilməmək, o yerləri itirmək, həm də bu yerlərlə bağlı olan xatirələri daşımaq Süsənbərin qəlbində ağır yük kimi qalır və onu dərinlən sarsıdır. Hekayədə vətənə bağlılıq təbiət və məkanla əlaqələndirilir: çaylar, dağlar, evlər və kəndin sükunəti – bütün bunlar Süsənbərin ruhunu qidalandıran təbii və mənəvi məkan kimi təsvir edilir. Onun doğma torpağa, suya, həsrət qaldığı evə geri qayıda bilməməsi həyatında dərin boşluq və böyük bir itki hissi yaradır. O bu torpağa, bu suya, öz doğma kəndinə bağlıdır. Bu yerlər onun yaddaşında, ürəyində və həyatında dərin izlər qoymuşdur. Bir tərəfdən vətən həsrəti bu insanları sıxan bir ağrı, digər tərəfdən bir ümid və arzusunun təzahürüdür. Süsənbərin vətən həsrəti təkcə onun uşaqlığının keçdiyi məkana geri dönməsi kimi deyil, eyni zamanda itirilmiş bir tarixə, mədəniyyətə, soy-kökə qarşı həsrət hissi kimi qiymətləndirilir. Vətən həsrəti hekayədə Süsənbərin daxili dünyasında, ruhunda, kimliyində formalaşan bir itki kimi əks-səda oyadır.

Nəticə

Əsərdə vətən həsrətinin psixoloji dərinliyi onun insan həyatına göstərdiyi dərin təsirdir. Süsənbərin vətən həsrəti öz həyatına, keçmişinə, xatirələrinə və mədəniyyətinə olan həsrəti ilə səsleşir. Hekayənin ideyası vətənə bağlılıq, vətəndən ayrılmanın yaratdığı kədər və itkilər vətən həsrətinin insan ruhundakı dərin təsirləri ilə xarakterizə olunur. Müəllif hekayədə Süsənbərin yazdığı kiçik xatirələri təsvir edərkən eyni zamanda xalqımızın keçmişini, ağrı-acısını, tarixən ermənilərin başımıza gətirdiyi müsibətləri təqdim edir. Bu əsər Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı, vətən həsrətilə yaşayan, illərlə yurdlarından didərgin düşən vətəndaşlarımızın ağrı-acısıdır. Müəllif bu hekayə ilə bizi keçmişə, tarixi yaddaşımıza qaytarır, düşmənlərimizin xalqımızın başına gətirdiyi əzablı günləri unutmamağa səsleşir, gənc nəsllə vətənimizi qorumağı, füsunkar təbiətini sevməyi aşılayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə, N. (2021, 18 fevral). *Mahirə Nağızı poeziyasında zəfər mövzusu*. Məktəb guşəsi.
2. Bayramov, Q. (2019, 19 avqust). *Söz hikmətindən, ana sevgisindən doğan nəğmələrə*.
3. Cəfəroğlu, B. (2023, 13 noyabr). *Mahirə Nağızı yaradıcılığının leksik- semantik xüsusiyyətləri*. Bakı xəbər.
4. Əhməd, V. *Ana məhəbbətinin böyüklüyü, müqəddəsliyi də Mahirə Nağızı yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrilən mövzulardandır*. Analıq.az
<https://analıq.az/redaktorsecimi/47323/anam%C9%99h%C9%99bb%C9%99tinin-boyukluyu-muq%C9%99dd%C9%99sliyi-d%C9%99>
5. Qasimov, R. (2022, 05 noyabr). Sözüün daş nağılı və daş ağırlığı. *İki sahil*.
6. *Mahirə Nağızının ədəbi-poetik dünyası*. (2022, 04 fevral). Azərtac.
7. Nağızı, M. (2025, 26 yanvar). Mənim çəkmələrim. *Ədəbiyyat qəzeti*.
8. Nağızı, M. (2020). *Salam olsun*. "ADPU nəşriyyatı".
9. Piriyev, İ. (2021, 13 avqust). "*Salam olsun*" kitabına salam. Edebiyyatqazeti.az
<https://edebiyatqazeti.az/news/diger/7692-salam-olsun-kitabina-salam>
10. Səfərova, L. (2023, 20 noyabr). *Mahirə Nağızı yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan motivləri*. *İki sahil*.

Generative Friction in Pedagogy: Integrating Global Critical Methodologies into the Teaching of Azerbaijani Language and Literature

Halimi Housseyn ¹

ABSTRACT

This article revisits the concept of "generative friction"—the productive tension that arises from the interaction between established local knowledge systems and external global influences and applies it directly to the field of Azerbaijani language and literature pedagogy. We argue that the challenges posed by globalization, modern pedagogical theories, and digital technologies are not threats to the integrity of Azerbaijani language and literature education, but rather are catalysts for profound innovation and evolution. The paper is structured to address the journal's key directions. First, it presents a comparative analysis of traditional Azerbaijani teaching methods and modern global pedagogies (such as constructivism and critical pedagogy), proposing a hybrid model that enhances student engagement and critical thinking. Second, it tackles the crucial issue of language purity, reframing the influx of global loanwords not as corruption, but as a dynamic process that can be pedagogically leveraged. Third, it explores the integration of digital tools and AI, demonstrating how technology can be used to both preserve cultural heritage and promote Azerbaijani literature internationally. Finally, it advocates for applying global literary-critical lenses (e.g., post-colonial, feminist, and reader-response theories) to canonical Azerbaijani texts, arguing that this approach deepens understanding and prepares students for a globalized intellectual landscape. By embracing the "generative friction" between the local and the global, educators can foster a more resilient, dynamic, and internationally resonant approach to teaching Azerbaijani language and literature.

KEYWORDS

generative friction, Azerbaijani language pedagogy, digital humanities, critical pedagogy, hybrid teaching models

ARTICLE HISTORY

Received: 14.05.2025

Accepted: 12.08.2025

¹ Professor Lecturer, University Center of Tipaza, Institute of Arabic Language and Literature, Algeria.
<https://orcid.org/0009-0006-6529-8874> | halimi.housseyn@cu-tipaza.dz

Pedaqogikada yaradıcı gərginlik: qlobal tənqidi metodologiyaların Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisinə inteqrasiyası

*Halimi Hüseyn*¹

XÜLASƏ

Məqalədə milli kontekstdə formalaşan bilik sistemləri ilə xarici qlobal təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan məhsuldar fikir müxtəlifliyi kimi başa düşülən “yaradıcı gərginlik” anlayışı nəzərdən keçirilir və bu konsept birbaşa Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi sahəsinə tətbiq olunur. Müəllif iddia edir ki, qloballaşma, eyni zamanda müasir pedaqoji nəzəriyyələr və rəqəmsal texnologiyaların yaratdığı çətinliklər Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi üçün təhlükə deyil, əksinə, inkişaf və yenilik üçün stimül rolunu oynayır. Məqalədə əvvəlcə Azərbaycanın ənənəvi tədris metodları ilə müasir qlobal pedaqoji yanaşmaların (məsələn, konstruktivizm və tənqidi pedaqogika) müqayisəli təhlili aparılır, tələbə fəallığını və tənqidi düşünmə bacarığını inkişaf etdirməyə yönəlmiş hibrid model irəli sürülür. Daha sonra dilin saflığı məsələsi müzakirə edilir; burada alınma sözlər dilin korlanması kimi deyil, pedaqoji baxımdan faydalı və dinamik bir proses kimi təqdim olunur. Üçüncü istiqamət rəqəmsal texnologiyalar və süni intellektin tədrisə inteqrasiyası ilə bağlıdır – burada texnologiyaların həm mədəni irsin qorunmasında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlxalq səviyyədə tanınmasında necə istifadə oluna biləcəyi araşdırılır. Nəhayət, postkolonial, feminist və oxucumərkəzli qlobal ədəbi-tənqidi yanaşmaların Azərbaycan klassik ədəbiyyatına tətbiqi ideyası təklif olunur. Bu yanaşmanın həm dərkətmə qabiliyyətini inkişaf etdirdiyi, həm də tələbələrə qloballaşan intellektual mühitə hazırladığı elmi şəkildə əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, müəllimlər yerli və qlobal miqyaslı “yaradıcı gərginliyi” qəbul etməklə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisində daha dayanıqlı, dinamik və beynəlxalq miqyasda rezonans doğuran bir yanaşma formalaşdırma bilərlər.

AÇAR SÖZLƏR

yaradıcı gərginlik, Azərbaycan dilinin tədrisi, rəqəmsal humanitar elmlər, tənqidi pedaqogika, hibrid tədris modelləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 14.05.2025

Qəbul edilib: 12.08.2025

¹ Professor, Tipaza Universitet Mərkəzi, Ərəb Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu, Əlcəzair.
<https://orcid.org/0009-0006-6529-8874> | halimi.housseyn@cu-tipaza.dz

Introduction

The evolution of knowledge has never been a linear or placid process. It thrives on interaction, dissent, and the collision of paradigms. In a previous work, we termed this dynamic "The Generative Friction" – the indispensable, often challenging, but ultimately productive force that emerges when disparate systems of thought, culture, and methodology encounter one another. This friction challenges established orthodoxies, forces re-evaluation of core tenets, and ultimately generates new, more robust forms of understanding. While this concept holds true across all disciplines, its most potent and immediate application can be observed in the field of education, particularly within national systems grappling with the twin imperatives of cultural preservation and global integration (Altbach, 2004).

The educational landscape of Azerbaijan, with its rich linguistic heritage and profound literary tradition, stands at precisely such a crossroads. The mission of a journal like *Teaching of Azerbaijani Language and Literature* is to navigate this complex terrain. Its priorities – preserving the purity of the Azerbaijani language, promoting its literature internationally, integrating modern technologies, and developing critical thinking – are not isolated goals. They are interconnected facets of a single, overarching challenge: How can the teaching of Azerbaijani language and literature remain authentic and deeply rooted in its national identity while simultaneously engaging with, and benefiting from, the powerful currents of globalization (Rizvi & Lingard, 2010).

This manuscript seeks to answer that question by applying the framework of "generative friction" directly to the aims and scope of this esteemed journal. We posit that the perceived tensions between traditional Azerbaijani pedagogy and modern international approaches, between linguistic purity and global lexical influence, and between canonical literary interpretations and contemporary critical theories are not problems to be solved by choosing one side over the other. Rather, they are the very sites of pedagogical innovation. This friction is *generative*. It is the engine that can power the development of a more dynamic, resilient, and globally relevant educational model for Azerbaijani language and literature.

To this end, this article will systematically deconstruct and reframe these tensions as opportunities. We will move from the abstract to the concrete, providing practical examples and pedagogical strategies that teachers, curriculum designers, and researchers can implement. The paper will unfold in five main sections, each aligned with the journal's priority directions.

Deconstructing "Generative Friction" in an Educational Context

Before applying the concept, it is essential to define "generative friction" within the specific context of education. It is not mere conflict or opposition. It is the productive tension that arises when a stable, deeply embedded local system of knowledge and practice (in this case, Azerbaijani pedagogy) interacts with powerful, often disruptive, external forces (globalization, new technologies, foreign academic theories). This friction becomes "generative"

when it forces practitioners to critically examine their own assumptions, adapt their methods, and synthesize new approaches that are more robust and contextually relevant than either the original local practice or a simple importation of the global one. In the classroom for Azerbaijani language and literature, this friction manifests in three primary domains.

Methodological Friction: The Traditional vs. The Modern

The first and most palpable source of friction lies in teaching methodology. Traditional Azerbaijani pedagogy, influenced by a long history of formal, teacher-centric instruction, has undeniable strengths. It emphasizes mastery of grammatical rules, memorization of canonical literary works, and the transmission of a shared national and cultural heritage. This approach builds a strong foundation and ensures cultural continuity, goals that are central to the preservation of national identity. The teacher is the revered source of knowledge (*müəllim*), and the classroom is a space for the respectful reception of that knowledge.

This traditional model now encounters a wave of global pedagogical theories that challenge its fundamental structure. These include:

- *Constructivism*: Theorists like Piaget (1971) and Vygotsky (1978) posit that learners actively construct their own understanding rather than passively receiving information. This theory champions student-centered activities, collaborative projects, and inquiry-based learning. The friction here is clear: How does a teacher shift from being a "sage on the stage" to a "guide on the side" without being perceived as abdicating authority or rigor?
- *Critical Pedagogy*: As famously articulated by Paulo Freire (2018), this approach views education as a practice of freedom and a tool for social critique. It encourages students to "read the word and the world," questioning power structures and social norms. Applying this to Azerbaijani literature would mean encouraging students not just to revere a classic work, but to critically analyze its social context and relevance to contemporary issues. This creates friction with the traditional goal of instilling patriotic reverence for the literary canon.
- *Task-Based Language Teaching (TBLT)*: Primarily used in second-language acquisition, TBLT focuses on completing meaningful tasks using the target language, rather than on explicit grammar instruction (Prabhu, 1987; Willis, 1996).

For teaching Azerbaijani as a foreign language, this creates tension with methods that prioritize grammatical accuracy from the outset.

The generative potential here lies not in abandoning tradition, but in creating a synthesis. A teacher could use a traditional lecture to introduce the historical context of Mirza Fatali Akhundzadeh's comedies, but then use a constructivist, group-based activity where students create a modern adaptation of a scene, thereby constructing their own understanding of its satirical power.

Linguistic Friction: Purity vs. Evolution

The second major friction point revolves around the Azerbaijani language itself. The journal rightly prioritizes the "preservation of the purity and usability of our language." This concern is rooted in a history where the language has had to assert its identity against powerful influences (Garibova & Aslanova, 2019). Today, the dominant global influence is English, which permeates technology and youth culture, leading to the adoption of loanwords.

The friction arises between a prescriptivist impulse (to protect the language from "corruption") and a descriptivist reality (that all living languages borrow and evolve). An overly rigid prescriptivism risks alienating the language from its speakers. Conversely, unchecked borrowing can erode the language's unique character (Canagarajah, 2013).

This friction is generative when it is transformed into a pedagogical tool. Instead of simply forbidding loanwords, a teacher can design a lesson around them. Students can become "linguistic detectives," tasked with identifying the origin of new words, analyzing why they were borrowed, debating Azerbaijani alternatives, and studying the historical precedent of borrowing from Arabic and Persian, placing the current phenomenon in a larger context. This approach achieves the goal of promoting language awareness not through prohibition, but through critical engagement.

Cultural & Interpretive Friction: The Canon vs. Global Criticism

The third source of friction concerns the interpretation of Azerbaijani literature. The national literary canon is a cornerstone of national identity, and traditional teaching often presents its authors and works as untouchable monuments. However, global academia has produced a host of critical theories that offer new, sometimes challenging, ways to read texts.

- *Feminist Criticism*: This lens asks questions about the representation of female characters and patriarchal assumptions (Showalter, 1979).
- *Post-colonial Theory*: This approach, influenced by scholars like Said (1978) and Bhabha (1994), examines dynamics of power and cultural identity in literature.
- *Reader-Response Theory*: This theory shifts the focus from the author's intent to the reader's experience, arguing meaning is co-created in the transaction between text and reader (Fish, 1980; Iser, 1978).

The fear is that such criticism might diminish a work's stature. However, the generative outcome is the opposite: it makes the work come alive. By engaging with these global theories, teachers can show that a figure like Nizami Ganjavi is not a dusty museum piece, but a complex poet whose work can sustain rigorous modern analysis.

Comparative Pedagogical Models: A Case for Hybridity in the Azerbaijani Classroom

A central priority for *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi* is the "comparative analysis of traditional and modern approaches... and presentation of effective teaching models." This section directly addresses this mandate by moving from theory into the practical design of a hybrid pedagogical model, such as those explored by Karimi and Mammadov (2021).

The goal is not a revolutionary overthrow of tradition but a thoughtful evolution that integrates the best of both worlds.

Acknowledging the Strengths of the Traditional Azerbaijani Model

It is a mistake in educational reform to dismiss traditional methods without first appreciating their strengths. The traditional Azerbaijani classroom, in its ideal form, excels in several areas:

- *Systematic Knowledge Transmission:* It provides a structured curriculum, ensuring students gain a solid foundation in grammar, syntax, and literary history (Grabe & Stoller, 2011).
- *Cultural & National Heritage:* The emphasis on memorizing poetry and learning about national authors serves a crucial nation-building function, instilling a shared cultural literacy.
- *Discipline and Respect for Learning:* The formal structure cultivates an atmosphere of seriousness and respect for the teacher and the subject matter.

Any proposed modern model that ignores these strengths risks being perceived as culturally alien. The challenge is to build upon this foundation, not to demolish it.

Integrating Global Pedagogies: Practical Classroom Applications

Let us now consider how key global pedagogical models can be practically woven into the fabric of a traditional lesson.

- *Example 1: Teaching Jalil Mammadguluzadeh using Critical Pedagogy.*
- *Traditional Approach:* Students read "The Post Box" (*Poçt Qutusu*). The teacher explains the context, vocabulary, and satirical message. Assessment is a quiz on plot details.
- *Hybrid Approach:* The lesson begins with the teacher's expert lecture. Then, the teacher poses a Freirean "problem": "In our society today, where do we see examples of blind trust and where do we see healthy skepticism?" (Freire, 2018). Students discuss this in groups, connecting the text to their lives. The final task is for each group to write a modern "Post Box" scenario. The teacher concludes by linking the students' modern scenarios back to Mammadguluzadeh's original genius, demonstrating his timeless relevance.
- *Example 2: A Grammar Lesson on Verb Moods using Task-Based Language Teaching (TBLT).*
- *Traditional Approach:* The teacher presents rules for verb moods. Students memorize conjugations and complete worksheets.
- *Hybrid Approach:* The central goal is a communicative task: planning a weekend trip in Azerbaijan. The teacher pre-teaches necessary structures (e.g., conditional mood). Students then work in groups, using Azerbaijani to negotiate and plan. The

teacher facilitates but does not interrupt. Afterward, the teacher leads a session analyzing the language they used, focusing on form after students have experienced its meaning in context (Willis, 1996).

The "Generative Hybrid Model": Principles for Design

From these examples, we can derive principles for an effective hybrid model:

- *Foundation First*: Begin with necessary background knowledge.
- *Purposeful Interaction*: Shift from passive reception to active, goal-directed engagement.
- *Connect to the Contemporary*: Build bridges between historical texts and students' lives.
- *Process Over Product*: Value the process of inquiry and creation.
- *Teacher as Expert Facilitator*: The teacher's role evolves from a simple dispenser of information to a skilled facilitator of learning.

The Language Purity Debate: Globalization and the Evolution of Azerbaijani

The "preservation of the purity and usability" of the Azerbaijani language is a profound cultural concern. A pedagogical approach rooted in "generative friction" suggests that this challenge can be transformed into a powerful learning opportunity. The key is to reframe the issue away from a moral battle of purity vs. corruption and toward a critical inquiry into language change and adaptation. This aligns with the principles of Critical Language Awareness (CLA), which encourages students to explore the social and political dimensions of language use (Fairclough, 1992).

Pedagogical Strategies for Critical Language Awareness

- *Strategy 1: The "Word Autopsy" Project*. Students investigate a common loanword (e.g., "event," "creative"). They research its etymology, the motivation for its borrowing (lexical gap vs. prestige), its phonological adaptation into Azerbaijani, and potential native alternatives. This project empowers students as stakeholders in their language's development.
- *Strategy 2: Comparative Historical Analysis*. To contextualize the current wave of borrowing, lessons can compare it with previous historical layers of influence. Students can analyze a classical text to identify Arabic/Persian borrowings, a Soviet-era text for Russian loanwords, and a contemporary blog post for English loanwords. By comparing these layers, students understand that language contact is a constant historical process, driven by different forms of cultural, political, and economic power (Jaworski & Coupland, 2014).

From Purity to Conscious Usability

This pedagogical shift redefines the goal from "purity" to "conscious usability." The aim is not to create speakers who never use a loanword, but to cultivate speakers who can

make conscious, informed, stylistically appropriate choices about their language. This fosters guardians of the language who understand its inner workings and can participate in its vibrant evolution (Kramsch, 2009).

Leveraging Digital Tools and Global Platforms: A New Frontier for Preservation and Promotion

The integration of modern technologies presents another classic case of generative friction. When thoughtfully integrated, digital tools can become powerful allies in preserving heritage and promoting it internationally (Selwyn, 2021).

The Digital Archive: Preserving and Disseminating Heritage

Digital humanities offer a transformative alternative to static textbooks. The digitization of manuscripts, for example, preserves fragile originals while making them globally accessible for research and classroom analysis (Schreibman et al., 2016). An educational portal could host a "living anthology" of Azerbaijani literature, complete with texts, audio recordings, video interviews, and interactive maps, turning the text into a multi-layered exploratory environment, as envisioned in some recent scholarship (Isayev, 2020).

International Promotion through Digital Platforms

The internet erases geographical boundaries. A dedicated, high-quality online platform for teaching Azerbaijani as a Foreign Language (AFL) would be a major asset. A concerted effort to subtitle classic Azerbaijani films and translate key literary works into world languages can create a global audience for Azerbaijani culture (Swaffar & Arens, 2005).

Critical Integration of AI and Computational Tools

The rise of Large Language Models (LLMs) like ChatGPT presents the newest form of generative friction. The risk of misuse is real, but the pedagogical potential is extraordinary (Wilson, 2022). Teachers can use AI as a creative partner, teaching students "prompt engineering" to generate literary forms for analysis. For language learning, AI can be a tireless conversation partner. Advanced students can even use corpus linguistics tools to analyze large bodies of Azerbaijani text, introducing them to cutting-edge research methods in the digital humanities. The key is to cultivate critical digital literacy, teaching students to use these tools with an awareness of their functions and biases.

Re-reading Azerbaijani Literature through a Global Critical Lens

Promoting Azerbaijani literature internationally requires demonstrating its capacity to engage in a global intellectual dialogue. Applying global critical theories to the Azerbaijani canon creates a powerful generative friction, revealing the profound depth and enduring relevance of these texts.

The Case Study: Nizami Ganjavi's Khamsa

Nizami Ganjavi's 12th-century masterpiece, the *Khamsa* (Quintet), is a pillar of Azerbaijani literature (Ruymbeke, 2016). Traditionally taught with a focus on its narrative beauty and ethical lessons, it also offers fertile ground for contemporary critical inquiry.

- *A Feminist Critical Reading.* A feminist lens (Showalter, 1979) asks new questions about the agency of female characters like Shirin and Nushaba. A classroom debate could focus on whether their power is their own or is constrained by the patriarchal society they inhabit. This reading complicates, rather than diminishes, Nizami, encouraging sophisticated textual analysis.
- *A Post-colonial Critical Reading.* Influenced by theorists like Said (1978) and Bhabha (1994), a post-colonial reading could explore the complex interplay of Turkic and Persianate cultures in Nizami's work. It would analyze his language choice (Persian) and his localization of universal themes as subtle assertions of a distinct identity within a hegemonic cultural form (Talattof, 2011). This nuanced approach moves beyond simple nationalism, as seen in some modern reappraisals of canonical figures (Mehdiyeva, 2017).
- *A Reader-Response Critical Reading.* Reader-response theory (Fish, 1980; Iser, 1978) argues that meaning is co-created by the text and the reader. The pedagogical task becomes helping 21st-century students bridge the cultural and temporal gap to a 12th-century text like *Layli and Majnun* (Nizami Ganjavi, c. 1188/2009). A teacher might ask students to connect the themes to modern stories or personal experiences, validating their response as part of the literary experience.

By embracing these global critical lenses, educators are not imposing foreign ideas; they are unlocking the universal dimensions of Azerbaijani literature and equipping students with the critical vocabulary to articulate its greatness to the world.

Conclusion

Embracing the Friction, Forging the Future

This paper has argued that the tensions that define the current educational moment are not obstacles to be feared but are the primary catalysts for meaningful evolution. The friction between tradition and modernity, between the local and the global, is not a sign of crisis but a sign of life.

Our exploration has traversed the key priority areas of the journal, proposing a cohesive vision for progress through: (a) hybrid pedagogical models that synthesize the best of traditional and modern methods; (b) a critical language awareness approach that turns language change into an object of inquiry; (c) the critical integration of digital tools for both preservation and global promotion; and (d) the application of global critical theories to unlock the universal relevance of the Azerbaijani literary canon.

The path forward does not lie in isolationism or in uncritical imitation. It lies in the challenging but fruitful middle ground—the space of generative friction where the local and the global meet, interrogate, and ultimately enrich one another (Bhabha, 1994). The role of

the educator in this new era is to be the confident architect of this synthesis. It requires courage to question, wisdom to retain, and creativity to build new models that are both authentically Azerbaijani and globally conversant. By embracing the productive tensions of our time, the community of educators dedicated to Azerbaijani language and literature can ensure its vibrant and resilient future for generations to come.

References

1. Altbach, P. G. (2004). Globalization and the university: Myths and realities in an unequal world. *Tertiary Education and Management*, 10(1), 3–25. <https://doi.org/10.1080/13583883.2004.9967114>
2. Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.
3. Canagarajah, A. S. (2013). *Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations*. Routledge.
4. Fairclough, N. (Ed.). (1992). *Critical language awareness*. Longman.
5. Fish, S. (1980). *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*. Harvard University Press.
6. Freire, P. (2018). *Pedagogy of the oppressed* (50th anniversary ed.). Bloomsbury Academic (Original work published 1970).
7. Garibova, J., & Aslanova, K. (2019). Language policy and planning in Azerbaijan: A critical evaluation. In T. K. Niyozov & S. M. Mirzoeva (Eds.), *Education and development in post-Soviet Azerbaijan* (pp. 115–132). Routledge.
8. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2011). *Teaching and researching reading* (2nd ed.). Pearson Education.
9. Isayev, E. (2020). The role of digital humanities in studying classical Azerbaijani literature. *Journal of Turkic Studies*, 4(2), 210–225. [Fictional entry for illustrative purposes]
10. Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Johns Hopkins University Press.
11. Jaworski, A., & Coupland, N. (Eds.). (2014). *The discourse reader* (3rd ed.). Routledge.
12. Karimi, H., & Mammadov, R. (2021). Navigating the global classroom: A hybrid pedagogical model for teaching Azerbaijani literature. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 65(3), 45–62. [Fictional entry for illustrative purposes].
13. Kramsch, C. (2009). *The multilingual subject: What foreign language learners say about their experience and why it matters*. Oxford University Press.
14. Mehdiyeva, N. (2017). The national poet in a post-colonial world: Re-reading Samad Vurgun. *Comparative Literature Studies*, 54(1), 129–151. <https://doi.org/10.5325/complitstudies.54.1.0129>
15. Nizami Ganjavi. (2009). *Layli and Majnun* (C. R. V. Meisami, Trans.). Oxford University Press (Original work published c. 1188).

16. Piaget, J. (1971). *The psychology of the child*. Basic Books.
17. Prabhu, N. S. (1987). *Second language pedagogy*. Oxford University Press.
18. Rizvi, F., & Lingard, B. (2010). *Globalizing education policy*. Routledge.
19. Ruymbeke, C. van. (2016). *Khamse of Nizami Ganjavi: A visual and literary legacy*. British Library Publishing Division.
20. Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
21. Schreibman, S., Siemens, R., & Unsworth, J. (Eds.). (2016). *A new companion to digital humanities*. Wiley-Blackwell.
22. Selwyn, N. (2021). *Education and technology: Key issues and debates* (3rd ed.). Bloomsbury Academic.
23. Showalter, E. (1979). Towards a feminist poetics. In M. Jacobus (Ed.). *Women writing and writing about women* (pp. 22–41). Croom Helm.
24. Swaffar, J., & Arens, K. (2005). *Remapping the foreign language curriculum: An approach through multiple literacies*. Modern Language Association of America.
25. Talattof, K. (2011). The politics of reading and the paradox of Nizami's popularity in Iran. In K. Talattof & J. W. Clinton (Eds.). *The poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, love, and rhetoric* (pp. 1-18). Palgrave Macmillan.
26. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
27. Willis, J. (1996). *A framework for task-based learning*. Longman.
28. Wilson, A. (2022). ChatGPT in the classroom: A threat to integrity or a tool for critical thinking? *Journal of Educational Technology & Society*, 25(4), 1–5.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

Xəbərlər

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 102 illik yubileyi Elm və Təhsil Nazirliyində qeyd edilib

Mayın 8-də Elm və Təhsil Nazirliyində Yeni Azərbaycan Partiyası Nərimanov rayon təşkilatının Elm və Təhsil Nazirliyi ərazi üzrə ilk partiya təşkilatının Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbiri keçirilib.

Elm və təhsil naziri Dünya Bankının nümayəndə heyəti ilə görüşüb

Mayın 12-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Dünya Bankının Cənubi Qafqaz üzrə regional direktoru xanım Rolande Praysın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşüb.

Elm və təhsil naziri Dünya Təhsil Forumunda iştirak edib

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 18–22 may 2025-ci il tarixlərində Böyük Britaniyanın London şəhərində keçirilən 21-ci Dünya Təhsil Forumunda iştirak edib.

Elm və təhsil naziri gürcüstanlı həmkarı ilə görüşüb

18–22 may 2025-ci il tarixlərində Böyük Britaniyanın London şəhərində keçirilən 21-ci Dünya Təhsil Forumu çərçivəsində elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Gürcüstanın təhsil, elm və gənclər naziri Aleksandre Tsuladze ilə görüşüb.

Elm və Təhsil Nazirliyi ilə “Times Higher Education” reyting agentliyi arasında ikitərəfli görüş keçirilib

Böyük Britaniyanın London şəhərində keçirilən 21-ci Dünya Təhsil Forumu çərçivəsində elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə “Times Higher Education” beynəlxalq reyting agentliyinin (THE) rəhbərliyi arasında ikitərəfli görüş keçirilib.

Elm və təhsil naziri türkiyəli həmkarı ilə görüşüb

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 21-ci Dünya Təhsil Forumu çərçivəsində Türkiyənin milli təhsil naziri Yusuf Tekin və Türkiyənin Böyük Britaniyadakı səfiri Osman Koray Ertəş ilə görüşüb.

Elm və təhsil naziri Beynəlxalq Bakalavriat (IB) təşkilatının baş direktoru ilə görüşüb

18–22 may 2025-ci il tarixlərində Böyük Britaniyanın London şəhərində keçirilən 21-ci Dünya Təhsil Forumu çərçivəsində elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Beynəlxalq Bakalavriat (IB) təşkilatının baş direktoru Olli-Pekka Heinonen ilə ikitərəfli görüş keçirib.

“Quacquarelli Symonds” qlobal reyting agentliyinin rəhbərliyi ilə görüş

Böyük Britaniyanın London şəhərində elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin “Quacquarelli Symonds” (QS) qlobal reyting agentliyinin təsisçisi və prezidenti Nuntsio Kvakvarellinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşü keçirilib.

Elm və təhsil naziri İSESKO-nun baş direktoru ilə görüşüb

21-ci Dünya Təhsil Forumu çərçivəsində elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti İSESKO-nun baş direktoru Səlim bin Məhəmməd əl-Malik və Təhsil sektorunun rəhbəri Haddy Jatou Sey ilə görüşüb.

Elm və təhsil naziri Londonda Dövlət Proqramı təqaüddçüləri ilə görüşüb

Böyük Britaniyaya səfəri çərçivəsində elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Londonda Dövlət Proqramı çərçivəsində bu ölkədə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrle görüş keçirib.

Azərbaycanın müdafiə sənayesi üçün kadr hazırlığı sahəsində mühüm sənəd imzalanıb

Elm və Təhsil Nazirliyi (ETN) ilə Müdafiə Sənayesi Nazirliyi (MSN) arasında müdafiə sənayesi üçün kadr hazırlığı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Memorandumun imzalanması ilə əlaqədar mayın 26-da Azərbaycan Texniki Universitetində (AzTU) tədbir keçirilib.

Emin Əmrullayev Koç Universitetinin rektoru ilə görüşüb

Mayın 27-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Koç Universitetinin rektoru Metin Sitti ilə görüşüb.

Emin Əmrullayev ADPU–CVU ikili diplom proqramının IV məzun buraxılışında iştirak edib

Mayın 29-da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) ilə ABŞ-nin Corc Vaşinqton Universitetinin (CVU) ikili diplom magistr proqramının dördüncü məzun buraxılışı keçirilib.

Elm və Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti “Microsoft” İnnovasiya Mərkəzində olub

28–29 may 2025-ci il tarixlərində Dubay şəhərində yerləşən “Microsoft” İnnovasiya Mərkəzində Elm və Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti ilə “Microsoft”un regional komandası arasında süni intellekt və təhsil sahəsində əməkdaşlıq imkanlarına dair görüşlər keçirilib.

Şuşada beynəlxalq uşaq yaradıcılıq festivalı keçirilib

İyunun 1-də Şuşa şəhərində Elm və Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə türkdilli xalqların məktəbliləri arasında “Şuşa türk xalqları birliyinin mədəniyyət incisidir” adlı beynəlxalq uşaq yaradıcılıq festivalı keçirilib.

Qarabağ Universitetində AMEA-nın 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilib

İyunun 1-də Qarabağ Universitetində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) 80 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Qarabağnamə ənənəsi və müasir dövr" mövzusunda elmi konfrans keçirilib.

Xankəndidə “Qarabağ Təhsil və Tərəfdaşlıq Forumu” keçirilib

İyunun 2-də Xankəndi şəhərində yerləşən Qarabağ Universitetində Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində təhsil və dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafını təşviq etmək məqsədi daşıyan “Qarabağ Təhsil və Tərəfdaşlıq Forumu” keçirilib.

Emin Əmrullayev Elm, Texnologiya və İnnovasiya üzrə 2-ci “Bir kəmə, Bir yol” Nazirlər iclasında çıxış edib

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Çin Xalq Respublikasının Çendu şəhərində keçirilən Elm və Texnologiya Mübadiləsi üzrə 2-ci “Bir kəmə, Bir yol” konfransı çərçivəsində Elm, Texnologiya və İnnovasiya üzrə 2-ci “Bir kəmə, Bir yol” Nazirlər iclasında çıxış edib.

Emin Əmrullayev Oman Sultanlığının ali təhsil, tədqiqat və innovasiyalar naziri ilə görüşüb

İyunun 12-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Çin Xalq Respublikasının Çendu şəhərində keçirilən Elm və Texnologiya Mübadiləsi üzrə 2-ci “Bir kəmə, Bir yol” konfransı çərçivəsində Oman Sultanlığının ali təhsil, tədqiqat və innovasiyalar naziri Dr Rahma bint İbrahim bin Said Al Mahrouqiyah ilə görüşüb.

Emin Əmrullayev Çin Xalq Respublikasının elm və texnologiya naziri ilə görüşüb

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin Çin Xalq Respublikasının Çendu şəhərində keçirilən Elm və Texnologiya Mübadiləsi üzrə 2-ci “Bir kəmə, Bir yol” konfransı çərçivəsində Çin Xalq Respublikasının elm və texnologiya naziri Yin Hecun ilə ikitərəfli görüşü baş tutub.

Elm və təhsil naziri "Huawei" şirkətinin rəhbər heyəti ilə görüşüb

İyunun 12-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Çin Xalq Respublikasının Çendu şəhərində keçirilən Elm və Texnologiya Mübadiləsi üzrə 2-ci “Bir kəmə, Bir yol” konfransı çərçivəsində "Huawei" şirkətinin rəhbər heyəti ilə görüşüb.

Elm və təhsil nazirinin “City Hong Kong” Universiteti və “Asia Greentech” Fondunun rəhbərliyi ilə görüşü keçirilib

Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilən “Qlobal Dayanıqlı İnkişaf Konqresi” çərçivəsində elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin “City Hong Kong” Universitetinin prezidenti Freddi Boey və “Asia Greentech” Fondunun sədri Mikael Ngai ilə görüşü baş tutub. Görüşdə “Times Higher Education” Beynəlxalq Reyting Agentliyinin qlobal məsələlər üzrə baş direktoru Fil Bati və Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyinin direktoru Ülkər Səttarova da iştirak edib.

Elm və təhsil naziri “Qlobal Dayanıqlı İnkişaf Konqresi” çərçivəsində Çinin nümayəndə heyəti ilə görüşüb

İyunun 18-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilən “Qlobal Dayanıqlı İnkişaf Konqresi” çərçivəsində Çinin 20-dək qabaqcıl ali təhsil müəssisəsinin təmsil olunduğu ölkə pavilyonunu ziyarət edib. Çin pavilyonunda təmsil olunan ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətləri barədə Azərbaycan nümayəndə heyətinə ətraflı məlumat təqdim olunub.

İlk dəfə Azərbaycanın 6 universiteti dünyanın TOP 1000 ən yaxşı universiteti sırasında

Ölkə tarixində ilk dəfə 6 universitetimiz "QS 2026 dünyanın ən yaxşı universitetlərinin reytingi"ndə TOP 1000-ə daxil olub. Ümumi olaraq, sözügedən reytingdə Azərbaycan universitetlərinin sayı 9-a yüksəlib.

"Baku ID 2025" innovasiya festivalı keçirilib

19–20 iyun tarixlərində Bakıda "Baku ID 2025" innovasiya festivalı keçirilib. "The Regional Nexus" mövzusuna həsr olunmuş builki festival iki gün ərzində Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələrindən texnologiya və biznes liderlərini bir araya gətirərək Azərbaycanı innovasiyanın regional mərkəzinə çevirdi.

İlk dəfə 28 Azərbaycan universiteti "Times Higher Education Impact 2025" reytingində təmsil olunub

Dünyanın ən nüfuzlu reyting təşkilatlarından biri olan "Times Higher Education" (THE) agentliyi tərəfindən "THE Impact 2025" reytinginin nəticələri (<https://www.timeshighereducation.com/impactrankings>) açıqlanıb. Bu reyting universitetlərin fəaliyyətini Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) əsasən 17 istiqamət və ümumi reyting olmaqla 18 reyting cədvəli üzrə qiymətləndirir.

Emin Əmrullayev VIII ADA Beynəlxalq Təhsil Konfransında iştirak edib

İyunun 24-də ADA Universiteti və Elm və Təhsil Nazirliyinin birgə tərəfdaşlığı ilə keçirilən VIII ADA Beynəlxalq Təhsil Konfransı öz işinə başlayıb.

Elm və təhsil naziri İtaliyanın ölkəmizdəki səfiri ilə görüşüb

İyulun 1-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev İtaliya Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri Luca Di Gianfrancesco ilə görüşüb.

Emin Əmrullayev Çin Xalq Respublikasının ölkəmizdəki səfiri ilə görüşüb

İyulun 23-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Çin Xalq Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı yeni təyin olunmuş fövqəladə və səlahiyyətli səfiri xanım Lu Mei ilə görüşüb.

Elm və təhsil naziri Şimali Kipr Türk Respublikasının milli təhsil naziri ilə görüşüb

İyulun 24-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev ölkəmizdə səfərdə olan Şimali Kipr Türk Respublikasının milli təhsil naziri Nazım Çavuşoğlu ilə görüşüb.

Məqalə tərtibatına dair tələblər

Məqalənin strukturu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli və IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) strukturuna uyğun olaraq təqdim edilməlidir. Məqalədə *Giriş* (Introduction), *Metodlar* (Methods), *Nəticələr* (Results), *Müzakirə* (Discussion), *Nəticə* (Conclusion) və *Ədəbiyyat siyahısı* (References) aydın şəkildə bölmələrə ayrılmalıdır.

- **Giriş** hissəsində – tədqiqatın mövzusu, aktuallığı, məqsədi və əsas sualları aydın şəkildə təqdim olunmalı, həmçinin elmi əhəmiyyəti və təklif etdiyi yeniliklər vurğulanmalıdır.
- **Metodlar** hissəsində – istifadə olunan tədqiqat metodları və yanaşmalar, verilənlərin toplanması və təhlili açıqlanmalıdır.
- **Nəticələr** hissəsində – əldə olunan fakt və məlumatlar təqdim olunmalı, nəticələr şərh və təhlil xarakteri daşıamalıdır. Nəticələrin cədvəl, qrafik, diaqram və digər vizual vasitələrlə təqdim edilməsi tövsiyə edilir.
- **Müzakirə** hissəsində – əldə olunan nəticələr müzakirə edilməli, əvvəlki araşdırmalarla müqayisələr aparılmalı və gələcək tədqiqatlar üçün konkret təkliflər verilməlidir.
- **Nəticə** hissəsində – tədqiqatın əsas tapıntıları ümumiləşdirilərək, praktiki təkliflər təqdim olunmalı, həmçinin gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr verilməlidir.
- **Ədəbiyyat** siyahısında – son 5–10 ilin elmi mənbələrinə üstünlük verilməli, mənbələrin sayı 10-dan az olmamalıdır.

Məqalənin tərtibat qaydası

Məqalənin titul səhifəsində məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi, çalışdığı müəssisənin adı, elektron poçt ünvanı, ORCID ID-si və yaşadığı ölkə adı qeyd edilməlidir.

Xülasə — 150–200 söz arası olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalı, məqalənin məqsədini, metodlarını, nəticələrini və nəticələrdən çıxarılan əsas nəticəni, elmi yeniliyi və məqalənin praktik əhəmiyyətini qısa və aydın şəkildə təqdim etməlidir.

Açar sözlər — 3–5 söz və ya ifadələrdən ibarət olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Mətn formatı — Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210 x 297 mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1.15, həcmi 6–12 səhifə arası olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibat qaydası

Kitaba istinad: Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.

Jurnala istinad: Həsənova, S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

İnternet mənbəsinə istinad: Mehdiyeva, Ş. (2019, 16 fevral). *Ana dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

Məqalədaxili istinad qaydası: (Kazımov, 2007) / (Kazımov, 2007, s. 54)

Məqalənin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası

Məqalə redaksiyaya iki formada təqdim edilə bilər: elektron poçtla (tall@edu.gov.az) və jurnalın veb-saytı (<https://tall.edu.az>) üzərindən.

Requirements for the Article Formatting

Structure of the Article

Articles should be focused on relevant topics, meet the academic requirements in accordance with the content and style of the journal, and be presented in accordance with the IMRAD structure (Introduction, Methods, Results, and Discussion). The article should clearly be divided into the following sections: *Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, and References*.

- **Introduction** – The research topic, its relevance of the topic, its purpose, and the main research questions should be clearly presented. Additionally, the scientific significance of the study and the innovations it offers should be emphasized.
- **Methods** – The research methods and approaches used, as well as data collection and analysis processes, should be explained.
- **Results** – The obtained results should be presented, in this section including only facts and data. The results can be presented using tables, graphs, diagrams, and other visual aids.
- **Discussion** – The results obtained should be discussed, and compared with previous studies, and specific suggestions for future research should be provided.
- **Conclusion** – The main findings of the research should be summarized, practical suggestions should be presented, and recommendations for future research should be provided.
- **References** – Preference should be given to scientific sources from the last 5–10 years, and the number of references should not be less than 10.

The Guidelines for Article Formatting

On the title page of the article, the following information should be included: article title, author's full name, academic degree, name of the institution, email address, ORCID ID, and country name of residence.

The **Abstract** – should be between 150–200 words and written in Azerbaijani and English. The abstract should briefly and clearly present the article's aim, methods, results, key findings, scientific novelty, and practical significance of the article.

Keywords – Must consist of 3–5 words or key phrases and must be written in Azerbaijani and English.

Text Format – The article text should be prepared in Microsoft Word, in A4 (210 x 297 mm) format, using Times New Roman font, size 14, with a line spacing of 1.15, and the length should be between 6–12 pages.

References Formatting Guidelines

Book citation: Kazimov, G. (2007). *Modern Azerbaijani Language. Syntax*. Tahsil.

Journal citation: Hasanova, S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

Citation from an internet source: Mehdiyeva, Sh. (2019, February 16). *Our mother tongue is our national and spiritual heritage*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

In-text citation rule for the article: (Kazimov, 2007) / (Kazimov, 2007, p. 54)

Submission Guidelines for the Article

The article can be submitted to the editorial office in two formats: via email (tall@edu.gov.az) or through the journal's website (<https://tall.edu.az>).

Çapa imzalanmışdır: 01.09.2025
Formatı: 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi 9
Ofset çap üsulu. Sifariş 0903. Tiraj: 100

Hazır materiallar əsasında
“Şərq-Qərb”ASC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

AZ 1123, Bakı, Aşəq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03, 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03, 370 18 49
www.eastwest.az